श्रीमन्महाभारत

या ग्रंथाचें

मराठी सुरस भाषातर.

पुस्तक दुसरें.

वनपर्व.

हा ग्रंथ

विद्यावाचस्पति अप्पाशास्त्री राशिवडेकर

यांनी लिहिला.

प्रकाशक

गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी.

बुधवार पेठ, पुणें.

मुद्रक

केशव रावजी गोंधळेकर, जगद्धितेच्छु प्रेस, ४३२ शनवार पेठ, पुणें,

शके १८३७—राक्षस नामसंवत्सरे.

आवृत्ति तिसरी.

ॐ

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ज्या अखिलब्रह्मांडनायकाच्या लीलेनें या जगाचीं यच्चयावत्
कार्ये घडतात, ज्याच्या कृपेनें ह्या अनिवार मायामोहाचें
निरसन करितां येतें, व अल्पशक्ति जीवांना परमपद
प्राप्त करून घेतां यावें ह्मणून तो त्यांस
बुद्धिसामर्थ्य देतो, त्या

परमकारुणिक

श्रीमन्नारायणाचे चरणीं

त्याच्याच कृपेनें पूर्ण झालेला हा ग्रंथ

अर्पण असो.

शुभं भूयात्

प्रकाशकाचे चार शब्द.

श्रीमन्महाभारताचें मराठी सुरस भाषांतर या राष्ट्रिय धर्मग्रंथापैकीं प्रस्तुतचें हें वनपर्वाचें पुस्तक दुसरें असून, याची ही दुसरी आवृत्ति आहे. कोणत्याही ग्रंथाची द्वितीयावृत्ति निघण्याची सुसंधि आली असतां प्रकाशकांना आणि वाचकांनाही अभिमानास्पद आहे; इतकेंच केवळ नव्हे, तर हें व्यवहारदृष्ट्या लाभाचेंही द्योतक आहे. परंतु आह्मांला या ठिकाणीं वाचकांस असें स्पष्टपणें कळवावें लागत आहे कीं, हा सामान्य व्यवहारांतील न्याय महाभारताच्या उद्योगांत आणि विशेषतः वनपर्वाचे संबंधांत आमच्या अनुभवास मुळींच आलेला नाहीं! प्रथमावृत्तीचे वेळीं वनपर्वाचे कामीं आह्मांस ज्या अतिशय कठीण प्रसंगांतून मार्ग काढावा लागला, त्याचें स्वरूप प्रथमावृत्तींतील पुढील मजकुरावरून वाचकांस समजेल.

" प्रस्तुत प्रसिद्ध होत असलेला हा ' श्रीमन्महाभारताचें मराठी सुरस भाषांतर ' ह्या ग्रंथाचा दुसरा भाग होय. ह्यांत फक्त ' वनपर्व ' च आलेलें आहे. देवादिकांनाही आश्चर्य व कौतुक वाटण्याइतके वैभवाच्या अत्युच्च पदास पोहोंचलेले सत्यनिष्ठ पांडव हे दुर्योधनदुःशासनादि कौरवांच्या व त्यांच्या नीच साथीदारांच्या कपटजालांत सांपडून पुनः अत्यंत दीनत्वास पोहोंचल्यावर त्यांना बारा वर्षें कशा प्रकारचीं दुःखें भोगावीं लागलीं व त्या स्थितींतही त्यांनीं आपलें वर्तन कसें ठेविलें होतें, तो इतिहास ह्या पर्वांत आलेला आहे. पांडवांना हीं वर्षें कशीं गेलीं असतील व त्यांत त्यांच्या मनाची आणि शरीरांची अवस्था काय झाली असेल त्याची कल्पना हा त्यांचा इतिहास वाचला ह्मणजे होईलच. पण तो नुसता छापून प्रसिद्ध करण्यास आरंभ करण्याच्या वेळेपासून तों तो संपेपर्यंत आमची स्थिति काय झाली होती ती पुढील हकीकतीवरून वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.

" विजयादशमीस ह्या ग्रंथाचा पाहिला भाग प्रसिद्ध झाला आणि त्याचें बाइंडिंग वगैरे होऊन तो वर्गणीदारांकडे रवाना करण्याच्या व्यवस्थेचें काम गेल्या कार्तिक महिन्याच्या अखेर पूर्ण झालें. नंतर पुढें ह्या दुसऱ्या भागाच्या कामास सुरुवात करावयाची तों एकामागून एक आमच्यावर संकटेंच येण्यास प्रारंभ झाला आणि त्या संकटांनीं पुढें पुढें तर इतका कहर उडविला कीं, जें हें काम दोनतीन महिन्यांतच संपून जावयाचें, तें शेवटास लावितां लावितां आज बरोबर बारा महिन्यांनीं शेवटास गेलें! वाचकहो, हे बारा महिने आह्मांस कसे गेले त्याचें स्मरण झालें ह्मणजे अंगावर रोमांच उभे राहतात! दुःसह मनुष्यहानि, अनन्वित द्रव्यनाश, कल्पनातीत मित्रविरोध, भयंकर प्रतिस्पर्धा, आश्चर्यजनक विश्वासघात, विलक्षण शत्रुप्राप्ति अशा कित्येक गोष्टी ह्या दिवसांत घडून आल्या आणि त्यांच्या योगानें आमची अगदीं दशादशा झाली! मुखावलोकनास सुद्धां जे योग्य नाहींत त्यांचें नखावलोकन करावें लागलें; पाठिराखे ह्मणून ज्यांना मानीत होतों ते प्राणावर उठले; लौकिक वादविण्यास कारण होतील अशी ज्यांच्याविषयीं आमची समजूत होती त्यांनीं कल्पनेविरुद्ध वर्तन केलें; आणि अशा प्रसंगीं ज्यांना हे मोठे सज्जन, सदसद्विचारी आणि न्यायी असें सर्व लोक मानितात, व आमचेही ते पूर्ण अभिमानी आहेत अशी आमची समजूत होती, त्यांजकडे गेलों असतां

त्यांनीं तटस्थतेचा अंगीकार केला. पैशावरल्या गोमाशा तर ह्या स्थितींत पार कधींच उडून गेल्या होत्या! ह्या एकंदर कारणांनीं आमची स्थिति लक्षावधि मनुष्यवस्तीच्या शहरांत असूनही केवळ वनवासाप्रमाणें होऊन गेली!!!

" असा जेव्हां प्रकार झाला आणि संसारांत प्रेगनें व व्यवहारांत विपरीत बुद्धीच्या माणसांच्या कृतीनें सर्वतोपरी खळबळ उडून गेली, तेव्हां आमची चित्तवृत्ति गांगरून गेली व ह्यांतच आणखी महाभारताच्या वर्गणीदारांची ओरड ऐकूं येऊं लागून डोकें अगदीं भणाणून गेलें. ह्या वेळीं, मुक्तेश्वरकृत महाभारतामध्यें रा. रा. वामन दाजी ओक ह्यांनीं 'वनपर्व' ह्या शब्दावर जी टीप दिली आहे तिचें स्मरण झालें. तींत त्यांनीं पुढील मजकूर लिहिला आहे: ' उद्वेगजनक व अशुभ अशा कथानकांनीं पूर्ण असल्यामुळें महाभारत व विशेषतः वनपर्व वाचूं नये अशी पुष्कळ भोळ्या माणसांची समजूत आहे. ही समजूत तैलंगणांत फारच जारीनें चालू आहे, त्यांची ही समजूत दृढ होण्यास एक विशेष कारण झालें तें असें:— संस्कृत भारताचें तेलगू भाषेंत भाषांतर करीत असतां वनपर्वापर्यंत येऊन तो भाषांतरकर्ता एकाएकीं मृत झाला. पुढें दुसऱ्या भाषांतरकर्त्यानें वनपर्व सोडून बाकीच्या पर्वांचें भाषांतर केलें. अशा रीतीनें राहून गेलेल्या वनपर्वाचें पुढें दीडशें वर्षांनीं एका कवीनें भाषांतर करून आपल्या नांवानें तें प्रसिद्ध न करितां पूर्वकवीच्या नांवानेंच तें प्रसिद्ध केलें. आपलें नांव प्रसिद्ध न केल्यामुळें तो वांचला खरा, परंतु त्यास पुष्कळ त्रास सोसावा लागला." ही ह्या महाभारताची आणि त्यांतून विशेषतः वनपर्वाची आख्यायिका आह्मांस पूर्वी ऐकून माहीत होती व अशाच प्रकारची आणखीही एक गोष्ट अलीकडे अगदीं ह्मणजे सुमारें ८।१० वर्षांमागें महाभारताच्या एका भाषांतरकर्त्याची झाली असेंही कळलें होतें. त्या भाषांतरकर्त्याचें त्या वेळीं वनपर्वाचें भाषांतर चाललें होतें आणि त्याच वेळीं त्याजवर कांहीं चमत्कारिक कारणानें राजकीय आरोप उत्पन्न होऊन त्यास कारागृहवास भोगावा लागला. ह्या कारणानें महाभारताचें काम हातीं घेतांना आमच्या मनास थोडा दचका होताच व ही गोष्ट जरी आह्मीं कोणास व्यक्त करून दाखविली नव्हती, तरी आह्मीं आपल्याकडून अशी व्यवस्था केली होती कीं, आमच्यावर कसलाही प्रसंग आला तरी भारताच्या कामास अडथळा ह्मणून येऊंच नये. पण हा बंदोबस्त कोणाचा? मनुष्यबुद्धीचा! ईश्वरी शक्तीपुढे तो सर्व बंदोबस्त ढिला पडला. ज्यांच्यावर भरवसा ठेवून आह्मी भारताच्या कामाविषयीं निर्धास्त होतों ते एकामागून एक गळूं लागले. इतकेंच नाहीं, पण आमच्या कृत्यांमुळेच ज्याचा उत्कर्ष झाला, अशीं कांहीं माणसेंही वारवार गोड गोड बोलत असून त्यांनीं शेवटीं कृति उलट केली व अशा अनेक कारणांनीं सर्व दिशा आह्मांस भयानक झाल्या; आणि आपल्याही हातून आतां भारत शेवटास जात नाहीं असें मनानें भय घेतलें. त्यामुळें पुढें काय व कसें करावें हें कांहीं सुचेना! आपण हातीं घेतलेल्या कामांत किती जरी विघ्नें आलीं तरी तें पूर्णत्वास नेण्याची खटपट करण्यास प्राण जाईपर्यंत सोडावयाचें नाहीं हा मनाचा निश्चय ढळेना, आणि ज्या ज्या कामाकरितां ज्या ज्या खटपटी कराव्या त्या त्या सर्व निष्फळ होऊं लागल्या. आतां आपणांस लोक काय ह्मणतील ह्या कल्पनेनें वेढून जाऊन आमचें मन आणि अंतःकरण एके दिवशीं तर अगदीं बधिर झालें व त्या दिवशीं दुःखाचा अगदीं कळस झाला!!

" अशा प्रारब्धकर्मानें आणि कार्यमाहात्म्यामुळे प्राप्त झालेल्या ह्या अत्यंत कष्टतर आणि महाभयंकर काळाचा आह्मांस फार वेळपर्यंत अनुभव घ्यावा लागला नाहीं. वर जो दुःखाचा कळस झाल्याचा दिवस सांगितला त्याच्या दुसऱ्याच दिवसापासून पहिल्या परिस्थितीमध्यें थोडथोडें अंतर

पडूं लागलें आणि एक एक गोष्टी जुळूं लागली. त्या वेळेपर्यंत ह्या पर्वाच्या भाषांतरास सुद्धां जो आरंभ झाला नव्हता तो विद्यावाचस्पति वे० शा० सं० श्रीयुत अप्पाशास्त्री राशिवडेकर, संपादक संस्कृतचंद्रिका, ह्यांनीं करून तें नेटानें शेवटास लाविलें. मध्यंतरीं ह्यांतही एक विघ्न आलें होतें, पण परमेश्वरानें त्यांतून पार पाडिलें. धर्मराजाचे नकुलादि चारही भ्राते मृत होऊन पडल्याचा ३१२ वा अध्याय त्यांनीं संपविला आणि पुढें तीनच अध्यायांचें भाषांतर राहिलें तों वे० शा०स० श्रीयुत अप्पाशास्त्री हे एकाएकीं ज्वरानें अतिशय आजारी पडले. परंतु दहा बारा दिवसांनीं त्यांना उतार पडला व नंतर राहिलेल्या शेवटच्या तीन अध्यायांचें त्यांनीं भाषांतर करून देऊन आमचा चिखलांत रुतलेला हा महाभारताचा गाडा त्यांतून सुव्यवस्थित रीतीनें काढून सुरक्षित मार्गावर आणून सोडिला.खरोखर ही ईश्वराचीच कृपा ! "

अशा प्रकारें प्रथमावृत्तीच्या वेळीं सज्ज असलेल्या संकटांनीं अजूनही पाठ सोडली नाहीं; उलट त्यांना अधिकच जोर चढत आहे. यांत सर्वांस मागें टाकणारें संकट म्हणजे, 'हातीं घेतलेल्या कामांत किती तरी विघ्नें आलीं तरी ते पूर्णत्वास नेण्याची खटपट करण्यास प्राण जाईपर्यंत सोडावयाचें नाहीं हा मनाचा निश्चय ' करणारे रा० गणपतरावजी चिपळूणकर यांचा मृत्यु होय ! खरोखरच त्यांनीं प्राण जाईपर्यंत हें शिरावर घेतलेलें प्रचंड कार्य पूर्ण करण्याचा खटपटींत यत्किंचितही कसूर केली नाहीं; आणि पुढील भाग वेळचे वेळीं काढण्याविषयीं त्यांनीं जरी योग्य ती तजवीज केली होती, तरी योगायोग तसा नव्हता ! वनपर्व संपण्याबरोबरच त्यांचा अंत व्हावा असा संकेत होता व त्याप्रमाणें घडलें ! तथापि इतके बळी घेऊन पूर्ण झालेल्या वनपर्वापासून पुढें तरी कांहीं ताप होणार नाहीं असें वाटलें होतें. पण तीही आशा जागचे जागींच राहिली ! आणि एकाएकीं वनपर्वाची छापून ठेविलेलीं पुस्तकें नष्ट होण्याचा प्रसंग आला. अर्थात् तेवढी संख्या पूर्ण करणेंकरितां ही द्वितीयावृत्ति छापून काढणें भाग पडलें. तेव्हां आतां तरी या संकटपरंपरेंतून मुटका होवो अशी त्या जगच्चालकाच्या चरणीं करद्वय जोडून प्रार्थना करितों. मागील आवृत्तींत क्वचित् स्थलीं राहिलेले हस्त नेत्र–दोष या आवृत्तींत दुरुस्त केले आहेत; तथापि मनुष्यकृति सर्वथैव निर्दोष असणें शक्य नसल्यामुळें, त्यांबद्दल वाचकांची क्षमा मागून ठेवणें योग्य आहे.

पुणें. मि. ज्येष्ठ
शु० १५ शके १८३१.

चित्राची सूचि.

अनुक्रमणिका.

वनपर्व.

तीर्थयात्रापर्व.

जटासुरवधपर्व.

यक्षयुद्धपर्व.

द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व.

घोषयात्रापर्व.

मृगस्वप्नोद्भवपर्व.

व्रीहिद्रौणिकपर्व.

द्रौपदीहरणपर्व.

श्रीमन्महाभारत.

वनपर्व.

अध्याय पहिला.

मंगलाचरण.

ॐ

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

ह्या अखिल ब्रह्मांडांतील यच्चयावत् स्थावरजंगम पदार्थांच्या ठिकाणीं चिदाभासरूपानें प्रत्ययास येणारा जो नरसंज्ञक जीवात्मा, नरसंज्ञक जीवात्म्यास सदासर्वकाळ आश्रय देणारा जो नारायण नामक कारणात्मा, आणि नरनारायणात्मक कार्यकारणसृष्टीहून पृथक् व श्रेष्ठ असा जो नरोत्तमसंज्ञक सच्चिदानंदरूप परमात्मा, त्या सर्वांस मी अभिवंदन करितों; तसेंच नर, नारायण व नरोत्तम ह्या तीन तत्त्वांचें यथार्थ ज्ञान करून देणारी देवी जी सरस्वती तिलाही मी अभिवंदन करितों; आणि त्या परमकारुणिक जगन्मातेनें लोकहित करण्याविषयीं माझ्या अंतःकरणांत जी स्फूर्ति उत्पन्न केली आहे, तिच्या साहाय्यानें ह्या भवबंधविमोचक जय म्हणजे महाभारत ग्रंथाच्या वनपर्वास आरंभ करितों. प्रत्येक धर्मशील पुरुषानें सर्वपुरुषार्थप्रतिपादक अशा शास्त्राचें विवेचन करितांना प्रथम नर, नारायण आणि नरोत्तम ह्या भगवन्मूर्तींचें ध्यान करून नंतर प्रतिपाद्य विषयाचें निरूपण करण्यास प्रवृत्त व्हावें, हें सर्वथैव इष्ट होय.

उपक्रमणिका.

जनमेजय म्हणालाः---हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें वैराचें उत्कृष्ट प्रकारें बीजारोपण करणाऱ्या दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्रांनीं आणि त्यांच्या अमात्यांनीं द्यूतामध्यें जिंकून जेव्हां क्रोध आणला आणि जेव्हां कानांवर जातील अशा रीतीनें कर्णकठोर भाषणें केलीं, तेव्हां माझ्या पूर्वजांनीं अर्थात् पितामह पांडव ह्यांनीं काय केलें ? एकाएकीं ऐश्वर्यभ्रष्ट झाल्यामुळें कष्टी होऊन गेले असतांही, पराक्रमांत इंद्राच्या तोडीचे

असणारे ते पृथापुत्र वनांत कसे विहार करूं लागले ? ते अशा बिनतोड संकटांत सांपडले असतांही त्यांची बाजू कोणी उचलली ? पुढें ते महात्मे कोठें जाऊन राहिले ? आहार कशाचा करीत होते ? आचरण कसलें करीत होते ? आणि, हे ब्राह्मणश्रेष्ठ महामुने वैशंपायना, त्या शत्रूंचा फडशा उडविणाऱ्या शूर महात्म्यांचीं बारा वर्षे वनांत कशा रीतीनें गेलीं ? तसेंच राजकन्या द्रौपदी ही सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ, पतिव्रता, निरंतर सत्यभाषण करणारी आणि महाभाग्यशालिनी असल्यामुळें तिजला दुःख होणें योग्य नसतांही भयंकर वनवास कसा भोगावा लागला ? हा सर्व वृत्तांत, हे तपोधना, मजला आपण विस्तृतपणें सांगा. कारण, पराक्रम हेंच ज्यांचें विपुल द्रव्य त्या पांडवांचें चरित्र आपल्या तोंडून ऐकावें अशी मला बलवत्तर इच्छा आहे.

पौरविचार.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें ते दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्र आणि त्यांचे अमात्य ह्यांनीं द्यूतामध्यें पराजित केल्यामुळें क्रुद्ध होऊन पांडव हस्तिनापुरांतून निघाले आणि वर्धमाननामक नगरद्वारांतून बाहेर पडून हातीं शस्त्रें घेऊन द्रौपदीसह उत्तरेकडे निघून गेले. तेव्हां इंद्रसेन वगैरे चौदा भृत्य आपल्या सर्व स्त्रिया बरोबर घेऊन शीघ्रगामी रथांतून त्यांच्या मागून चालते झाले. पांडव गेले असें जेव्हां कळलें तेव्हां नागरिक लोक शोकानें अत्यंत पीडित होऊन भीष्म, विदुर, द्रोण आणि गौतम ह्यांस वारंवार दूषणें देऊं लागले व एकत्र जमून निर्भयपणें आपापसांत बोलूं लागले.

पौर म्हणाले:—ज्या ठिकाणीं शकुनीनें संगोपन केलेला हा दुष्ट दुर्योधन, कर्ण आणि दुःशासन ह्यांच्या संगतीनें हें राज्य करूं इच्छित आहे, त्या ह्या ठिकाणीं आमचें हें सर्व कुल, आम्ही व आमचीं घरेंदारें ह्यांच्या अस्तित्वाचा भरंवसा नाहीं. गुरूंचा द्वेष करणारा, सदाचार आणि आप्तजन ह्यांचा त्याग करणारा, द्रव्यलोभी, अभिमानी, नीच आणि प्रकृत्याच निर्दय असा हा दुष्ट दुर्योधन पापिष्ठ लोकांचें साहाय्य घेऊन ज्या ठिकाणीं राज्य करण्याची इच्छा करीत आहे, त्या ठिकाणीं कुलही टिकावयाचें नाहीं, आचारही असावयाचा नाही आणि धर्म व अर्थ हेही असणार नाहींत; मग सुख तरी कोठून असणार! फार कशाला ? जीवर दुर्योधन राज्य करूं लागेल त्या ह्या संपूर्ण पृथ्वीचें देखील अस्तित्व नष्ट झालेंच म्हणून समजावें. तेव्हां आतां आपण सर्वांनीं मिळून दयाशील, लोकलज्जासंपन्न, कीर्तिमंत, धर्माचरणाविषयीं तत्पर व इंद्रियें आणि शत्रु ह्यांचा विजय करणारे महात्मे पांडव जिकडे जात आहेत तिकडेच जावें हें ठीक.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें बोलून ते सर्व लोक पांडवांच्या मागून चालले आणि त्या कुंतीच्या व माद्रीच्या पुत्रांची-पांडवांची-भेट घेऊन हात जोडून त्यांस म्हणाले "आपलें कल्याण असो. आपण दुःखीकष्टी झालेल्या आम्हांला टाकून कोणीकडे चाललां आहां ? आपण जिकडे जाल तिकडे आम्हीही बरोबर येऊं. दयेला फांटा देऊन आपल्या शत्रूंनीं आपणांला अन्यायानें जिंकिलें असें कानावर आल्यामुळें आम्ही सर्वही अत्यंत उद्विग्न होऊन गेलों आहों. तेव्हां अशा स्थितींत आपण आमचा त्याग करणें योग्य नाहीं आम्ही आपले भक्त आहों, आपल्यावर प्रेम करीत आहों, आपल्याविषयीं आमचें अंतःकरण चांगलें आहे आणि सदोदीत आपलें प्रिय व हित करण्यांत आम्हीं आसक्त आहों. ह्यामुळें ह्या दुष्ट राजाच्या राज्यांत राहून सर्वथैव नाश करून घेऊं नये, अशी आमची इच्छा आहे व म्हणूनच आम्ही

आपल्याबरोबर येणार. राजा दुष्ट असला म्हणून आमचा नाश कसा होईल असें म्हणाल तर त्याचें कारण संसर्ग हें होय. हे नरश्रेष्ठहो, शुभ अथवा अशुभ ह्यांचें वास्तव्य ज्याच्या ठिकाणीं असेल त्याचा संसर्ग गुण अथवा दोष कसे उत्पन्न करितो तें ऐका. वस्त्र, पाणी, तीळ आणि भूमि ह्यांना पुष्पाचा सहवास झाला म्हणजे त्याच्या सुगंधानें तीं सुगंधित होतात; त्याचप्रमाणें संसर्गजन्य गुणाची स्थिति आहे. मूर्ख लोकांचा समागम अज्ञानपटलाचें उत्पत्तिस्थानच असून प्रत्यहीं घडणारा साधूंचा सहवास हा धर्माची केवळ जन्मभूमिच होय. तेव्हां, शांतीच्या प्राप्तीविषयीं तत्पर असलेल्या लोकांनीं ज्ञानसंपन्न, वृद्ध, सुस्वभावी आणि तपोनिष्ठ अशा सज्जनांशींच संबंध ठेवावा; व विद्या, जाति आणि कर्म हीं[१] तीनही ज्यांचीं शुद्ध असतील त्यांचीच संगति करावी. कारण, त्यांच्याशीं सहवास ठेवणें हें शास्त्रज्ञानापेक्षांही फार महत्त्वाचें आहे. आह्मी पुण्यशील साधूंसाठीं कांहींही उद्योग न करितां केवळ त्यांच्या सहवासासच जरी राहिलों तरी पुण्यप्राप्ति होईल; पण पापी लोकांच्या सहवासानें मात्र आह्मांस पापच लागेल. असज्जनांचें दर्शन, त्यांचा स्पर्श, त्यांच्याशीं भाषण आणि त्यांच्याबरोबर एका ठिकाणीं बसणें ह्यांच्या योगानें धर्मनिष्ठ पुरुषांची देखील मोठी हानि होते व त्यांस सिद्धि मिळत नाहीं. मनुष्याची बुद्धि नीच लोकांच्या सहवासानें निकृष्ट, मध्यम लोकांच्या सहवासानें मध्यम आणि उत्तम लोकांच्या सहवासानें उत्कृष्ट होते. (ह्यास्तव नीच, विषयप्राप्तीच्या मार्गास लागलेले व अधर्मनिष्ठ अशा लोकांशीं विशेषसा सहवास ठेवूं नये.) धर्म, अर्थ आणि काम ह्यांपासून निर्माण होणारें, लौकिक आचारांपासून उत्पन्न झालेले, शिष्ट लोकांस संमत असलेले आणि वेदामध्यें निर्दिष्ट केलेले जे गुण लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहेत ते सर्व सद्गुण, एकवटून म्हणा अथवा निरनिराळ्या प्रकारें म्हणा, तुमच्यापाशीं वास्तव्य करीत आहेत. म्हणून आपल्यासारख्या गुणी लोकांमध्यें वास करावा अशी आमची इच्छा आहे. कारण, आह्मांला स्वतःच्या कल्याणाची आशा आहे."

युधिष्ठिराचें भाषण.

युधिष्ठिर म्हणाला:—प्रेम आणि कारुण्य ह्यांनीं जखडून गेल्यामुळें आपण ब्राह्मणप्रभृति प्रजा आमच्या अंगीं नसणाऱ्याही गुणांचें वर्णन करीत आहां, एवढ्यामुळेंच आम्हीं धन्य आहों. आतां मी आणि माझे बंधु जी आपणां सर्वांची प्रार्थना करीत आहों तिच्याविरुद्ध आपण जाऊं नये, हेंच आह्मांवर असणाऱ्या आपल्या प्रेमाचें आणि अनुग्रहाचें लक्षण होय. आमचा पितामह राजा भीष्म, विदुर, आमची माता आणि प्रायः आमचें सर्व मित्रमंडळ हे सर्वजण हस्तिनापुरांतच असून ते आमच्या ह्या प्रयाणामुळें शोक व संताप यांनीं विह्वल होऊन गेले आहेत. तेव्हां आमच्या हितासाठीं आपण त्या सर्वांचेंच प्रयत्नपूर्वक पालन करा. जा आतां परत. बरेच दूर आलां आहां. तुह्मांला शपथ आहे. आतां आम्हांबरोबर येऊं नका. आमची पूर्वोक्त मंडळी ही आम्हीं आपणांकडे ठेव ठेविली आहे. तेव्हां त्यांजविषयीं आपलें मन दयार्द्र असूं द्या. कारण, माझीं जीं कांहीं कर्तव्यें आहेत त्यांपैकीं माझ्या अंतःकरणांत घोळत असलेलें हें एक श्रेष्ठ प्रतीचें कर्तव्य आहे. ह्यामुळें तें बजाविलें असतां माझा संतोष आणि सत्कार केल्यासारखें होईल.

वैशंपायन म्हणाले:—अशा रीतीनें धर्म-

१ जुन्या प्रतींत हें नाहीं.

राजानें आपलें मत प्रदर्शित केल्यानंतर त्या ठिकाणीं एकत्र जुळलेले ते प्रजाजन "हाय हाय! हे राजा!" असें ह्मणून दीनवाण्या-स्वरानें भयंकर आक्रोश करूं लागले. धर्मराजाच्या गुणांचें स्मरण होऊन त्याच्या भावी वियोगामुळें ते फारच पीडित आणि दुःखाकुल होऊन गेले; व नंतर पुनः पांडवांची भेट घेऊन ते आपली इच्छा नसतांही परत फिरले. ह्याप्रमाणें नागरिक लोक परत फिरल्यानंतर रथांत बसून पांडव भागीरथीच्या तीरावर असणाऱ्या प्रमाण नांवाच्या एका मोठ्या वटवृक्षाखालीं आले. प्रजा परत फिरल्यानंतर जेवढा दिवस अवशिष्ट राहिला होता तेवढ्यामध्यें ते पांडव त्या वटवृक्षाखालीं जाऊन पोहोंचले. नंतर दुःखवश झालेल्या त्या वीर पांडवांनीं शुद्ध जलाचा स्पर्श करून त्या रात्रीं तेथेंच वास्तव्य केलें व केवळ उदकावरच ती रात्र काढिली. त्या ठिकाणीं देखील कांहीं साग्निक व कांहीं निरग्निक ब्राह्मण आपले शिष्यगण आणि बांधव ह्यांसह प्रेमानें त्यांच्या पाठोपाठ आले आणि त्यांच्या भोंवतीं बसले. तेव्हां त्या ब्रह्मवादी ब्राह्मणांच्या योगानें धर्मराजास एक प्रकारची शोभा आली. पुढें, वैदिक कर्मांच्या आरंभामुळें रम्य—पण राक्षसादिकांच्या संचारामुळें भयंकर-अशा वेळीं अग्नि प्रज्वलित करून ते ब्राह्मण वेदवचनास महत्त्व येईल अशा प्रकारचें संभाषण करूं लागले व हंसाप्रमाणें मधुर कंठ असलेल्या त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांनीं सर्व रात्रभर कुरुकुलश्रेष्ठ धर्मराजाला धीर देऊन त्याचें मनोरंजन केलें.

अध्याय दुसरा.

—:०:—

ब्राह्मणयुधिष्ठिरसंवाद.

वैशंपायन ह्मणालेः—पुढें उजाडल्यानंतर ते सरळमार्गी पांडव वनास जावयास निघूं लागले असतां ते भिक्षुक ब्राह्मणही त्यांच्या पुढें जाऊन उभे राहिले. तेव्हां कुंतीपुत्र राजा युधिष्ठिर त्यांस ह्मणाला कीं, "महाराज, आमचें सर्वस्व, राज्य आणि संपत्ति हीं सर्व शत्रूंनीं हिरावून घेतलीं असल्यामुळें दुःखी होऊन आह्मी वनांत चाललों आहों. ह्या वेळीं आमचा आहार ह्मणजे फळें, मुळें आणि मांस हा होय. शिवाय अरण्यामध्यें व्याघ्रादिक अनेक हिंसक प्राणी आणि सर्प ह्यांचें वास्तव्य असल्यामुळें तें केवळ संकटांनीं जणू भरून गेलेलें आहे. ह्यामुळें आपण जर आह्मांबरोबर आलां तर आपणांला खात्रीनें क्लेश होतील. ब्राह्मणांना क्लेश झाले ह्मणजे त्या योगानें देवतांसही पिडा होते. तेव्हां, आपण ह्यापुढें आतां आह्मांबरोबर कशाला येतां? विप्रहो, वाटेल त्या रीतीनें आतां आपण परत फिरा."

ब्राह्मण ह्मणालेः—हे राजा, ज्या मार्गाचें अवलंबन तूं करीत आहेस त्याच मार्गाचा आश्रय करण्याविषयीं आह्मीही उद्युक्त झालों आहों. तेव्हां सद्धर्माचें ज्ञान असलेल्या आह्मां भक्तजनांचा त्याग करणें तुजला योग्य नाहीं. कारण, देवता देखील आपल्या भक्तांवर व विशेषेंकरून सदाचारांचें अवलंबन करणाऱ्या ब्राह्मणांवर अनुग्रह करितात.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे द्विजहो, माझी देखील ब्राह्मणांवर अत्यंत भक्ति आहे, पण काय करूं? माझ्या साहाय्यकर्त्यांची आणि माझी जी तारातूट झाली आहे ती जणू मजला क्षीण करून सोडीत आहे ह्या प्रसंगीं माझ्या बंधूंनीं फळें, मुळें आणि मृग आणून द्यावयाचे, पण तेही शोकजन्य दुःखानें मूढ होऊन गेले आहेत. ह्मणून, द्रौपदीचा अपमान आणि शत्रूंनीं केलेला राज्याचा अपहार ह्यामुळें दुःख-

पीडित झालेल्या ह्या माझ्या बंधूंस पुनः क्लेश देण्याची मजला उमेद येत नाहीं.

ब्राह्मण म्हणाले:—हे राजा आमचें पोषण करण्याविषयीं तूं आपल्या अंतःकरणांत काळजी बाळगूं नको. आम्हीं अन्न स्वतः मिळवून आणून त्यावर उपजीविका करूं आणि ईश्वराचें ध्यान व जप करून तुझें कल्याण करीत राहूं. तसेंच अत्यंत रमणीय अशा गोष्टी सांगत तुझ्या सहवासांत आम्हीं आनंदानें दिवस काढूं.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हें अगदीं बरोबर आहे ह्यांत संशय नाहीं. मलाही ब्राह्मणांच्या योगानें आनंद होतो. तथापि मी निःसत्त्व झाल्यामुळें जणूं त्याज्य झालों आहें असें मला वाटतें. आपण क्लेश भोगण्यास अयोग्य असतां मजविषयींच्या भक्तीमुळें क्लेश भोगावे व सर्वांनींही स्वतः अन्न संपादन करून भोजन करावें हें मी पहावें तरी कसें? धिक्कार असो त्या दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्रांना, कीं ज्यांच्या योगानें आम्हांला ही दशा भोगावी लागत आहे!

युधिष्ठिरास शौनकाचा उपदेश.

वैशंपायन म्हणाले:—असें बोलून तो राजा शोक करीत भूमीवर बसला असतां परमात्म्याच्या ठिकाणीं आसक्त व योग आणि सांख्य ह्या शास्त्रांमध्यें निष्णात असलेला शौनक नांवाचा एक विद्वान् ब्राह्मण त्याला म्हणाला, "हे राजा, शोकाचीं हजारों व भीतीचीं शेंकडों स्थानें प्रत्यहीं मूर्ख मनुष्याच्या मनांत शिरतात, पण तीं ज्ञानी मनुष्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश करूं शकत नाहींत. तुझ्यासारखे ज्ञानसंपन्न लोक ज्ञानाचा विरोध करणाऱ्या आणि अनेक प्रकारच्या दोषांनीं युक्त असणाऱ्या व म्हणूनच मोक्षरूपी श्रेयाच्या नाशास कारणीभूत अशा कर्माविषयीं आसक्ति बाळगीत नाहींत. हे राजा, सर्व प्रकारच्या दुष्कृतांचा निःपात करणारें, शुश्रूषादिक आठ अंगांनीं युक्त आणि श्रुति व स्मृति ह्यांच्याशीं संबद्ध असलेलें जें ज्ञान सांगितलें आहे तें तुझ्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत आहे. तुजसारखे लोक जरी द्रव्याविषयींचें दुस्तर संकट प्राप्त झालें अथवा स्वजनावर भयंकर प्रसंग ओढवले, तरीही शारीर अथवा मानसिक दुःखांनीं क्लेश पावत नाहींत. तथापि जर तुजला क्लेश होत असतील तर पूर्वी महात्म्या जनकानें आत्म्याच्या ठिकाणीं स्वास्थ्य उत्पन्न करणारे जे श्लोक सांगितले आहेत ते तुजला सांगतों, ऐक. शारीर आणि मानस ह्या दोन दुःखांच्या योगानें हें जग पीडित झालेलें आहे. तेव्हां त्या दोहों प्रकारच्या दुःखांच्या प्रशमनाचा उपाय प्रथम सविस्तर व नंतर संक्षेपानें सांगतों, तो ऐक. व्याधि, अनिष्ट वस्तूंचा समागम, श्रम आणि इष्ट वस्तूंचा त्याग ह्या चार कारणांमुळें शारीर दुःख सुरू होतें. हें शारीर दुःख उत्पन्न होतांच त्याचा प्रतिकार करणें अथवा सदोदीत त्याजविषयीं विचार करून तें उत्पन्नच न होईल अशा रीतीनें वर्तन ठेवणें, अर्थात् त्याच्या कारणाचा त्याग करणें ह्या दोन गोष्टी केल्या म्हणजे शारीरिक दुःखाचें प्रशमन होतें. इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या योगानें मानसिक दुःखांचीही शांति होते. ज्ञानसंपन्न वैद्य लोक ह्या शारीर दुःखांचा प्रतिकार करण्यापूर्वी मनास गोड वाटतील अशा गोष्टी सांगून व उपभोग्य वस्तु देऊन प्रथम मनुष्यांच्या मानसिक दुःखांची शांति करितात. कारण, ज्याप्रमाणें लोखंडाचा गोळा तापला म्हणजे तो बुडतांच घागरींतील पाणी तापतें त्याप्रमाणें मानसिक दुःखांच्या योगानें शरीरास ताप होतो. ह्यास्तव, ज्याप्रमाणें पाण्यानें अग्नि विझवावयाचा त्याप्रमाणें ज्ञानानें मानस दुःखांची शांति केली पाहिजे. कारण मानस दुःख नाहींसें झालें म्हणजे मनुष्याचें शारीर दुःखही नाहींसें होतें. मानसिक दुःखाचें

मूळकारण पाहूं गेलें तर स्नेह हेंच होय, असें दिसून येतें. कारण, स्नेहामुळेंच प्राणी त्या त्या ठिकाणीं आसक्त होतो आणि दुःखही पावतो. दुःखाचें मूळकारण स्नेह हेंच असून भीतिही स्नेहापासूनच उत्पन्न होते. आनंद, शोक आणि श्रम हे सर्वही स्नेहापासूनच जन्म पावतात. स्नेहापासूनच विषयप्रीति आणि त्याजविषयींचा द्वेष हीं उत्पन्न होतात. हीं उभयतांही अकल्याणाचींच कारणें आहेत हें खरें; तथापि, त्यांतील पहिलें म्हणजे प्रीति हें कारण अधिक जोराचें आहे. ज्याप्रमाणें वृक्षाच्या ढोलींत पेटलेला अग्नि त्या वृक्षाचा समूळ नाश करितो, त्याप्रमाणें विषयप्रीतिरूपी दोष जरी थोडाही असला तरी तो धर्म आणि अर्थ ह्या उभयतांचाही नाश करितो. कोणाशींही वैर न करणाऱ्या आणि कोणासही उपसर्ग न देणाऱ्या मनुष्यानें विषयावरील आसक्ति एकदा सोडून दिली म्हणजे पुनः तिचा अंगीकार करूं नये; व विषयांचा समागम झाला तर त्यांतील दोषांकडे दृष्टि ठेवावी; तरच त्यास वैराग्याची प्राप्ति होते. पण ही गोष्ट स्नेह असल्यास घडावयाची नाहीं. ह्यास्तव मित्र अथवा द्रव्य संचय इत्यादिकांविषयींच्या स्नेहाची इच्छा करूं नये. तसेंच, स्वतःच्या शरीराविषयीं जें प्रेम असेल तें ज्ञानसंपादनानें नष्ट करावें. ज्याप्रमाणें कमलपत्रास पाणी चिकटून रहात नाही त्या प्रमाणें ज्ञानसंपन्न, योगनिष्ठ आणि शास्त्रज्ञ व म्हणूनच कृतकृत्य झालेल्या मनुष्यांच्या ठिकाणीं स्नेह जडून रहात नाहीं. मनुष्यास प्रेमानें घेरलें म्हणजे त्यास काम आपल्याकडे ओढूं लागतो व नंतर त्याच्या ठिकाणीं इच्छा उत्पन्न होते आणि एकदा ती उत्पन्न झाली म्हणजे हांव सुटते व तीही वृद्धिंगत होऊं लागते. ही हांव सर्वांमध्यें अत्यंत पापिष्ट, निरंतर उद्वेग करणारी व भयंकर पाप जोडणारी आहे असें सांगितलेलें आहे, ज्यांची बुद्धि चांगली नसेल त्यांस हिचा त्याग करितां येणें कठीण आहे. मनुष्य जरी क्षीण होऊं लागला तरी देखील ही क्षीण होत नाहीं. ही हांव म्हणजे एक प्राणांतिक रोगच आहे. हिचा जो त्याग करील त्यासच सुखाची प्राप्ति होते. ज्याप्रमाणें काष्ठादिकांमध्यें असणारा अग्नि त्यांच्याच नाशास कारणीभूत होतो, त्याप्रमाणें आदि व अंत यांनीं विरहित असणारी ही हांव मनुष्यांच्या शरीरांमध्यें वास करून त्यांचाच नाश करिते. लोभ हाही फार वाईट आहे. ज्याप्रमाणें काष्ठ हें आपल्यापासूनच उत्पन्न झालेल्या अग्नीनें नाश पावतें, त्याप्रमाणें अंतःकरणाचा निग्रह न केलेला मनुष्य नैसर्गिक लोभामुळें नाश पावतो. ज्याप्रमाणें प्रत्येक प्राण्यास मृत्यूपासून त्याप्रमाणें द्रव्यसंपन्न पुरुषास राजापासून, जलापासून, अग्नीपासून, चोरांपासून किंबहुना स्वजनांपासूनही भीति असते. ज्याप्रमाणें मांस आकाशांत असेल तर त्याजवर पक्षी झडप घालितात, भूमीवर असेल तर श्वापदें भक्षण करितात व जलांत असेल तर मत्स्य खाऊन टाकतात, त्याप्रमाणें द्रव्यसंपन्न मनुष्य कोठेंही असला तरी लोक त्याच्या संपत्तीचा क्षय करितात; कांहीं लोकांच्या तर अनर्थाला द्रव्य हेंच कारण होतें. मनुष्य द्रव्याचें कल्याण (पालनादिक) करण्यांत गुंतला म्हणजे तो आपल्या कल्याणास मुकतो. सारांश, कोणत्याही प्रकारें द्रव्यप्राप्ति झाली तरी ती लोभ आणि मोह ह्यांच्या वृद्धीसच कारण होते. दैन्य, गर्विष्ठपणा, अभिमान, भीति आणि खेद हीं जीं दुःखाचीं कारणें प्राण्यास प्राप्त होतात तीं द्रव्यजन्यच होत, हें ज्ञानी लोकांस माहीत आहे. द्रव्य संपादन करण्याच्या वेळीं, त्याचें संरक्षण करण्याच्या वेळीं आणि त्याचा नाश होऊं लागला असतांही मनुष्यास अतिशय दुःख सहन करावें

लागतें. द्रव्याकरितां मनुष्यें खूनही करितात. द्रव्याचा त्याग करणें हें दुःखदायक होत असून त्याचें पालन केलें तरीही तें शत्रूच बनतें व त्याचें संपादनही दुःखानेंच होतें. सारांश, द्रव्य हें नाशास कारणीभूत आहे, ह्यास्तव तें मनांत सुद्धां आणूं नये. मूर्ख लोक नेहमीं असंतुष्टच असतात; पण ज्ञानी मात्र संतोषच पावत असतात. आशेला अंतच नसल्यामुळें तिचा त्याग करून संतोष मानणें हेंच अत्यंत सुख होय.' ह्मणूनच ज्ञानी लोक संतोष हाच इहलोकामध्यें श्रेष्ठ आहे असें मानितात. तारुण्य, सुस्वरूप, जीवित, रत्नसंचय, ऐश्वर्य आणि प्रिय वस्तूंचा सहवास हीं अनित्य असल्यामुळें ज्ञानी मनुष्यानें त्यांविषयीं हांव धरूं नये. सारांश, द्रव्यसंचयाचा त्याग करावा आणि त्यामुळें जरी क्लेश झाले तरी तेही सहन करावें. कारण, द्रव्यसंचय असलेला कोणताही पुरुष क्लेशरहित आहे असें आढळून येत नाहीं. ह्मणूनच धार्मिक लोक निरभिलाषीपणाचीच प्रशंसा करीत असतात. जो मनुष्य धर्माकरितां द्रव्याची इच्छा करीत असेल त्यानें तसें न करितां निरिच्छपणानेंच रहावें, हें बरें. कारण, चिखल प्रथम अंगास लावून नंतर तो धुऊन टाकण्यापेक्षां अंगास त्याचा स्पर्शच न होऊं देणें हें उत्तम होय. ह्यास्तव, हे युधिष्ठिरा, तूं कसल्याही प्रकारची इच्छा करणें योग्य नाहीं. तुला जर धर्म करावयाचा असेल तर तूं द्रव्याविषयींची इच्छा सोडून दे."

युधिष्ठिरप्रश्न.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे ब्रह्मनिष्ठा, मी कांहीं विषयोपभोगासाठीं द्रव्य संपादन करूं इच्छीत नाहीं, तर ब्राह्मणांचें पोषण करण्यासाठींच त्याची इच्छा करीत आहें. सारांश, ही इच्छा लोभामुळें नव्हे. हे ब्रह्मन्, गृहस्थाश्रमामध्यें असणाऱ्या आह्मांसारख्या पुरुषांना आपल्या अनुयायी लोकांचें पालनपोषण केल्यावाचून कसें रहावेल ? गृहस्थाश्रमीयानें संपादन केलेल्या प्रत्येक पदार्थांत सर्वेही प्राण्यांचा वांटा असतो ह्मणून त्यानें त्यांस दान केलें पाहिजे. तसेंच जे उदरपोषणार्थ अन्न शिजवीत नाहींत त्या संन्यासी वगैरे लोकांनाही त्यानें अन्नदान केलें पाहिजे. कांहीं नसलें तरी दर्भादिक तृण, भूमि, जल हीं तीन आणि चौथें प्रिय भाषण ह्यांचा सज्जनांच्या घरीं केव्हांही समूल नाश होत नाहीं. तेव्हां इतर गोष्टींचें सामर्थ्य नसलें तर यांच्या योगानें तरी आपल्या अनुयायांचा उपयोग केला पाहिजे. पीडित झालेल्या मनुष्यास शय्या अर्पण करावी, दमून उभा राहिलेल्यास आसन द्यावें, तृषितास जल अर्पण करावें, आणि क्षुधितास भोजन द्यावें. त्याजकडे प्रेमानें अवलोकन करावें, त्याजवर लक्ष्य ठेवावें, त्याच्याशीं चांगलीं भाषणें करावीं आणि तो येतांच आपण उठून त्यास आसन द्यावें, हा सनातन धर्म होय. सारांश अतिथि येतांच त्याला उत्थापन देऊन सामोरें जावें आणि त्याचें योग्य प्रकारें पूजन करावें. कारण अग्निहोत्र, वृषभ, ज्ञाति, अतिथि, बांधव, पुत्र, पत्नी आणि भृत्य ह्यांची योग्य वेळीं विचारपूस केली नाहीं तर ते तसें करणाऱ्यास दग्ध करून सोडतात. स्वतःसाठीं केव्हांही अन्न शिजवूं नये; यज्ञादिकांवांचून अन्य काळीं पशूचा वध करूं नये आणि ज्याचें यथाविधि दान केलें नसेल तें अन्न आपण भक्षण करूं नये. सकाळीं आणि सायंकाळीं श्वान, चांडाळ आणि पक्षी ह्यांच्याकरितां भूमीवर अन्न अर्पण करावें. ह्याला वैश्वदेव असें ह्मणतात. गृहस्थाश्रमीयानें प्रत्यहीं विघस आणि अमृत यांचें भक्षण करावें. अतिथिप्रभृतींनीं भोजन करून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न

विघस आणि यज्ञ करून उरलेलें अन्न अमृत होय. अतिथींवर प्रेममय दृष्टि ठेवावी, त्यांजकडे लक्ष्य द्यावें, त्यांच्याशीं प्रिय भाषणें करावीं, ते जाऊं लागले असतां त्यांस पोहोंचवावयास जावें व त्यांची सेवा करावी. असें करणें हा विपुलदक्षिणायुक्त असा एक यज्ञच होय. जो मनुष्य पूर्वी केव्हांही न पाहिलेल्या आणि चालून थकलेल्या प्रवाशास भरपूर अन्न देतो त्याला मोठें पुण्य लागतें. ह्याप्रमाणें जो गृहस्थाश्रमी मनुष्य वागेल त्याला उत्कृष्ट प्रकारचा धर्म घडतो असें ह्मणतात. तेव्हां, हे विप्रा, ह्याविषयीं आपलें काय मत आहे ?

शौनकाचें उत्तर.

शौनक म्हणाला:—हें जग अगदीं विपरीत आहे ही किती तरी शोचनीय गोष्ट होय ! ज्या कृत्यानें सज्जनांस लज्जा वाटेल त्याच कृत्यानें असज्जनांस संतोष होतो. मोह आणि प्रेम ह्यांच्या ताब्यांत गेल्यामुळें त्यांनीं आक्रांत करून सोडलेला व त्या त्या इंद्रियाच्या विषयास वश होऊन त्यांच्या अनुरोधानें वागणारा अज्ञ मनुष्य शिश्न आणि उदर ह्यांच्यासाठींच पुष्कळ भोग्य वस्तूंचा संग्रह करून ठेवितो आणि त्यामुळें त्याची शुद्धि नाहींशीं होते. नंतर ज्याप्रमाणें बेफाम झालेले खोडसाळ घोडे सारथ्याला भलतीकडेस ओढून नेतात त्याप्रमाणें त्या मनुष्यास मरणसमयीं देखील इंद्रियें आपल्याकडेसच ओढीत असतात. ज्या वेळीं सहा इंद्रियें आणि त्यांचे विषय ह्यांचा संयोग होतो त्या वेळा पूर्वसंस्कारजन्य विषयवासना उत्पन्न होते. नंतर ज्या इंद्रियांच्या विषयांचें सेवन करण्याकडे अंतःकरण धावतें, त्या विषयांच्या संबंधानें मनुष्य उत्सुक होतो व त्याची तिकडे प्रवृत्ति होऊं लागते. पुढें संकल्पाच्या योगानें निर्माण होणाऱ्या कामानें विषयरूप बाणांनीं वेद्ध केलेला तो मनुष्य प्रकाशाच्या लोभानें अग्नीवर पडणाऱ्या पतंगाप्रमाणें लोभरूपी अग्नीमध्यें पडतो व यथेच्छ आहार आणि विहार ह्यांच्या योगानें मोहित होऊन सुखाप्रमाणें भासणाऱ्या महामोहामध्यें मग्न होऊन जातो. त्यामुळें त्यास स्वतःचीही ओळख नाहींशी होते. अशा रीतीनें अज्ञानाचें कार्य जी तृष्णा तिच्या योगानें निरनिराळ्या जातीमध्यें उत्पन्न होऊन तो ह्या संसारामध्येंच चक्राप्रमाणें घिरट्या घालीत पडून राहतो; व जल, भूमि आणि अंतरिक्ष ह्यांच्या ठिकाणीं वारंवार जन्म पावून ब्रह्मादिक तृणान्त जे प्राणी त्यांच्या ठिकाणीं भ्रमण करीत रहातो. ही अज्ञानी लोकांची गति झाली. आतां ज्ञानी लोकांची सांगतों, ऐक. जे लोक कल्याणकारक अशा धर्मांच्या ठिकाणीं आसक्त असून मोक्षप्राप्तिविषयींही प्रेम बाळगितात त्यांच्यासाठीं " कर्म कर आणि त्याचा त्यागही कर " असें वेदांमध्यें सांगितलें आहे. ह्यास्तव, ह्या सर्वेही धर्मांचें आचरण अभिमान सोडून देऊन करावें. यज्ञयोग, अध्ययन, दान, तप, सत्य, क्षमा, इंद्रियांचा निग्रह आणि लोभाचा अभाव हे धर्माचे आठ मार्ग आहेत असें सांगितलें आहे. ह्यांपैकीं पहिले चार पितृयानसंज्ञक मार्गाच्या प्राप्तीस कारणीभूत आहेत. ह्यास्तव, जें कोणतेंही कर्म करावयाचें असेल तें कर्तव्य म्हणून करावें. त्या विषयींचा अभिमान बाळगून करूं नये. शेवटचे चार मार्ग हे देवयानसंज्ञक मार्गाच्या प्राप्तीस कारणीभूत असून सज्जन निरंतर त्यांचेच अवलंबन करीत असतात. ह्या चार धर्ममार्गांचें अवलंबन अंतःकरणाची शुद्धि करून अष्टांगमार्गानेंच करावें. तीं आठ अंगें—उत्कृष्ट प्रकारची इच्छा धरणें, उत्तम प्रकारें इंद्रियनिग्रह करणें, चांगल्या प्रकारें व्रतविशेषांचें आचरण करणें, उत्कृष्ट प्रकारें गुरुसेवा करणें, चांगल्या प्रकारचा आहार करणें, उत्कृष्ट प्रकारें अध्ययन

करणें, उत्तम प्रकारें कर्मफलांचा त्याग करणें आणि अंतःकरणाचा उत्कृष्ट प्रकारें निरोध करणें हीं होत. ह्याप्रमाणें संसारांतून मुक्त होण्याची इच्छा असणारे लोक राग आणि द्वेष ह्यांचा त्याग करून हीं कर्में करीत असतात. देवतांस देखील हीं कर्में केल्यामुळेंच ऐश्वर्यप्राप्ति झाली आहे. रुद्र, साध्य, आदित्य, वसु आणि अश्विनीकुमार हे हीं कर्में केल्यामुळेंच योगजन्य ऐश्वर्यानें युक्त होऊन ह्या लोकांचें पालन करीत आहेत. ह्यास्तव, हे भरतवंशज्ञा युधिष्ठिरा, तूंही ह्याचप्रमाणें विपुल अशा शांतीचा अवलंब करून तपश्चर्येच्या आचरणानें अणिमादिक अष्टसिद्धि आणि योगफल हीं संपादन कर. तुजला बीजशुद्धिरूपी पितृसिद्धि, योनिशुद्धिरूपी मातृसिद्धि आणि जातकर्मादिसंस्काररूपी कर्मसिद्धि प्राप्त झालीच आहे. तेव्हां, आतां तूं तपश्चर्या करून ब्राह्मणांचें पोषण करण्याविषयींची सिद्धि मिळीव ह्मणजे झालें. कारण, सिद्धिसंपन्न लोक जें जें इच्छितात तें तें दयार्द्रदृष्टीनें करूं शकतात. ह्यास्तव, तूं तपश्चर्या करून आपलें अभीष्ट संपादन कर.

अध्याय तिसरा.

—:०:—

युधिष्ठिरधौम्यसंवाद.

वैशंपायन म्हणाले:—याप्रमाणें शौनकानें भाषण केल्यानंतर कुंतीपुत्र युधिष्ठिर आपल्या पुरोहिताकडे गेला आणि बंधूंमध्यें बसून त्यास म्हणाला.

युधिष्ठिर म्हणाला:—मी वनाला चाललों असतां माझ्यामागून हे वेदपारंगत ब्राह्मणही येत आहेत, पण मी अतिशय दुःखी असल्यामुळें ह्यांचें पोषण करण्याविषयीं असमर्थ आहें. सारांश, मला ह्यांचा त्यागही करितां येत नाहीं व ह्यांना कांहीं देण्याचीही माझ्या अंगीं शक्ति नाहीं. तेव्हां आतां, हे भगवन्, मीं येथें कसें करावें, तेवढें आपण मला सांगा.

वैशंपायन म्हणाले:—हें ऐकून त्याचा पुरोहित उत्कृष्ट प्रकारचा धार्मिक धौम्यमुनि हा क्षणभर ध्यानस्थ बसला आणि धर्मबलानें त्याजवर उपाय शोधून काढून युधिष्ठिरास असें म्हणाला.

धौम्य म्हणाला:—जगन्नियंत्यानें पूर्वीं निर्माण केलेले हे प्राणी क्षुधेनें पीडित होत आहेत असे पाहून त्यांचा केवळ पिताच असा सूर्य दयेनें उत्तरायणाकडे जाऊन आपल्या किरणांच्या योगानें वनस्पत्यादिकांतील रस आणि वीर्य हीं आकर्षण करून घेतो; व दक्षिणायनाकडे परत फिरला ह्मणजे तो तें वीर्य आणि रस हीं पृथ्वीमध्यें घालितो. ह्याप्रमाणें तीं पृथ्वीमध्यें जाऊन क्षेत्रस्वरूपी बनून गेलीं ह्मणजे चंद्र आकाशांतील तेज आकर्षण करून घेऊन जलाच्या योगानें त्यांच्या ठिकाणीं ओषधि उत्पन्न करितो. अशा रीतीनें चंद्राच्या तेजाचा सेक झाल्यानंतर सूर्य हाच ओषधींच्या रूपानें पृथ्वीरूपी उत्पत्तिस्थानांतून बाहेर पडतो. त्या षड्रसांनीं युक्त असणाऱ्या पवित्र वनस्पति हेंच भूतलावरील प्राण्यांचें अन्न होय. सारांश, प्राण्यांच्या प्राणधारणास कारणीभूत असणारें जें अन्न तें सर्व सूर्यस्वरूपीच आहे. म्हणून श्रीसूर्य हाच सर्व प्राण्यांचा पिता होय. तेव्हां, तूं त्यालाच शरण जा. शुद्ध योनीमध्यें उत्पन्न झालेले व शुद्ध अशींच कर्में करणारे सर्वही महात्मे राजे विपुल तपश्चर्या करूनच प्रजेचा संकटांपासून उद्धार करितात. भीम, कार्तवीर्य, वैन्य आणि नहुष ह्यांनीं तपश्चर्या व अंतःकरणवृत्तीचा निरोध हीं करून समाधीचा अवलंब केला व त्या योगानें आपल्या प्रजांचा संकटांतून उद्धार केला. त्याच-

प्रमाणें, हे धर्मात्म्या भरतवंशजा, तूं देखील जातकर्मादिकांच्या योगानें शुद्ध झाला आहेस; ह्यामुळें तपश्चर्या करून धर्माच्या अनुरोधानें ब्राह्मणांचें पोषण कर.

जनमेजय म्हणाला:—त्या कुरुकुलश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिरानें ब्राह्मणांकरितां, आश्चर्यकारक स्वरूप असणाऱ्या सूर्याचें आराधन कोणत्या प्रकारें केलें?

वैशंपायन म्हणाले:—हे राजा, तूं शुचिर्भूत होऊन, अंतःकरण एकाग्र करून आणि लक्ष्य देऊन हें ऐक. थोडा वेळ दम धर, ह्मणजे, हे राजेंद्रा, मी तुला हें सर्व सांगेन. प्रथम, हे महामते, धौम्यानें त्या महात्म्या युधिष्ठिराला सूर्याचीं जीं एकशें आठ नावें सांगितलीं तीं सांगतों, ऐक.

धौम्य म्हणाला:—सूर्य, अर्यमा, भग, त्वष्टा, पूषा, अर्क, सविता, रवि, गभस्तिमान्, अज, काल, मृत्यु, धाता, प्रभाकर, पृथ्वी, आप्, तेज, आकाश, वायु, परायण, सोम, बृहस्पति, शुक्र, बुध, अंगारक, इंद्र, विवस्वान्, दीप्तांशु, शुचि, शौरि, शनैश्चर, ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, स्कंद, वैश्रवण, यम, वैद्युताग्नि, जाठराग्नि, ऐंधनाग्नि, तेजसांपति, धर्मध्वज, वेदकर्ता, वेदांग, वेदवाहन, कृत, त्रेता, द्वापार, कलि, सर्वमलाश्रय, कला, काष्ठा, मुहूर्त, क्षपा, याम, क्षण, संवत्सरकर, अश्वत्थ, कालचक्र, विभावसु, पुरुष, शाश्वत, योगी, व्यक्ताव्यक्त, सनातन, कालाध्यक्ष, प्रजाध्यक्ष, विश्वकर्मा, तमोनुद, वरुण, सागर, अंशु, जीमूत, जीवन, अरिहा, भूताश्रय, भूतपति, सर्वलोकनमस्कृत, स्रष्टा, संवर्तक, वन्हि, सर्वादि, अलोलुप, अनंत, कपिल, भानु, कामद, सर्वतोमुख, जय, विशाल, वरद, सर्वधातुनिषेचिता, मन, सुपर्ण, भूतादि, शीघ्रग, प्राणधारण, धन्वंतरि, धूमकेतु, आदिदेव, दितिसुत, द्वादशात्मा, अरविंदाक्ष, पिता, माता, पितामह, स्वर्गद्वार, प्रजाद्वार, मोक्षद्वार, त्रिविष्टप, देहकर्ता, प्रशांतात्मा, विश्वात्मा, विश्वतोमुख, चराचरात्मा, सूक्ष्मात्मा मैत्रेय आणि करुणान्वित; ह्याप्रमाणें, अत्यंत तेजस्वी, आणि नामग्रहण करण्यास योग्य अशा श्रीसूर्याचीं एकशें आठ नांवें प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें सांगितलीं आहेत. देवगण, पितर आणि यज्ञदेवता ह्यांनीं सेवन केलेला, असुर, राक्षस आणि सिद्ध यानीं वंदन केलेला व उत्कृष्ट प्रकारचें सुवर्ण किंवा अग्नि ह्याप्रमाणें कांति असलेला जो श्रीसूर्य त्यास मी आपल्या हितासाठीं प्रणाम करितों. जो मनुष्य एकाग्र अंतःकरण करून सूर्योदयकालीं ह्या अष्टोत्तरशत नामांचें पठण करील त्यास पुत्र, स्त्री, द्रव्य व रत्नसंचय यांची प्राप्ति होईल. तसेंच, त्या मनुष्यास पूर्वजन्माचें स्मरण रहातें व सदोदित धैर्य आणि ग्राहकशक्ति असलेली बुद्धि हीं प्राप्त होतात. ह्या देवश्रेष्ठ श्रीसूर्याच्या स्तुतीचें जो मनुष्य अंतःकरण शुचिर्भूत व एकाग्र करून संकीर्तन करील, तो सागराप्रमाणें अफाट असणाऱ्या शोकरूपी दावाग्नीतून मुक्त होईल व त्यास अभीष्ट वस्तूंची यथेष्ट प्राप्ति होईल.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें धौम्यानें त्या कालास साजेल असें भाषण केल्यानंतर, विप्रांस दान करावयासाठीं चित्त एकाग्र करून व अंतःकरणाचें संयमन करून अढळ व्रत धारण करणारा आणि अंतःकरण शुद्ध असलेला तो धर्मराजा पुष्पादिक पूजासाहित्य आणि बलिदान ह्यांच्या योगानें श्रीसूर्याची पूजा करून उत्कृष्ट प्रकारें तपश्चर्या करूं लागला. तो धर्मात्मा राजा जलामध्यें प्रवेश करून सूर्याकडे तोंड करून उभा राहिला आणि योगनिष्ठ होऊन व इंद्रियांचा निग्रह करून वायुभक्षण करून राहूं लागला; तसेंच तो भागीरथीच्या जलानें आचमन करून शुचि-

भूतपणें मौन धारण करून प्राणायाम करीत उभा राहिला आणि स्तोत्र करूं लागला.

युधिष्ठिर म्हणाला:-हे भगवन् भानो, तूं ह्या जगताचें नेत्र, सर्वही प्राण्यांचा आत्मा, सर्वही भूतांचें उत्पत्तिस्थान, कर्मनिष्ठ लोकांचा आचार, सकल सांख्यांची गति, योगी लोकांचा श्रेष्ठ असा आधार व संसारांतून मुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या लोकांचें उघडलेलें मोक्षद्वार आहेस. ह्या लोकांस तूंच धारण करतोस, तूंच त्यांस प्रकाश देतोस आणि तूंच पवित्र करून निष्कपटपणें त्यांचें पालन करितोस. वेदांमध्यें पारंगत असणारे ब्राह्मण आपापल्या शाखांस विहित असलेले मंत्र उच्चारून ऋषिगणांनीं अर्चन केलेल्या तुजसमीप येऊन तुझें आराधन करितात; तुझा दिव्य रथ चालूं लागला म्हणजे वरप्राप्तीच्या इच्छेनें सिद्ध, चारण, गंधर्व, यक्ष, गुह्यक आणि सर्प हे त्याच्या मागून जाऊं लागतात. विष्णु आणि इंद्र ह्यांसह तेहेतीस कोटि देव व विमानांतून संचार करणारे इतरही देवतागण ह्यांस तुझ्याच आराधनेच्या योगानें सिद्धि मिळाली. विद्याधरश्रेष्ठही तुजकडे येऊन सुंदर अशा मंदारपुष्पांच्या मालांनीं तुझेंच आराधन करितात व त्यामुळें त्यांस अभीष्ट वस्तूंची प्राप्ति होते. गुह्यक आणि दिव्यसंज्ञक व मानुषसंज्ञक सात पितृगण हेही तुझ्याच आराधनेच्या योगानें प्राधान्य पावले आहेत. वसु, मरुत्, रुद्र, साध्य आणि तुझे किरण प्राशन करून रहाणारे वालखिल्यादि सिद्धगण हेही तुझेंच पूजन केल्यामुळें प्राण्यांमध्यें श्रेष्ठत्व पावले आहेत. ब्रह्मलोकासहवर्तमान जे सात लोक आहेत त्या सर्वांमध्यें असा एकही प्राणी आहे असें मला वाटत नाहीं कीं, जो आपल्या तेजानें सूर्याच्याही वर ताण करील. वीर्यवान् आणि मोठमोठे असे दुसरे प्राणी नाहींत असें नाहीं; पण तुजसारखी कांति आणि प्रभाव हीं मात्र त्यांच्या ठिकाणीं नाहींत. जगतांतील सर्वही तेजें तुझ्याच ठिकाणीं आहेत. कारण, तूं सर्वही तेजांचा अधिपति आहेस. सत्य, सत्त्व आणि सर्वही सात्त्विक धर्म ह्यांस तुझाच आधार आहे. विष्णूनें ज्याच्या योगानें देवशत्रु दानव ह्यांचा विध्वंस केला तें उत्कृष्ट नाभि (तुंबा) असलेलें सुदर्शनचक्र विश्वकर्म्यानें तुझ्याच तेजाचें केलें. तूंच ग्रीष्मकालीं आपल्या किरणांच्या योगानें सर्वही प्राणी आणि सर्वही औषधि व रस ह्यांतील तेज आकर्षण करून घेऊन वर्षाकालीं पुनः ते भूमीवर सोडितोस. तुझेच कांहीं किरण लोकांस ताप देतात; कित्येक दग्ध करून टाकितात व कित्येक वर्षाकालीं मेघस्वरूपी बनून गर्जना करीत चमकत रहातात व वर्षावही करितात. अग्नि असो, प्रावरणें असोत अथवा कांबळीं असोत, त्यांच्यापासून तुझ्या किरणांप्रमाणें, थंडी आणि वारा ह्यांनीं पीडित झालेल्या लोकांस सुख होत नाहीं. तूं तेरा द्वीपांनीं युक्त असणाऱ्या पृथ्वीस आपल्या किरणांनीं प्रकाशित करितोस आणि त्रैलोक्याचें कल्याण करण्याविषयीं एकटाच प्रवृत्त होतोस. तुझा जर उदय झाला नाहीं तर हें सर्व जग अंध बनून जाईल व धर्म, अर्थ आणि काम ह्या पुरुषार्थांकडे विद्वान् लोकांचीही प्रवृत्ति होणार नाहीं. अग्न्याधान, पशुयाग, सोमयाग, मंत्र, यज्ञ आणि तपश्चर्या इत्यादिक कर्में हीं तुझ्याच प्रसादामुळें ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य ह्यांच्या समुदायाकडून पूर्णपणें घडतात. ब्रह्मदेवाचा सहस्रयुगात्मक जो दिवस सांगितला आहे त्याचा आदि व अंत तूंच आहेस असें कालज्ञान असलेले लोक म्हणतात. मनु, मनुपुत्र, मनूपासून निर्माण झालेलें सर्व जग, सर्वही मन्वंतरें आणि ईश्वर ह्यांचाही अधिपति तूंच आहेस. जगताचा संहारकाल प्राप्त झाला

म्हणजे तुझ्या क्रोधापासून संवर्तक नांवाचा अग्नि निर्माण होऊन तो त्रैलोक्य भस्म करून टाकतो. पुढें तुझ्या किरणांपासून निर्माण झालेले, अनेक प्रकारचा रंग असलेले व ऐरावत आणि वज्र ह्यांनीं युक्त असलेले मोठमोठे मेघ सर्व पृथ्वीस केवल समुद्रमय करून सोडितात. पुढें तूंच आपल्या शरीराचे बारा विभाग करून बारा आदित्यांचीं स्वरूपें धारण करितोस आणि केवल समुद्रमय बनून गेलेलें जग आपल्या किरणांनी शुष्क करितोस. तुलाच इंद्र असें म्हणतात व तूंच विष्णु, रुद्र, प्रजापति आणि अग्नि असून मन, प्रकृति, पुरुष व शाश्वत ब्रह्म हीं आहेस. हंस, सविता, भानु, अंशुमाली, वृषाकपि, विवस्वान्, मिहिर, पूषा, मित्र, धर्म, सहस्ररश्मि, आदित्य, तपन, गवांपति, मार्तंड, अर्क, रवि, सूर्य, शरण्य, दिनकर, दिवाकर, सप्ताश्व, धाम, केशी, विरोचन, आशुगामी, तमोघ्न आणि हरिताश्व हीं सर्व तुझींच नावें आहेत. जो मनुष्य अहंकाराचा त्याग करून सप्तमी अथवा अष्टमी दिवशी भक्तीनें व उत्साहानें तुझें पूजन करील त्याजकडे लक्ष्मी आपण होऊन येते. जे लोक अनन्यभावानें तुजला नमस्कार करितात त्यांस मानसिक अथवा शारीरिक दुःखें आणि संकटें प्राप्त होत नाहींत. तुझ्यावर भाव ठेवणारे तुझे भक्त सर्व प्रकारचे रोग व पातकें यांनी विरहित होऊन सुख पावतात व दीर्घायुषी होतात. सारांश, तूं आपल्या भक्तांचे सर्वही मनोरथ पूर्ण करितोस. ह्यास्तव, हे अन्नपते, तूं कृपा करून मजलाही सर्व बाजूंनीं अन्न अर्पण कर. कारण, मला सर्वही अतिथींचा सत्कार करण्याची इच्छा असल्यानें त्यासाठीं अन्न हवें आहे. हे सूर्या, तुझ्या चरणांचा आश्रय करून रहाणारे माठर, अरुण आणि दंड इत्यादिक जे तुझे अनुचर त्यास व निक्षुभानामक तुझ्या पत्नीस मी नमस्कार करितों, तसेंच क्षुभा, मैत्री इत्यादि ज्या इतरही भूतमाता आहेत त्या सर्वांचेंही मी पूजन करितों. त्या मज शरणागताचें रक्षण करोत.

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याप्रमाणें धर्मराजानें स्तोत्र केल्यानंतर, प्रज्वलित झालेल्या अग्नीप्रमाणें शरीर देदीप्यमान् असलेल्या सूर्यानें प्रसन्न होऊन त्यास दर्शन दिलें.

सूर्य म्हणालाः—तुला जें कांहीं पाहिजे असेल तें सर्व मिळेल. मी तुला बारा वर्षेपर्यंत अन्न देईन. हे नियमनिष्ठ राजा युधिष्ठिरा, ही मी तुला तांब्याची तपेली देतों, ती घे आणि जा. जोंवर हें पात्र पांचालीच्या हातीं असेल तोंवर तुझ्या स्वयंपाकामध्यें फळें, मुळें, मांस आणि मसाला वगैरे घालून तयार केलेल्या भाज्या इत्यादि जें कांहीं असेल त्याचेंच चार प्रकारचें अन्न बनेल व त्याचा केव्हांही नाश होणार नाही. ह्याप्रमाणें आजपासून चौदा वर्षें निघून गेलीं म्हणजे पुनः तुला राज्य मिळेल.

वैशंपायन म्हणालेः—असें बोलून भगवान् सूर्य त्याच ठिकाणीं गुप्त झाला. जो मनुष्य मनोनिग्रह करून वरप्राप्तीच्या इच्छेनें एकाग्र अंतःकरणानें ह्या स्तोत्राचें पठन करील त्याच्या इच्छा सूर्य पूर्ण करील व त्यानें इच्छिलेला पदार्थ जरी फार दुर्मिळ असला तरीही तो त्यास मिळेल. जो मनुष्य हें स्तोत्र निरंतर हृदयांत वागवील अथवा वारंवार श्रवण करील, त्यास पुत्राची इच्छा असल्यास पुत्र, द्रव्याचा अभिलाष असल्यास द्रव्य, विद्या हवी असल्यास विद्या व स्त्री पाहिजे असल्यास स्त्री मिळेल. संकटांत पडलेल्या स्त्रीनें अथवा पुरुषानें प्रतिदिवशीं सकाळसंध्याकाळ जर ह्या

१ ह्या सूर्यस्त्रीचें वर्णन भविष्यपुराणांत आहे.

स्तोत्राचें पठण केलें तर ते त्या संकटांतून मुक्त होतात; इतकेंच नव्हे, तर ते बद्ध झाले असले तरीही बंधमुक्त होतात. हें स्तोत्र पूर्वी ब्रह्मदेवानें महात्म्या इंद्राला सांगितलें, इंद्रापासून नारदाला मिळालें. पुढें तें धौम्याकडे आलें व धौम्यापासून युधिष्ठिराला मिळून त्या योगानें त्याचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण झाले. ह्या स्तोत्राचें पठण करणारा मनुष्य संग्रामांत निरंतर विजयी होतो, विपुल संपत्ति मिळवितो आणि सर्व प्रकारच्या पातकापासून मुक्त होऊन सूर्यलोकास जातो.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें वर मिळाल्यानंतर धर्मवेत्ता युधिष्ठिर जलांतून वर आला व त्यानें प्रथम धौम्यमुनीस प्रणाम करून नंतर आपल्या बंधूंस आलिंगन दिलें. तदनंतर, हे राजा, पाकशालेंत जाऊन त्यानें द्रौपदीची गांठ घेतली व तिनें नमस्कार केला असतां त्या वेळीं तिजकडून त्यानें स्वयंपाक तयार करविला. त्या वेळीं जरी थोडेंच अन्न तयार केलें तरी तें वृद्धि पावूं लागलें व अक्षय्य वृद्धि पावणाऱ्या त्या अन्नाचें त्यानें ब्राह्मणांस भोजन घातलें. ब्राह्मणांनी भोजन केल्यावर आपल्या बंधूंसही भोजन घालून जें अवशिष्ट राही तें विघससंज्ञक अन्न युधिष्ठिर भक्षण करी. युधिष्ठिराला वाढून जें अवशिष्ट राही तें अन्न द्रौपदी भक्षण करीत असे व तिचें भोजन झालें म्हणजे मग अन्न नाहीसें होई. ह्याप्रमाणें, सूर्यतुल्य कांति असलेल्या युधिष्ठिरानें सूर्याकडून आपले मनोरथ पूर्ण करून घेऊन ब्राह्मणांस अन्नदान केलें. अशा रीतीनें तो अन्नदान करूं लागल्यानंतर पुरोहितप्रभृति ब्राह्मणांची यज्ञकर्में तिथि, नक्षत्रें आणि पर्व ह्यांवर कल्प, सूत्र आणि वेद ह्यांच्या अनुरोधानें चालूं लागलीं. नंतर बरोबर ब्राह्मणसमुदाय असलेले ते पांडव पुण्याहवाचन करून धौम्यमुनीसहवर्तमान काम्यक वनास निघून गेले.

अध्याय चौथा.

—:०:—

धृतराष्ट्रविदुरसंवाद.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें पांडव वनांत निघून गेल्यानंतर इकडे अंबिकापुत्र अंध धृतराष्ट्र ह्याच्या अंतःकरणास ताप होऊं लागला. पुढें तो एकदा सुखानें बसला असतां अगाध ज्ञान असलेल्या धर्मात्म्या विदुरास ह्मणाला.

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—विदुरा, तुझी बुद्धि शुक्राप्रमाणें शुद्ध असून तुला श्रेष्ठ आणि सूक्ष्म अशा धर्माचें ज्ञान आहे. तसेंच, आह्मी व पांडव हे उभयतांही तुजला सारखेंच लेखितों. तेव्हां ते आणि आह्मी ह्या उभयतांना हितकारक असेल असें कांहीं सांग. विदुरा, अशा स्थितीमध्यें आज आह्मीं काय केलें पाहिजे ? पौरलोक आमच्या बाजूला कसे वळतील ? व आम्हीं काय केलें असतां ते आमचा समूळ नाश करणार नाहीत, तें आम्हांला सांग. कारण, तुला कर्तव्याचें चांगलें ज्ञान आहे.

विदुर म्हणाला:—धर्म, अर्थ आणि काम ह्या त्रिवर्गाचें मूलकारण धर्म हेंच आहे ? इतकेंच नव्हे, तर धर्म हाच ह्या राज्याचा देखील मूळ पाया आहे. तेव्हां, तूं आपल्या शक्तीप्रमाणें धर्मानें वागून आपले पुत्र व पांडव ह्या उभयतांचेंही संरक्षण कर. जो राज्यप्राप्तीचें मूळ कारण त्या धर्माशीं शकुनिप्रभृति ह्या दुष्टांनीं प्रतारणा केली. सत्यप्रतिज्ञ कुंतीपुत्र युधिष्ठिर ह्यास बोलावून आणून तुझ्या पुत्रानें द्यूतामध्यें त्याचा पराभव केला. हे राजा, तुजकडून जें हें दुष्कृत्य घडलें आहे त्याच्या प्रतिकाराचा, ज्या योगानें

तुझा पुत्र पापमुक्त होऊन लोकांत प्रतिष्ठा पावेल असा एक उपाय मला दिसतो आहे. तो हाच कीं, हे राजा, तूं जें पूर्वीं दिलें होतेंस तें सर्व पांडवांना मिळावें. कारण, तें त्यांचें आहे, तुझें नव्हे. राजानें जें स्वकीय असेल तेवढ्यावरच संतोष मानून रहावें, दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करण्याची हांव धरूं नये. हाच उत्तम प्रतीचा धर्म होय. असें झालें म्हणजे तुझी कीर्ति नाहींशी होणार नाहीं, आपल्या बांधवांमध्यें फाटाफूट होणार नाहीं आणि अधर्मही लागणार नाहीं. तेव्हां, आज तुझें सर्वांत मुख्य कर्तव्य म्हटलें म्हणजे पांडवांना संतुष्ट करणें आणि शकुनीचा अपमान करणें हें होय. अशा रीतीचा प्रतिकार जर तुला पुत्राकडून करवितां आला तरच तूं विलंब न करितां हें राज्य् करूं लाग. तूं जर तसें न करशील तर मात्र कौरवांचा खात्रीनें नाश होईल. एकदा कां भीम अथवा अर्जुन खवळला म्हणजे तो आपल्या शत्रूचा एकही मनुष्य अवशिष्ट ठेवणार नाहीं.राजा,ज्यांच्यामध्यें अस्त्रविद्येंत चतुर असणारा व दोन्ही हातांनीं बाण सोडणारा अर्जुनासारखा योद्धा, जगतामध्यें अतिशय बळकट असें गांडीव धनुष्य आणि भीमसेनासारखा बाहुबलसंपन्न वीर आहे, त्या पांडवांना ह्या जगतामध्यें दुष्प्राप्य असें काय आहे ? तुला जेव्हां पुत्र झाला त्याच वेळीं मीं जें हितकारक होतें तें सांगितलें होतें. तें असें:—हा तुझा पुत्र कुलाचें अकल्याण करणारा आहे तेव्हां तूं त्याचा त्याग कर. हें माझें सागणें तुझ्या अत्यंत हिताचें होतें, पण तूं तें केलें नाहींस. तसेंच, राजा, मीं आणखीही तुला तुझ्या हिताची गोष्ट सांगितली होती कीं, जर तूं असें न करिशील तर पुढें तुला पश्चात्ताप होईल. असो; आतां जर मी सांगतों ह्या गोष्टीस तुझ्या पुत्रानें संतोषानें अनुमोदन दिलें व पांडव आणि आपण ह्या उभयतांनीं मिळून राज्य करावें असें जर ठरविलें, तर तुला ताप होणार नाहीं. कारण, त्या योगानें पांडवांशीं तुझें प्रेम जडेल. तुझा पुत्र जर असें करीत नसेल तर तूं आपल्या सुखासाठीं त्याचा निग्रह कर आणि त्या अकल्याणकारक दुर्योधनाचा निग्रह केल्यानंतर पांडुपुत्र धर्मराज ह्यास राज्यावर बशीव. हे राजा, तो अजातशत्रु व रागद्वेषादिक नसणारा युधिष्ठिर पृथ्वीचें पालन करूं दे. असें केलें म्हणजे तत्काल सर्वही राजे वैश्यांप्रमाणें आम्हांकडे येतील आणि दुर्योधन, शकुनि व कर्ण हे प्रेमानें पांडवांची सेवा करूं लागतील. भरसभेंत दुःशासन हा भीम आणि द्रौपदी ह्यांची प्रार्थना करील. मग तूं युधिष्ठिराचें सांत्वन कर आणि त्याचा बहुमान करून त्यास राज्यावर बशीव. तूं विचारिलेंस म्हणून मीं हे तुला सांगितलें. ह्याहून आणखी मीं तुला काय सांगावयाचें आहे ? हे राजा, तूं एवढें केलेंस म्हणजे आपलें कर्तव्य बजाविलेंस असें होईल.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—विदुरा, पांडव आणि मी ह्या उभयतांविषयींचा विचार करून तूं जें ह्या मंडळींत बसून भाषण केलेंस तें पांडवांच्या हिताचें आणि माझ्या पुत्रांच्या अकल्याणाचें आहे हें सर्व माझ्या अंतःकरणाला कळत नाहीं काय ? अर्थातच कळतें. हें जें तूं आतां त्या पांडवांकरितां भाषण केलेंस तें तसें करावयाचें म्हणून केव्हांपासून ठरविलें होतेंस ? त्या भाषणावरून तूं माझा हितचिंतक नाहींस असें मला वाटतें. अरे, मीं पांडवांकरितां आपल्या पुत्रांचा त्याग काय म्हणून करावा ? तीं देखील माझींच लेंकरें आहेत ह्यांत कांहीं संशय नाहीं. तथापि, दुर्योधन हा साक्षात् माझ्या देहापासून निर्माण

झाला आहे. अंतःकरणामध्यें समता ठेवणारा कोणता मनुष्य असें सांगेल कीं, तूं परकीयांसाठीं आपल्या शरीराचा त्याग कर म्हणून ? सारांश, हे विदुरा, तूं हें सर्व वांकडें बोलत आहेत. तुला फार ताठा चढला आहे असें मला वाटतें तेव्हां, आतां तुझी मनधरणी करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तुला वाटेल तर बैस, नाहीं तर चालता हो. पतिव्रता नसणाऱ्या स्त्रीची कितीही मनधरणी केली तरी ती सोडून जावयाचीच !

वैशंपायन म्हणालेः—हे राजा, इतकें बोलून धृतराष्ट्र एकदम उठून घरांत निघून गेला व विदुरही ' हें असें नव्हे ' असें ह्मणत तेथून निघाला आणि ज्या ठिकाणीं पांडव होते तिकडे वेगानें चालला.

अध्याय पांचवा.

—:०:—

विदुरसमागम.

वैशंपायन ह्मणालेः—इकडे वनवासाच्या उद्देशानें ते भरतकुलश्रेष्ठ पांडव आपल्या अनुयायांसहवर्तमान भागीरथीच्या तीरावरून निघून कुरुक्षेत्राकडे गेले. पुढें मार्गांत सरस्वती, दृषद्वती आणि यमुना ह्यांचें दर्शन घेऊन ते वनावनांतून सारखे पश्चिमेकडे चालले. नंतर गुप्तरूपानें असणाऱ्या सरस्वतीच्या तीरावर निर्जल मैदानांत असणारें ऋषिप्रिय काम्यकवन त्यांच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां हे भरतवंशजा, अनेक मृग आणि पक्षी ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या त्या अरण्यामध्यें ते राहिले. ह्या वेळीं ते बसले ह्मणजे ऋषिही त्यांच्याजवळ येऊन बसत आणि त्यांचें सांत्वन करीत. इकडे विदुरास पांडवांच्या दर्शनाची निरंतर अत्यंत लालसा असल्यामुळें त्यानें जो एकदा त्यांच्याकडे जाण्याकरितां रथ जोडला तो शोभासंपन्न अशा काम्यकवनांत गेल्यानंतर सोडला. ह्याप्रमाणें शीघ्रगति अश्व जोडलेल्या रथांतून काम्यकवनास गेल्यानंतर द्रौपदी, बंधु आणि ब्राह्मण ह्यांच्यासहवर्तमान निर्जन प्रदेशांत बसलेला धर्मात्मा युधिष्ठिर विदुराच्या दृष्टीस पडला. नंतर त्या सत्यप्रतिज्ञ युधिष्ठिरानेंही विदुर वेगानें आपल्याकडे येतोआहे असें दुरूनच पाहिलें आणि तो आपला बंधु भीमसेन यास म्हणाला कीं, 'हा क्षत्ता[1] आमची गांठ घेऊन आह्मांला काय सांगणार? निवृत्तिमार्गाकडे लागलेला हा विदुर शकुनीच्या सांगण्यावरून आह्मांला द्यूत करण्यासाठीं आव्हान करण्यास तर आला नसेलना? द्यूतामध्यें आमचीं आयुधेंही जिंकून घ्यावींत असा तर त्या हलकट शकुनीचा विचार नसेलना? भीमसेना, मला जर कोणीं ये म्हणून आह्वान केलें तर नाहीं म्हणण्याचें कांहीं माझें सामर्थ्य नाहीं; आणि जर त्यांनीं द्यूताकरितांच बोलावलें असेल तर मी गेलों ह्मणजे गांडीवधनुष्य देखील आपणापाशीं टिकण्याचा संशयच असल्यामुळें राज्यप्राप्ति होणें ही गोष्ट देखील संशयितच रहाणार ! मग ती घडणार कोठून ?'

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याप्रमाणें तो बोलत आहे तोंच विदुर तेथें आला; तेव्हां त्या सर्वही पांडवांनीं उठून त्याला आपल्याजवळ घेतलें. त्यांनीं ह्याप्रमाणें सत्कार केल्यानंतर तो विदुर त्या पांडुपुत्रांस यथायोग्यपणें भेटला. पुढें जरा विश्रांति घेतल्यानंतर त्या नरश्रेष्ठ पांडवांनीं त्यास येण्याचें कारण विचारलें. तेव्हां त्यानेंही तें त्यांस विस्तृतपणें सांगून त्याच्याबरोबरच अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र ह्याचें वर्तन कसें आहे तेंही सांगितलें.

विदुर म्हणालाः—धृतराष्ट्रानें माझा बहुमान केला आणि मला घेऊन एकांतांत

१ ही एक संकीर्ण जात आहे.

जाऊन म्हटलें कीं, अशा प्रसंगीं तूं समबुद्धि ठेवून आह्मांला आणि पांडवांना दोघांनाही जें हितकारक असेल तें साग. तेव्हां मींही जें तुम्हां कुरुवंशजांना हितकारक आणि धृतराष्ट्राच्याही कल्याणास कारणीभूत तेंच सांगितलें; पण तें त्याला रुचलें नाहीं. तथापि, मीं जें सांगितलें त्याहून दुसरें कांहीं योग्य आहे असें मला वाटत नाहीं. हे पांडवहो, मी जें त्याच्या अत्यंत हिताचें होतें तें सांगितलें. पण ज्याप्रमाणें रोगग्रस्त झालेल्या मनुष्यास पथ्यकारक अन्न रुचत नाहीं, त्याप्रमाणें त्यालाही तें माझें सांगणें रुचलें नाही व म्हणूनच त्या अंबिकापुत्र धृतराष्ट्रानें तें ऐकूनही घेतलें नाहीं. हे अजातशत्रो, एकदा का स्त्री अत्यंत दूषित झाली ह्मणजे ती श्रोत्रियाच्या घरामध्यें नेऊन ठेविली तरीही जशी श्रेयस्कर होत नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्याचें अंत:करण एकदा दुष्ट झालें त्याचा नीतिमंदिरांत प्रवेश केला तरीही तो श्रेयस्कर होत नाहीं. ज्याप्रमाणें कुमारिकेला साठ वर्षांचा वृद्ध पति रुचत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या धृतराष्ट्रालाही नीतीचा उपदेश रुचावयाचा नाहीं. हे राजा, कौरवांचा खात्रीनें नाश होणार; तथापि धृतराष्ट्र त्याविषयींचा कांहींही विचार करीत नाहीं. ज्याप्रमाणें कमलाच्या पानावर शिंपडलेलें पाणी त्याला चिकटून रहात नाहीं, त्याप्रमाणें हिताची गोष्ट सांगितली तरी ती धृतराष्ट्राच्या लक्ष्यांत येत नाही. असो; मीं असें सांगितल्यानंतर, हे भरतवंशजा, धृतराष्ट्र क्रुद्ध झाला आणि मला म्हणाला कीं, 'ज्यांच्यावर तुझी श्रद्धा आहे त्यांच्याकडे तूं चालता हो. ही पृथ्वी अथवा नगर ह्यांचें पालन करण्याच्या कामीं मी कांहीं पुन: तुझें साहाय्य घेणार नाहीं.' ह्याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें त्याग केल्यामुळें, हे राजा, तुला उपदेश करण्यासाठीं मी तुजकडे आलों आहें. तेव्हां मीं पूर्वीं सभेमध्यें तुजला जें सांगितलें आहे आणि आतां फिरून जें सांगणार आहें, तें सर्व तूं लक्ष्यांत ठेव. जो मनुष्य शत्रूंनीं भयंकर क्लेश दिले तरीही ते सहन करून अल्पशा वैराग्नीची अभिवृद्धि करण्यासाठीं इंद्रियें आवरून धरून काळ काढितो, त्याला एकट्यालाच पृथ्वीचा उपभोग घ्यावयास सांपडतो. हे राजा, साहाय्य करणाऱ्या लोकांस ज्याच्या द्रव्याचा वांटा मिळतो, त्याला दु:ख प्राप्त झालें असतां साहाय्यकर्ते लोकही त्याचे वांटेकरी बनतात. हाच साहाय्यकर्ते लोक संपादन करण्याचा मार्ग आहे. साहाय्यकर्ते लोक मिळाले म्हणजे पृथ्वीची प्राप्ति होते. हे पांडवा, व्यर्थ बडबड न करितां खरें आणि श्रेयस्कर असेंच भाषण करावें. आपले साहाय्यकर्ते आणि आपण मिळून सारख्याच प्रकारचें अन्न भक्षण करावें आणि आपल्या साहाय्यकर्त्यांपुढें केवळ आपलाच सत्कार करून घेऊं नये. असें वर्तन ठेविलें म्हणजे राजाचा अभ्युदय होतो.

युधिष्ठिर म्हणाला:—तुजकडून हें मला उत्कृष्ट प्रकारचें ज्ञान मिळालें असल्यामुळें, तूं सांगतो आहेस त्याप्रमाणें मी आचरण करीन. याशिवाय आणखीही देश, काल ह्यांच्या मानानें जें योग्य असेल तें मला सांग, म्हणजे मी तेंही सर्व करीन.

अध्याय सहावा.

—:०:—

विदुरप्रत्यागमन.

वैशंपायन म्हणाले:—राजा जनमेजया, विदुर जेव्हां पांडवांच्या आश्रमाकडे निघून गेला तेव्हां महाज्ञानी धृतराष्ट्रास पश्चात्ताप झाला. संधि, विग्रह इत्यादिकांच्या ज्ञानामुळें विदुराच्या अंगीं असलेलें सामर्थ्य आणि पुढें

होणारा पांडवांचा अभ्युदय ह्यांचा विचार करून तो सभेच्या दाराशीं आला व विदुराच्या भाषणाचें स्मरण होऊन मोहित झाल्यामुळें तेथें असलेल्या श्रेष्ठ अशा राजांच्या समोर मूर्च्छित होऊन पडला. पुढें शुद्धीवर आल्यानंतर तो जमिनीवरून उठला आणि जवळच असलेल्या संजयास म्हणालाः—संजया, विदुर हा माझा बंधु, मित्र व जणू दुसरा मूर्तिमंत धर्मच असल्यामुळें आज त्याचें स्मरण होऊन त्याच्या वियोगामुळें माझें अंतःकरण फाटून जात आहे. तेव्हां त्या माझ्या धर्मवेत्त्या बंधूला सत्वर घेऊन ये. असें म्हणून तो राजा दीनपणें रडूं लागला आणि पश्चात्तापानें अत्यंत संतप्त झालेला व विदुराचें स्मरण झाल्यामुळें मोहित होऊन गेलेला तो राजा धृतराष्ट्र बंधुप्रेम उत्पन्न झाल्यामुळें संजयास म्हणाला, "संजया, जा आणि मीं दुष्टानें क्रोधानें अपमान केलेला माझा बंधु विदुर जिवंत तरी आहे काय याचा शोध कर. त्या माझ्या अत्यंत बुद्धिमान् आणि ज्ञानसंपन्न बंधूनें पूर्वी केव्हांही माझें अगदीं थोडें सुद्धा अप्रिय केलेलें नाहीं; पण माझ्याकडून मात्र त्या अतिशय बुद्धिमान् अशा माझ्या बंधूला फारच दुःख झालें आहे. तेव्हां, हे सुज्ञा संजया, जा, त्याला घेऊन ये; नाहीं तर मी आतां प्राणत्याग करीन."

वैशंपायन म्हणालेः—तें त्या राजाचें भाषण ऐकल्यानंतर 'ठीक आहे' असें म्हणून संजय त्याचें अनुमोदन घेऊन काम्यकवनाकडे वेगानें चालता झाला. थोड्याच वेळानें, ज्या ठिकाणीं पांडव रहात होते त्या ठिकाणीं तो पोहोंचला. तेथें त्यास धर्मराजाचें दर्शन झालें. ह्या वेळीं धर्मराजानें कृष्णाजिन परिधान केलें होतें व विदुर आणि हजारों ब्राह्मण यांच्यासह तो बसला होता. देव ज्याप्रमाणें इंद्राचें संरक्षण करितात त्याप्रमाणें त्याचे बंधु त्याचें संरक्षण करीत होते पुढें संजय युधिष्ठिराकडे आला व त्यानें त्याची पूजा केली. नंतर भीम, अर्जुन, नकुल आणि सहदेव ह्यांनींही त्याचा योग्य प्रकारें सत्कार केला. पुढें धर्मराजानें त्यास कुशलप्रश्न केल्यानंतर संजय जरा स्वस्थपणें बसला आणि नंतर त्यानें आपल्या येण्याचा हेतु सांगून विदुराकडे वळून भाषण केलें.

संजय म्हणालाः—विदुरा, अंबिकापुत्र राजा धृतराष्ट्र तुझें स्मरण करीत आहे; तेव्हां तूं लवकर जाऊन एकदां त्याची भेट घे आणि त्या राजाला जीवदान दे. हे साधुवर्या, तूं आतां नरश्रेष्ठ कुरुनंदन पांडवांची अनुज्ञा घेऊन त्या राजश्रेष्ठ धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून येथून परत निघून जा.

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याप्रमाणें त्यानें भाषण केल्यानंतर, स्वजनांविषयीं प्रेम असलेला ज्ञानसंपन्न विदुर युधिष्ठिराची अनुज्ञा घेऊन पुनरपि हस्तिनापुराकडे गेला. तेव्हां त्याची गांठ पडल्यानंतर, शत्रूकडून झालेला अपमान बिलकूल सहन न करणारा, अतिशय पराक्रमी धृतराष्ट्र त्यास म्हणालाः—हे धर्मज्ञा, माझें भाग्य म्हणूनच तूं आज मला मिळालास. हे निष्पापा, तुला माझी आठवण आहे हेंही माझें भाग्यच होय! हे भरतकुलश्रेष्ठा, तुझ्यासाठीं मला रात्रंदिवस जागरण होत असून माझा देह देखील तुजवांचून मला चमत्कारिक भासू लागला आहे. असें म्हणून विदुरास त्यानें आपल्या मांडीवर बसविलें आणि त्याचें मस्तक हुंगून "हे निष्पापा, मी जें तुला बोललों त्याची मला क्षमा कर." असें म्हटलें.

विदुर म्हणालाः—हे राजा, मीं पूर्वींच क्षमा केली आहे. कारण, तूं मजपेक्षां फार वडील आहेस आणि म्हणूनच तुझ्या दर्शनाविषयीं तत्पर होऊन मी इतक्या त्वरेनें आलों. हे नरश्रेष्ठा, ज्यांच्या अंतःकरणांत धर्मबुद्धि

वास्तव्य करिते ते लोक दीन लोकांच्या पक्षाकडे वळावयाचेच. ह्याविषयीं मुळींच विचार करावयास नको ह्मणूनच धृतराष्ट्रा जरी पांडव आणि तुझे पुत्र हे मला सारखेच आहेत तरी पांडव दीन आहेत एवढ्याचमुळें माझी बुद्धि त्यांच्याकडे धावते.

वैशंपायन म्हणालेः---ह्याप्रमाणें ते महातेजस्वी उभयतां बंधु विदुर आणि धृतराष्ट्र हे परस्परांचें सांत्वन करून अत्यंत आनंद पावले.

अध्याय सातवा.

---:०:---

दुर्योधनादिकांचे विचार.

वैशंपायन म्हणालेः---विदुर परत आला असून धृतराष्ट्रानें त्याचें सांत्वन केलें असें कानांवर येताच, बुद्धि दुष्ट असलेल्या दुर्योधनाला संताप आला आणि शकुनि, कर्ण, दुःशासन ह्यांस बोलावून आणून तो अज्ञानजन्य अंधकारामध्यें शिरून म्हणाला, ' हा पहा बुद्धिमान् धृतराष्ट्राचा मंत्री आणि पांडवांचा हितकर्ता मित्र विद्वान् विदुर परत आला आहे. तेव्हां आतां जोंवर पांडवांस परत आणण्याविषयीं विदुरानें धृतराष्ट्राची बुद्धि वळविली नाहीं, तोंवर आपण माझ्या हिताविषयींचा विचार करा. आतां पांडव येथें आले आहेत असें जर मजला कोणत्याही प्रकारें दिसेल, तर मी जलप्राशन अथवा कोणत्याही वस्तूचा स्वीकार हीं न करितां क्षीण होऊन जाईन, विषभक्षण करीन, गळफांस लावून घेईन, शस्त्रानें आत्मघात करीन किंवा अग्निप्रवेश करीन ! कारण त्यांना पुनः वैभवसंपन्न झालेले अवलोकन करावे अशी माझी इच्छा नाहीं. '

शकुनि म्हणालाः---हे राजा, हे काय तूं मनांत मूर्खासारखे विचार चालविले आहेस? ते पांडव एकदां प्रतिज्ञा करून गेलेले आहेत, तेव्हां ते परत येतील अशी गोष्ट होणारच नाहीं. हे भरतकुलश्रेष्ठा, सर्वही पांडवांची सत्यावर निष्ठा आहे. तेव्हां ते तुझ्या पित्याचें देखील भाषण केव्हांही मान्य करणार नाहींत. तथापि जर तें मान्य करून व तो ठराव मोडून ते ह्या नगरांत आलेच, तर आपण पण लावूं आणि आम्हीं सर्वहीजण मध्यस्थ होऊन बाहेरून धृतराष्ट्राच्या मनाप्रमाणेंच वागत आहों असें दाखवूं व गुप्तरूपानें पांडवांची छिद्रें पहात राहूं म्हणजे झालें.

दुःशासन म्हणालाः--अहो महाज्ञानी मामा, आपण जें सांगता तें अगदीं बरोबर आहे. आपण जो ज्ञानोपदेश करतां तो मला नेहमींच आवडतो.

कर्ण म्हणालाः---राजा दुर्योधना, आम्हीं सर्वही तुझें अगदीं अभीष्ट चिंतन करीत आहों व ह्या गोष्टीविषयीं आम्हां सर्वांचें मत एकच आहे असें मला वाटतें. अमुक कालपर्यंत आह्मी येणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा केल्यामुळें ती खरी केल्याखेरीज ते धैर्यसंपन्न पांडव परत येणार नाहींतच; आणि जर अज्ञानामुळें आलेच तर पुनः द्यूत करून त्यांना जिंकून सोड म्हणजे झालें.

वैशंपायन म्हणालेः---ह्याप्रमाणें त्या वेळीं कर्णानें भाषण केलें, पण दुर्योधनाच्या अंतःकरणास फारसा आनंद झाला नाहीं व म्हणूनच त्यानें तत्काल तोंड फिरविलें; तेव्हां त्याचा आशय लक्ष्यांत आणून कर्णानें सुंदर डोळे वटारिले आणि अंतःकरण स्थिर करून क्रोधानें दुःशासन, शकुनि आणि दुर्योधन ह्यांस म्हटलें:---हे भूपतींनो, आतां माझें स्वतःचें मत काय आहे तें आपण ऐका. आह्मी सर्वजण सेवकांप्रमाणें हात जोडून धृतराष्ट्राचें प्रिय करूं आणि ह्या दुर्योधनाचें मात्र हित करण्याविषयीं निर-

लसपणें उद्युक्त होणार नाहीं काय ? आपण सर्व जण मिळून आतां शस्त्रें घेऊन व कवचें घालून रथांत बसू आणि वनांत असलेल्या पांडवांचा वध करण्यास जाऊं. त्यांना एकदा गुप्तपणें ठार करून टाकिलें म्हणजे धृतराष्ट्रपुत्रांना आणि आम्हांला कलह म्हणून उरणार नाहीं. जोंवर पांडव अतिशय हीन स्थितींत आहेत, जोंवर ते शोकाकुल झालेले आहेत, आणि जोंवर त्यांचा साहाय्यकर्ता कोणीही नाहीं, तोंवर त्यांना नाहींसें करणें शक्य आहे असें माझें मत आहे. हें भाषण ऐकिल्याबरोबर ते सर्वहीजण मिळून त्या कर्णाची वारंवार प्रशंसा करूं लागले आणि " ठीक ठीक ! " असें म्हणून पांडवांचा वध करण्याविषयींचा निश्चय करून, निरनिराळ्या रथांत बसून अतिशय त्वरेनें निघाले. ते निघाले आहेत असें दिव्य दृष्टीनें अवलोकन करून, अंतःकरण पवित्र असलेले भगवान् लोकपूज्य व्यासमुनि त्यांजकडे आले; व त्यांचा निषेध करून, धृतराष्ट्र बसला होता त्या ठिकाणीं त्वरेनें आले व त्यास म्हणाले.

अध्याय आठवा.

—:०:—

धृतराष्ट्रास व्यासांचा उपदेश.

व्यास म्हणाले:—हे महाज्ञानी धृतराष्ट्रा, मी तुजला सर्वही कौरवांच्या उत्कृष्ट हिताची गोष्ट सांगतों, ती ऐक. हे महावीरा, दुर्योधनादिकांनीं अपमान करून पांडवांचा पराजय केला आणि त्यामुळें ते वनास गेले हें माझ्या मनासारखें झालें नाहीं. धृतराष्ट्रा, ते तेरा वर्षेंपर्यंत आपणांला होणाऱ्या क्लेशांचें स्मरण करीत राहतील आणि तेरावें वर्ष पूर्ण झालें कीं खवळून जाऊन कौरवांवर विषाचा वर्षाव करितील. तेव्हां, हा अत्यंत जडबुद्धीचा तुझा दुष्ट पुत्र प्रत्यहीं अतिशय क्रुद्ध होऊन राज्यप्राप्तीसाठीं पांडवांचा वध करण्याची उगीच कशाला इच्छा करीत आहे ? अरे, ह्या मूर्खाला चांगल्या रीतीनें आवरून धर. तुझा हा पोरगा शांत होऊं दे. ते पांडव अरण्यांत आहेत तरी त्यांचा वध करण्यासाठीं हा आपला प्राण सोडितो आहे. ज्याप्रमाणें ज्ञानसंपन्न विदुर, भीष्म, आम्ही, कृप आणि द्रोण, त्याचप्रमाणें तूंही सज्जन आहेस ह्मणूनच तुला सांगावयाचें. हे महाज्ञानसंपन्ना, स्वजनांशीं कलह करणें हें निंद्य होय. तेव्हां, धर्म आणि कीर्ति ह्या दोहोंच्याही विरुद्ध असणाऱ्या कलहास तूं अनुमति देऊं नको. धृतराष्ट्रा, पांडवांविषयीं तुझ्या ह्या मुलाचे जे विचार आहेत त्यांची जर उपेक्षा केलीस तर त्यापासून मोठा अन्याय होईल; तेव्हां त्यांची उपेक्षा करूं नको; किंवा, हे राजा तुझा हा अत्यंत जडबुद्धि पुत्र एकटाच कोणासही बरोबर न घेतां पांडवांबरोबर वनांत जाऊं दे. म्हणजे कदाचित् संसर्गामुळें जर तुझ्या पुत्राचें पांडवांशीं सख्य झालें तर तूं एकदांचा कृतकृत्य होशील. किंवा असें करून तरी काय होणार ? कारण, हे महाराजा, मनुष्य उत्पन्न होतांच त्याच्या ठिकाणीं जो एक स्वभाव उत्पन्न होतो तो तो मृत्यु पावल्यावांचून नाहींसा होत नाहीं. असो; याविषयीं भीष्म, द्रोण, विदुर ह्यांचीं काय मतें आहेत आणि तुझेंही मत काय आहे तें सांग. जें योग्य असेल तें आतांच केलें पाहिजे, नाहीं तर पुढें तुमचे हेतु जागच्या जागींच जिरून जातील.

अध्याय नववा.

—:०:—

व्यासधृतराष्ट्रसंवाद.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—हे भगवान् व्यासमुने, मला देखील हें द्यूत करणें आवडत नाहीं; परंतु तें भवितव्यतेनें माझ्या हातून घडवून

आणिलें. तें भीष्माला, द्रोणाला अथवा विदुरालाही आवडत नाहीं. गांधारीलाही द्यूताची इच्छा नाहीं. पण तें आम्हीं अज्ञानामुळें सुरू केलें. कारण, दुर्योधनाचा पडला आग्रह ! आणि दुर्योधन जरी अचेतनासारखें वर्तन करितो हें मला माहीत आहे, तरी देखील, हे नियमनिष्ठ भगवन्, पुत्रप्रीतीमुळें माझ्यानें त्याचा त्याग करवत नाहीं.

व्यास म्हणाले:—हे विचित्रवीर्यपुत्रा राजा धृतराष्ट्रा, तूं म्हणतोस तें अगदीं खरें आहे. पुत्र हा फार प्रिय आहे व पुत्रावांचून अधिक प्रिय असें दुसरें कांहींही नाही हें आम्हांला पूर्णपणें माहीत आहे. इंद्राला देखील अश्रुपात करणाऱ्या सुरभीनें जेव्हां बोध केला, तेव्हां इतर वस्तूंची जरी पुष्कळ समृद्धि असली तरी ती पुत्रापेक्षां अधिक आहे असें तो मानीनासा झाला. ह्याविषयी, हे राजा, इंद्र आणि सुरभि ह्यांच्या संवादात्मक एक उत्कृष्ट आख्यान मी तुला सांगतों. बा राजा, एकदा स्वर्गामध्यें असलेली धेनूंची माता सुरभि रडूं लागली, तेव्हां इंद्राला दया येऊन त्यानें तिला विचारलें.

इंद्र ह्मणाला:—हे कल्याणी, तूं अशी रडतेस कां? देव, मनुष्यें आणि नाग हे खुशाल आहेतना? तूं कांहीं अल्पशा कारणानें रडावयाची नाहींस म्हणून विचारतों.

सुरभि म्हणाली:—इंद्रा, तुजवर कांहीं संकट ओढवल्याचें मजला दिसून अलेलें नाहीं. मला माझ्या पुत्रासंबंधानें शोक झालेला आहे आणि ह्मणूनच मी रडतें आहें. हे देवाधिपते, हा पहा माझा पुत्र नांगराला जुंपल्यामुळें पीडा होऊन पडूं लागला आहे; त्याला आतां आपण यांतून सुटूं अशी उमेद आहे. तथापि हा एक हलकट शेतकरी त्या माझ्या बलहीन पुत्राला पुनः नांगराला जोडून चाबकानें मारीत आहे. हे देवेंद्रा, हें पाहून मला करुणा आली व माझें अंतःकरण उद्विग्न होऊं लागलें. इंद्रा, नांगराला दोन बैल जोडले आहेत; त्यांतील एक चांगला शक्तिमान् असून जूं अधिक वहातो आहे, पण दुसऱ्याच्या अंगीं सामर्थ्य नसून तो कृश आहे ह्यामुळें त्याच्या सर्वांगावर शिरा दिसत आहेत, त्याला हा भार ओढल्यानें फार कष्ट होत आहेत, म्हणून त्याविषयीं मला वाईट वाटत आहे. इंद्रा, त्याला वरचेवर चाबकानें मारिलें किंवा शस्त्रानें टोंचिलें तरीही त्याच्यानें तो भार ओढवत नाही. यामुळें त्याच्याविषयी मी शोकाकुल झालें आहें व म्हणूनच अत्यंत कष्टी होऊन नेत्रांतून अश्रु ढाळीत कळवळ्यानें रडत आहें

इंद्र म्हणाला:- हे कल्याणि, तुझ्या हजारों पुत्रांना लोक अशी पीडा देतात. मग ह्या एकाच पुत्राला मारलें म्हणून तुझ्या अंतःकरणांत कां दया उत्पन्न होत आहे ?

सुरभि म्हणाली:—मला जरी हजारों पुत्र आहेत तरी त्या सर्वांशीं माझें सारखेंच वर्तन आहे. तथापि, इंद्रा, स्वभावतःच दीन असून पुनः पीडित झालेल्या अशा मुलावर माझी अधिक कृपा आहे.

व्यास म्हणाले:—हे धृतराष्ट्रा, तें सुरभीचें भाषण ऐकून इंद्राला अत्यंत आश्चर्य वाटलें आणि तेव्हांपासून तो आपल्या पुत्रांना प्राणापेक्षांही अधिक मानूं लागला. पुढें भगवान् इंद्रानें शेतकऱ्यांस विघ्न करण्यासाठीं त्या ठिकाणी एकाएकीं अत्यंत वृष्टि केली. असो; हे राजा, सुरभीनें इंद्राला सांगितलें त्याप्रमाणें सर्वही पुत्रांवर तुझें सारखेंच प्रेम असावें; पण त्यांतल्या त्यांत जे दीन असतील त्यांच्यावर अधिक कृपा असावी. मुला, ज्याप्रमाणें मला पांडु आणि महाज्ञानी विदुर त्याचप्रमाणें तूंही आहेस. ह्यामुळें मी हें तुला प्रेमानें सांगतों आहें. धृतराष्ट्रा, तुला फार दिवसांनीं एकशें एक पुत्र

झाले व पांडूला पांचच झालेले आहेत, पण तेही अत्यंत कष्टी आणि भाग्यहीन झालेले दिसत आहेत. तेव्हां ते चिरकाल वांचतील कसे आणि त्यांचा अभ्युदय कसा होईल अशा विषयीं मला सारखी हुरहूर लागली आहे. हे राजा, जर कौरवांनीं जिवंत रहावें अशी तुझी इच्छा असेल तर ह्या तुझ्या पुत्रानें म्हणजे दुर्योधनानें पांडवांशीं शांतपणें वागलें पाहिजे.

अध्याय दहावा.

—:०:—

मैत्रेयागमन.

धृतराष्ट्र म्हणालाः—हे महाज्ञानी व्यास मुने, आपण म्हणतां तें अगदीं खरें आहे आणि तें मला व ह्या सर्व राजांनाही कळत आहे. आपणांला कौरवाच्या अभ्युदयासाठीं जें करणें बरें वाटतें तेंच मजला विदुरानें, भीष्मानें आणि द्रोणानेंही सांगितलें. तेव्हां, जर मी आपल्या अनुग्रहाला पात्र असेन व जर कौरवांवर आपली दया असेल तर ह्या माझ्या दुष्ट पुत्राला अर्थात् दुर्योधनाला आपण उपदेश करा.

व्यास म्हणालेः—हे राजा, हा भगवान् मैत्रेयमुनि पांडवांचा शोध करून आमची भेट घेण्यासाठीं इकडेच येत आहे. हा मुनिवर्य तुझ्या पुत्राला व त्याच्या कुलाला शांति मिळावी म्हणून योग्य प्रकारें उपदेश करील. पण, धृतराष्ट्रा, तो जें सांगेल तें निःशंकपणें केलेंच पाहिजे. कारण, त्यानें करावयास सांगितलेली गोष्ट जर केली नाहीं तर तो क्रोधानें तुझ्या पुत्राला शाप देईल.

वैशंपायन म्हणालेः—असें सांगून व्यास निघून गेल्यानंतर मैत्रेय दृष्टीस पडला. तेव्हां राजा धृतराष्ट्र आणि त्याचे पुत्र यांनीं त्याचें पूजन करून त्यास बसवून घेतलें. नंतर अर्घ्यदानादिक उपचार केल्यावर त्या मुनिवर्याचे श्रम परिहार झालेले पाहून अंबिकापुत्र राजा धृतराष्ट्र त्यास विनयानें म्हणालाः—महाराज, आपणांला कुरुजांगलप्रदेशांतून येतांना कांहीं त्रास झाला नाहींना ? पाचही बंधु वीर पांडव खुशाल आहेतना ? त्या भरतकुलश्रेष्ठांना ठरल्याप्रमाणें वागण्याची इच्छा आहेना ? आणि कौरवांवरील त्यांचें बंधुप्रेम नष्ट होणार नाहींना?

मैत्रेय म्हणालाः—तीर्थयात्रा करीत करीत साहजिक रीतीनें मी कुरुजांगलप्रदेशांत गेलों, तेव्हां तेथें असणाऱ्या काम्यकवनांत मला धर्मराजाचें दर्शन झालें. हे राजा, जटा धारण केलेल्या व कृष्णाजिन परिधान करून मुनिजनांमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या त्या महात्म्या धर्मराजास अवलोकन करण्यासाठीं त्या वेळीं ऋषींचे समुदाय आले होते. त्या ठिकाणीं, हे महाराजा, तुझ्या पुत्रांचे खेळ, द्यूतरूपी अन्याय आणि त्यामुळें नजीक येऊन ठेपलेला अनर्थ हीं माझ्या कानांवर आलीं. तेव्हां, एकदा कौरवांची भेट घ्यावी म्हणून मी तुझ्याकडे आलों आहें. कारण, हे प्रभो, माझें तुझ्या ठिकाणीं सदोदीत अतिशय प्रेम असून तुझ्या योगानें मला आनंद होतो. हे राजा, तूं आणि भीष्म हे जिवंत असतां तुझे पुत्र परस्परांशीं विरोध करीत आहेत हें कोणत्याही प्रकारें योग्य नाहीं. राजा, तूं निग्रह आणि अनुग्रह ह्यांविषयीं समर्थ असून सर्वांचा आधारस्तंभ आहेस.मग असा भयंकर अनर्थ घडूं लागला असतांही त्याची उपेक्षा काय म्हणून करीत आहेस? धृतराष्ट्र !सभेमध्यें जें दरोडेखोरासारखें आचरण घडलें, त्यामुळें तपस्वी लोकांचा समागम झाला तरीही तुझ्या ठिकाणीं उल्हास दिसत नाहीं !

वैशंपायन म्हणालेः—असें बोलून भगवान् मैत्रेयमुनि दुर्योधनाकडे वळला आणि त्या तापट राजाला मधुर वाणीनें सांगूं लागला.

दुर्योधनास मैत्रेयाचा उपदेश व शाप.

मैत्रेय म्हणालाः—हे उत्कृष्ट वक्त्या महाभा-

ग्यशाली महावीरा दुर्योधना, मी जें तुझ्या हितार्चें भाषण करीत आहें तें तूं ऐकून घे. हे राजा, तूं पांडवांशीं द्रोह करूं नको. ह्यांतच, हे नरश्रेष्ठा, तुझें स्वतःचें, पांडवांचें, इतर कौरवांचें आणि लोकांचेंही कल्याण आहे. कारण, ते सर्वही नरश्रेष्ठ पांडव वीर आणि पराक्रमी योद्धे असून सर्वांतही दहा दहा हजार हत्तींचें सामर्थ्य आहे; त्यांचीं शरीरेंही वज्राप्रमाणें बळकट आहेत; ते सर्वही सत्यव्रताचें पालन करीत असून सर्वांसही शौर्याचा अभिमान आहे; व म्हणूनच, इच्छेस वाटेल तसें स्वरूप घेणाऱ्या हिडिंब आणि बक इत्यादि राक्षसाचा आणि दैत्यांचा त्यांनीं वध केला आहे ते महात्मे येथून निघून चालले असतां, भयंकर स्वरूप धारण करून जो निश्चल पर्वताप्रमाणें त्यांच्या मार्गांत आडवा आला तो किर्मीरराक्षस,युद्धप्रसंगानें आनंदित होणाऱ्या अत्यंत बलिष्ठ भीमसेनानें--वाघानें जसा एखादा क्षुद्र पशु मारावा त्याप्रमाणें--आपल्या सामर्थ्यानें ठार करून सोडला ! हे राजा धृतराष्ट्रा, दिग्विजयाच्या वेळीं दहा हजार हत्तींचें बळ असलेल्या महाधनुर्धर जरासंधाला भीमानें कसें भूमीवर लोळविलें इकडेही तूं दृष्टि दे. अरे, ज्यांचा संबंधी साक्षात् श्रीकृष्ण असून पृषतराजाचे सर्वही वंशज ज्यांचे श्यालक आहेत त्यांच्याशीं --ज्यास जरा आणि मरण हीं लागलेलीं आहेत असा--कोणता मनुष्य युद्धामध्यें टक्कर देऊं शकणार ? अर्थातच कोणाही मनुष्यास त्यांच्याशीं युद्ध करितां यावयाचें नाहीं. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, पांडवांशीं तुझें शांतीचेंच वर्तन असावें. हे राजा, हें माझें सांगणें तूं ऐक; उगीच क्रोधाच्या अधीन होऊन जाऊं नको.

वैशंपायन म्हणाले:—जनमेजया, मैत्रेय जेव्हां असें बोलूं लागला, तेव्हां दुर्योधन पायानें भूमीवर रेषा काढीत जरा हंसला आणि हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें पुष्ट असणाऱ्या आपल्या मांडीवर थाप देऊन तो दुर्बुद्धि कांहीं एक भाषण न करितां खालीं मान घालून बसला. तेव्हां, हे राजा,दुर्योधन आपलें भाषण श्रवण करूं इच्छित नसून जमिनीवर रेषा काढीत आहे असें पाहून मैत्रेय कोपाविष्ट झाला व भवितव्यतेनें प्रेरणा कल्यामुळें त्या मुनिश्रेष्ठ मैत्रेयानें दुर्योधनास शाप देण्याचें मनांत आणिलें. पुढें क्रोधानें डोळे लाल झालेल्या मैत्रेयानें जलस्पर्श करून त्या दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्राला शाप दिला कीं, " ज्या अर्थीं तूं माझ्या भाषणाची अवहेलना करितोस व मी सांगतों त्याप्रमाणें वागूं इच्छित नाहींस, त्या अर्थीं तुला ह्या तुझ्या ताठ्याचें फल तात्काळ मिळेल. ह्या तुझ्या द्वेषामुळें पुढें भयंकर युद्ध होईल आणि त्यामध्यें बलवान् भीमसेन गदाप्रहारानें तुझी मांडी भग्न करून टाकील !"असें त्यानें भाषण करितांच राजा धृतराष्ट्रानें त्याला शांत केलें आणि असें होऊं नये म्हणून त्याची विनवणी केली,तेव्हां मैत्रेय म्हणाला:—राजा,जर तुझा पुत्र सलोख्यानें वागला तर मीं शाप दिला आहे त्याप्रमाणें घडणार नाहीं; पण जर तो ह्याच्या विपरीत वागला तर मात्र तसें घडून येईल.

वैशंपायन म्हणाले:—पुढें, भीमाच्या पराक्रमामुळें आश्चर्यचकित झालेला दुर्योधनाचा पिता राजा धृतराष्ट्र मैत्रेयास विचारूं लागला कीं, भीमानें किर्मीरनामक राक्षसाचा निःपात कसा केला?

मैत्रेय म्हणाला:-आतां मी तुला पुनः कांहीं सांगणार नाहीं. कारण, तें तुझ्या मुलाला ऐकून घेण्याची इच्छा नाहीं. तेव्हां, मी निघून गेलों म्हणजे विदुर तें तुला सारें सांगेल. इतकें बोलून मैत्रेय आल्या मार्गानें चालता झाला व भीमसेनानें किर्मीराचाही वध केला ह्यामुळें उद्विग्न होऊन दुर्योधनही तेथून बाहेर पडला.

किर्मीरवधपर्व.

अध्याय अकरावा.

--:०:--

किर्मीरवध.

धृतराष्ट्र म्हणाला:—विदुरा, किर्मीराच्या वधाची हकीकत ऐकावी अशी मला इच्छा आहे तेव्हां ती सांग. भीमाची आणि त्या राक्षसाची गांठ तरी कशी पडली?

विदुर म्हणाला:—पांडवांच्या जेव्हां गोष्टी चालत होत्या तेव्हां मध्यें मध्यें मीं हें भीमाचें अत्यंत अलौकिक कृत्य वारंवार ऐकिलें आहे, तें तुला सांगतों, ऐक. धृतराष्ट्रा, द्यूतामध्यें पराजय झाल्यानंतर पांडव जे येथून निघाले ते तीन दिवसांनीं काम्यक नांवाच्या त्या अरण्यास जाऊन पोहोंचले. ह्या वेळीं गाढ अंधकार असलेली अत्यंत कष्टदायक मध्यरात्र उलटून गेली होती व घोरकर्मी मनुष्यभक्षक राक्षसांचा संचार सुरू झाला होता; गोपाल जरी वनांतून नेहमीं संचार करीत असतात तरी ते देखील राक्षसांच्या भीतीमुळें ह्या वनाचा दुरूनच त्याग करीत व तपस्वी लोकही तेथें रहात नसत. धृतराष्ट्रा, त्या अरण्यांत जेव्हां पांडव जाऊं लागले तेव्हां नेत्र तेजस्वी असलेला एक भयंकर राक्षस हातांत चूड घेऊन, बाहु मोठे करून आणि तोंड अक्राळविक्राळ करून--ज्या मार्गानें पांडव चालले होते तो--मार्ग आडवून उभा राहिला. त्याच्या आठ दाढा स्पष्ट दिसत होत्या, डोळे लाल होते, मस्तकावरील केश अग्निप्रमाणें प्रदीप्त दिसत होते व ह्यामुळें तो बगळे आणि विद्युत्समूह ह्यांच्या योगानें जसा मेघ दिसावा त्याप्रमाणें दिसत होता. राक्षसी माया निर्माण करून तो अत्यंत गर्जना करणाऱ्या सजल मेघाप्रमाणेंच मोठ्यानें आरोळ्या ठोकीत होता. त्याच्या त्या गर्जनेनें भयभीत होऊन त्या वनांतील सर्वही स्थलचर व जलचर पक्षी ओरडत दाही दिशा पळून जाऊं लागले होते. तसेंच, त्याच्या त्या गर्जनेनें वनांतील हरिणें, वाघ, गवे आणि अस्वलें इत्यादिक पशु पळून जाऊं लागल्यामुळें त्यांच्या रूपानें जणू तें अरण्यच प्रयाण करूं लागलें आहे असें वाटे. तो चालूं लागला असतां त्याच्या मांड्यांच्या वेगानें जो वायु उत्पन्न होई त्याचा आघात झाल्यामुळें अतिशय दूर असणाऱ्या लता देखील आरक्तवर्ण पल्लवरूपी बाहूंनीं जवळच असलेल्या वृक्षास जणू भीतीनेंच मिठी मारीत आहेत असे वाटे. त्या वेळीं अत्यंत भयंकर वारा सुटला आणि त्याच्या योगानें धुरळा उडून त्यानें आकाश आच्छादित होऊन गेलें. त्यामुळें आकाशांतील नक्षत्रें नष्टच होऊन गेलीं आहेत कीं काय असा भास झाला. पुढें, आत्यंतिक शोक हा जसा श्रोत्रादि पांच इंद्रियांच्या शब्दादिक विषयांचा, त्याचप्रमाणें पांचही पांडवांचा तो माहितींत नसलेला महाशत्रु किर्मीर कृष्णाजिन परिधान केलेल्या पांडवांस दुरूनच पाहून त्या वनाच्या दाराशीं आला. पुढें मैनाक पर्वताप्रमाणें स्थूल असणाऱ्या त्या राक्षसानें तें द्वार आडविलें. पूर्वीं केव्हांही अवलोकनांत न आलेला तो राक्षस दृष्टीस पडतांच कमललोचना द्रौपदी घाबरून गेली व तिनें भीतीमुळें डोळे मिटले, जिच्या मस्तकावरील केश दुःशासनाच्या हातून सुटल्यामुळें अस्ताव्यस्त होऊन गेले होते ती द्रौपदी पांच पर्वतांच्या मध्यभागीं असलेल्या नदीप्रमाणें पांचही पांडवांच्या मध्यभागीं असूनही अत्यंत व्याकूळ होऊन गेली. ती अत्यंत मूर्च्छित होऊं लागली, तेव्हां, विषयावर आसक्त झालेलीं इंद्रियें ज्याप्रमाणें विषयप्रीतीस धरून बसतात त्याप्रमाणें पांचही पांडवांनीं

तिला धरिलें. नंतर, अनेक प्रकारच्या रक्षोघ्न मंत्रांचा उत्कृष्ट प्रकारें प्रयोग करून धौम्यमुनींनीं त्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेली ती भयंकर राक्षसी माया पांडव पहात आहेत तोंच नाहींशी करून टाकिली. पुढें माया नाहींशी झाल्यामुळें क्रुद्ध होऊन डोळे वटारलेला तो अत्यंत बलवान्, स्वेच्छानुरूप शरीर धारण करणारा, क्रूर किर्मीर काळासारखा पुढें दिसूं लागला. तेव्हां अत्यंत बुद्धिमान् राजा युधिष्ठिर त्याला म्हणाला कीं, 'तूं कोण, कोणाचा आणि तुला काय कार्य करावयाचें आहे, तें सांग.' हें ऐकून त्या राक्षसानें युधिष्ठिरास उत्तर दिलें कीं, 'मी बकासुराचा बंधु किर्मीर या नांवानें प्रसिद्ध असून ह्या काम्यक नांवाच्या निर्जन अरण्यामध्यें प्रत्यहीं युद्धांत जिंकलेल्या मनुष्यांवर उदरनिर्वाह करीत निर्भयपणें रहात असतों. माझें भक्ष्य होऊन माझ्याकडे आलेले तुम्ही कोण आहां ? मी आता तुह्मां सर्वांनाही जिंकून शांतपणें भक्षण करणार !

वैशंपायन म्हणाले:—हे भरतवंशजा, त्या दुष्टाचें हें भाषण ऐकल्यानंतर युधिष्ठिरानें त्यास आपला वंश, नांव इत्यादिक सांगितलें.

युधिष्ठिर म्हणालाः—मी पांडुपुत्र धर्मराज आहें. माझें नांव कदाचित् तुझ्या कानांवर आलें असेल. हे जे माझ्याबरोबर दुसरे चौघेजण आहेत ते भीमसेन, अर्जुन इत्यादिक सर्व माझे बंधु होत. माझें राज्य शत्रूंनीं हिरावून घेतलें ह्यामुळें वनांत जाऊन रहावें अशी बुद्धि होऊन मी तुझ्या ताब्यांतील ह्या घोर अरण्यांत आलों आहें.

विदुर म्हणालाः--हें ऐकून किर्मीर त्याला म्हणाला कीं, " देवांनीं फार दिवसांनीं हा माझा मनोरथ पूर्ण केला हें माझें भाग्य होय. मी भीमसेनाच्या वधासाठीं सदोदित शस्त्र उगारून सज्ज होऊन सर्व पृथ्वीवर फिरत होतों तरी देखील मला तो सांपडला नव्हता. तेव्हां ज्याची मी फार दिवस वाट पहात होतों तो हा माझ्या बंधूला ठार मारणारा भीम आज मला मिळाला हें माझें भाग्य होय. राजा, ह्यानें ब्राह्मणाचें कपटस्वरूप धारण करून स्वाभाविक बल नसतां केवल विद्याबलाचा आश्रय करून वेत्रकीयवनामध्यें माझा प्रिय बंधु बक ह्याचा वध केला. तसेंच ज्या दुष्टानें पूर्वी वनांत राहणाऱ्या माझ्या हिडिंबनामक प्रिय मित्राचा वध करून त्याची भगिनी हरण केली, तो हा मूर्ख आज माझ्या ह्या घोर अरण्यांत आमच्या संचाराच्या वेळींबरोबर मध्यरात्रीं—आला आहे. तेव्हां, फार दिवस सांचून राहिलेल्या ह्याच्या वैराची मी आज फेड करणार आणि आज राक्षसांस कंटकाप्रमाणें असणाऱ्या ह्या भीमाचा वध करून त्याच्या पुष्कळशा रक्तानें बकाचें तर्पण करणार ह्मणजे तो माझा बंधु आणि मित्र हिडिंब ह्यांच्या ऋणांतून मी मुक्त होऊन अत्यंत शांति पावेन. युधिष्ठिरा, पूर्वीं जरी बकानें ह्या भीमसेनाला सोडून दिलें तरी आज मी तुझ्या समक्ष त्याला भक्षण करणार; आणि ज्याप्रमाणें अगस्त्यानें वातापिनामक महादैत्यास भक्षण करून पचवून सोडिलें, त्याप्रमाणें मी ह्या अत्यंत शक्तिसंपन्न भीमाला ठार करून भक्षण करून पचवून सोडणार ! "

याप्रमाणें किर्मीरानें भाषण केल्यानंतर ' असें केव्हांही घडणार नाहीं ! ' असें ह्मणून सत्यप्रतिज्ञ धर्मात्मा युधिष्ठिर यानें क्रुद्ध होऊन त्या राक्षसाची निर्भर्त्सना केली. नंतर महावीर भीमसेनानें वेगानें जाऊन एक दहा वांव लांब असा वृक्ष मोडला आणि तो उचलून धरून त्याचीं पानें काढून टाकिलीं. विजयी अर्जुनानेंही वज्रास देखील चूर करून टाकण्याइतकें जाड असलेलें गांडीवधनुष्य एका क्षणांत सज्ज केलें.

धृतराष्ट्रा, तेव्हां अर्जुनाला बाजूस सारून भीम मेघाप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या त्या राक्षसावर चालून गेला आणि " थांब थांब " असें म्हणाला. पुढें लागलींच त्या पांडुपुत्र भीमसेनानें क्रुद्ध होऊन काचा आवळिला आणि हातावर हात चोळून व आयुधाप्रमाणें वृक्ष हातांत घेऊन तो बलिष्ठ भीमसेन दांतओंठ खात वेगानें त्याच्यावर धावला; आणि ज्याप्रमाणें इंद्रानें वज्रप्रहार करावा त्याप्रमाणें त्यानें त्या यमदंडाप्रमाणें असलेल्या वृक्षाचा त्याच्या मस्तकांत जोरानें प्रहार केला. तथापि तो राक्षस त्या युद्धांत गडबडून गेला आहे असें दिसलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर त्यानें प्रज्वलित असणाऱ्या वज्राप्रमाणें आपल्या हातांतील देदीप्यमान् चूड भीमसेनाच्या अंगावर फेंकिली. श्रेष्ठ प्रतीचा योद्धा भीमसेन ह्यानेंही ती त्यानें फेंकलेली चूड येतांच डाव्या पायाची लाथ मारून परत फेंकली असतां ती त्या राक्षसाकडे परत फिरली. तेव्हां किर्मीरही एकदम एक वृक्ष उपटून घेऊन समरांगणांत भीमसेनावर क्रोधानें यमाप्रमाणें धावला. पूर्वी स्त्रीच्या अभिलाषानें युद्ध करणारे सुग्रीव आणि वाली यांच्या युद्धाप्रमाणें त्या उभयतांमध्यें तें वृक्षांचा विनाश करून टाकणारें युद्ध झालें. ज्याप्रमाणें हत्तीच्या मस्तकावर मारलेल्या कमलाच्या देठांचे तुकडे तुकडे होऊन जातात त्याप्रमाणें त्यांनीं परस्परांच्या मस्तकांवर प्रहार केलेले पुष्कळ वृक्ष अनेकवार मोडून जाऊन त्यांचे मोळासारखे बारिक बारिक तंतु होऊन गेले; व त्यामुळें ते वृक्ष, अरण्यामध्यें जशीं वल्कलें पसरून टाकावीं त्याप्रमाणें दिसूं लागले. हे भरतकुलश्रेष्ठा धृतराष्ट्रा, राक्षसश्रेष्ठ आणि नरश्रेष्ठ ह्या उभयतांमध्यें तें वृक्षयुद्ध दोन घटिका चाललें. नंतर त्या राक्षसानें क्रुद्ध होऊन एक शिळा उचलली आणि समरांगणांत उभा राहिलेल्या भीमावर फेंकली. तथापि त्यामुळें भीम डगमगला नाहीं. तेव्हां, ज्याप्रमाणें राहु आपल्या बाहूंनीं किरणांचा निरोध करून सूर्यावर धावून जातो त्याप्रमाणें शिळेच्या प्रहारानें सुस्त होऊन गेलेल्या भीमावर तो राक्षस धावून गेला. परस्परांशीं भिडून ओढाओढ करूं लागलेले ते उभयतांही त्या वेळीं माजलेल्या पोळांप्रमाणें दिसूं लागले. ह्या युद्धांत मदोन्मत्त झालेल्या व्याघ्रांप्रमाणें नखें आणि दंष्ट्रा हींच त्या उभयतांचीं आयुधें होतीं. त्यांचें तें युद्ध अतिशय गर्दीचें आणि भयंकर झालें. भीम हा बाहुबलामुळें स्वभावतः चढून गेला असून दुर्योधनानें त्याचा अपमान केला व त्या वेळीं द्रौपदीनेंही त्याजकडे दीनवाणी दृष्टि फेंकिली, ह्यामुळें अतिशयच खवळून गेला होता. पुढें, ज्याप्रमाणें गंडस्थलांतून दानोदकाचा प्रवाह चाललेला हत्ती दुसऱ्या हत्तीच्या अंगावर जातो त्याप्रमाणें क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनानें धावून जाऊन त्या राक्षसास आपल्या बाहूंनीं धरिलें. उलट त्या वीर्यवान् राक्षसानेंही त्याला धरिलें. तेव्हां श्रेष्ठ प्रतीच्या बलवान् भीमसेनानें त्यास हिसका दिला. त्या बाहुयुद्धांत त्या दोघांही बलिष्ठ योद्धयांचे बाहु परस्परांस घांसूं लागल्यामुळें वेळू फुटतात त्याप्रमाणें भयंकर शब्द होऊं लागला. नंतर, प्रचंड वायूनें ज्याप्रमाणें एकाद्या वृक्षास हालवावें त्याप्रमाणें भीम त्या राक्षसाला जोरानें हिसका देऊन कंबर धरून वेगानें हालवूं लागला. बलवान् भीमसेनानें युद्धामध्यें धरितांच तो राक्षस डळमळूं लागला आणि आपल्या आटोक्यांत येईल अशा रीतीनें भीमास ओढूं लागला. भीमाला तो अगदीं दमून गेला असावा असें वाटलें; व ज्याप्रमाणें एखाद्या पशूला दोरीनें आवळावें त्याप्रमाणें त्यानें त्याला आपल्या बाहूंनीं जखडून टाकिलें; आणि

फुटलेल्या नगाऱ्याप्रमाणें मोठा आवाज काढून गर्जना करणाऱ्या व बराच वेळ तडफड करून पुढें कांहीं सुचेनासें झालेल्या त्या राक्षसास त्यानें गरगरां फिरविलें; व तो अगदीं खिन्न झाला आहे असें लक्ष्यांत येतांच झट्दिशीं त्याला आपल्या बाहूंनीं धरून त्याचे हात, पाय उचलले आणि गचांड्या देऊन मारण्याचें सुरू केलें. त्या दुष्ट राक्षसाची कंबर भीमसेनानें आपल्या गुडघ्यानें दाबून धरिली आणि दोहों हातांनीं त्याचा कंठ पिळून काढिला. नंतर त्याचें सर्वांग जर्जर होऊन गेलें असून डोळे फिरून गेले आहेत असें पाहून भीमसेनानें त्याला भूमीवर आपटून म्हटलें, ' अरे दुष्टा, गेलासच तूं यमसदनाला ! आतां हिडिंब आणि बक ह्यांच्या दुःखाश्रूंचें परिमार्जन करणें तुझ्या हातून घडावयाचें नाहीं ! ' असें म्हणून, अंतःकरण क्रोधानें व्याप्त झालेल्या त्या अत्यंत वीर्यवान् भीमसेनानें, अलंकार आणि वस्त्रें अस्ताव्यस्त होऊन तडफड करीत पडलेल्या व अंतःकरण मोहित झालेल्या त्या राक्षसास ठार करून फेंकून दिलें! ह्याप्रमाणें भीमानें त्या मेघाप्रमाणें दिसणाऱ्या राक्षसाचा वध केल्यामुळें इतर पांडवांस आनंद झाला व त्यानीं भीमसेनाच्या अनेक गुणांची प्रशंसा केली. नंतर द्रौपदीस पुढें करून ते द्वैतवनाकडे चालते झाले.

विदुर म्हणालाः—धृतराष्ट्रा, ह्याप्रमाणें धर्मराजाच्या सांगण्यावरून भीमानें युद्धामध्यें त्या राक्षसाचा वध केल्यानंतर निष्कंटक झालेल्या त्या वनांत तो अजिंक्य धर्मात्मा युधिष्ठिर द्रौपदीसहवर्तमान वास करूं लागला.

असो; ह्या भीमाच्या कृत्यामुळें सर्वही पांडवाचीं अंतःकरणें आनंदित होऊन त्यांनीं प्रेमानें त्याची प्रशंसा केली आणि द्रौपदीला धीर दिला. ह्याप्रमाणें भीमाच्या बाहुबलानें चूर होऊन तो राक्षस नष्ट झाल्यानंतर त्या वीरांनीं निष्कंटक व ह्मणूनच निर्भय झालेल्या त्या अरण्यांत प्रवेश केला. मी ज्या वेळीं वनांत चाललों होतों त्या वेळीं भीमसेनानें स्वसामर्थ्यानें ठार केलेला तो दुष्ट भयंकर राक्षस मार्गामध्यें पडलेला मला त्या महावनामध्यें दिसला. त्या ठिकाणीं कांहीं ब्राह्मण आले होते व बोलत होते तेव्हां त्यांच्या तोंडून भीमाचें कृत्य मीं ऐकिलें.

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याप्रमाणें राक्षसश्रेष्ठ किर्मीर ह्याचा भीमानें युद्धांत वध केला हें ऐकून राजा धृतराष्ट्र चिंताक्रांत झाला व दुःखाकुल झालेल्या मनुष्याप्रमाणें सुस्कारे टाकूं लागला.

अर्जुनाभिगमनपर्व.

अध्याय बारावा.

—:०:—

पांडवांस श्रीकृष्णदर्शन.
व
अर्जुनकृत श्रीकृष्णवर्णन.

वैशंपायन ह्मणाले:—धृतराष्ट्रानें पांडवांस घालवून दिलें हें ऐकून वृष्णि अंधक, आणि भोज ह्यांचे वंशज त्या महावनांत दुःखानें त्रस्त झालेल्या त्या पांडवांच्या भेटीस आले. तसेंच पांचालराजाचा वंशज धृष्टकेतु, चेदिदेशाचा अधिपति आणि महावीर व लोकप्रसिद्ध केकयदेशाचे अधिपति ह्यांस हें कौरवांचें कृत्य सहन न झाल्यामुळें क्रोध आला व तेही पांडवांच्या भेटीस गेले; आणि धृतराष्ट्रपुत्राची निर्भर्त्सना करून " आतां काय करावें ? " असें ह्मणूं लागले. पांडवांची भेट घेतल्यानंतर ते सर्वही क्षत्रियश्रेष्ठ श्रीकृष्णास पुढें करून युद्धामध्यें न डगमगणाऱ्या धर्मराजासभोंवतीं बसले. पुढें श्रीकृष्ण धर्मराजास वंदन करून खिन्न होऊन बोलूं लागले.

श्रीकृष्ण म्हणाले:—भूमीला दुर्योधन, कर्ण, दुरात्मा शकुनि आणि दुःशासन ह्यांचें रक्त प्राशन करण्याचा समय येणार. कारण, ते व त्यांचे अनुयायी राजे ह्या सर्वांचा पराजय करून संग्रामामध्यें स्थिर असणाऱ्या धर्मराजास आह्मी सर्वजण मिळून राज्याभिषेक करणार. जो आपणाशीं कपटाचें वर्तन करील त्याला ठार करणें हा कायमचा धर्मच आहे.

वैशंपायन ह्मणाले:—पांडवांचा अपमान झाल्यामुळें क्रुद्ध होऊन श्रीकृष्ण सर्वही लोकांस भस्म करून टाकण्याची इच्छा करीत आहेत असें पाहून अर्जुनानें त्यांस शांत केलें. सत्यकीर्ति, महात्मे, परब्रह्मस्वरूपी, अज्ञेय, त्रिकालाबाधित, निःसीमतेजस्वी, दक्षादि प्रजापतींचें पालन करणारे, लोकनायक, ज्ञानसंपन्न, विश्वव्यापक श्रीकृष्ण क्रुद्ध झाले आहेत असें पाहून अर्जुनानें त्यांच्या पूर्वावतारांतील कर्मांचें वर्णन करण्यास आरंभ केला.

अर्जुन म्हणाला:—कृष्णा, पूर्वी तूं मुनिवृत्तीचें आचरण करून संचार करितां करितां ज्या ठिकाणीं सायंकाळ होईल त्या ठिकाणीं त्या रात्रीं वास्तव्य करावयाचें, अशा रीतीनें गंधमादनपर्वतावर दहा हजार वर्षे फिरलास. पुष्करदेशामध्यें तूं केवळ जलभक्षण करून अकरा हजार वर्षें राहिला होतास. हे मधुसूदना, बदरिकाश्रमामध्यें हात वर करून शंभर वर्षेंपर्यंत तूं वायुभक्षण करीत एका पायावर उभा राहिलास. द्वादशवार्षिक सत्र चाललें होतें त्या वेळीं सरस्वतीच्या तीरावर तूं अंगावरील वस्त्राचाही त्याग करून वास करीत होतास; त्या वेळीं अत्यंत कृश झाल्यामुळें तुझें शरीर शिरांनीं अगदीं व्याप्त होऊन गेलेलें होतें. तसेंच, लोकांची धर्माकडे प्रवृत्ति व्हावी ह्मणून नियमनिष्ठ होऊन तूं पुण्यसंपन्न लोकांना वास करण्याला योग्य अशा प्रभासतीर्थावर गेलास; आणि हे महातेजस्वी कृष्णा, त्या ठिकाणींही तूं एक हजार दिव्य वर्षेंपर्यंत एका पायावर उभा राहिलास, असें मला व्यासांनीं सांगितलें आहे. श्रीकृष्णा, तूं अंतरात्मा असून सर्वही प्राण्यांचें आदिकारण व लय पावण्याचें स्थान, तसेंच तपाचा केवळ सांठा व अविनाशी यज्ञच आहेस. कृष्णा, सर्वांपेक्षां प्रथम उत्पन्न केलेल्या भूमिपुत्र नरकाचा वध करून, त्याचीं रत्नमय कुंडलें ग्रहण करून अश्वमेधयज्ञ करण्यासाठीं तूं अश्व सोडलास. सर्व लोकांमध्यें श्रेष्ठ असणाऱ्या व सर्वांचाही पराजय करूं शकणाऱ्या तुजकडून हें कृत्य घडल्यानंतर, जे लोक

यज्ञास प्रतिबंध करण्यासाठीं तुजपुढें आले त्यांचा तूं वध केलास; आणि, हे महाबाहो, इंद्राला सर्वांचें आधिपत्य देऊन मनुष्यांमध्यें अवतीर्ण झालास. हे शत्रुमर्दना, नंतर तूं नारायण झालास व श्रीहरीचेंही स्वरूप घेतलेंस. तूंच ब्रह्मदेव, चंद्र, सूर्य, धर्म, प्रजापति, यम, अग्नि, वायु, कुबेर, शिव, काल, आकाश, पृथ्वी, दिशा, विष्णु, रुद्र आणि दक्षादि प्रजापतिही आहेस. तथापि, हे देवश्रेष्ठा मधुसूदना अत्यंत तेजस्वी कृष्णा, चैत्ररथवनामध्यें यज्ञ करून तूं सर्वोत्कृष्ट अशा देवतेचें आराधन केलेंस; त्या वेळीं तूं प्रत्येक यज्ञामध्यें कोटि कोटि सुवर्ण अशा भरपूर द्रव्याचें दान केलेंस. हे यादवनंदना प्रभो, तूं अदितीचा पुत्र होऊन विष्णु ह्या नावानें प्रसिद्ध असा इंद्राचा धाकटा बंधु झालास. हे शत्रुतापना कृष्णा, तूंच बालकाचें स्वरूप घेऊन तीन पावलें टाकून आपल्या तेजानें पृथ्वी, आकाश आणि स्वर्ग ह्यांस आक्रांत करून सोडलेंस. प्राण्यांच्या ठिकाणी जीवस्वरूपानें वास करणाऱ्या कृष्णा, देदीप्यमान अशा अंतरिक्षांत असणाऱ्या सूर्यमंडलामध्यें वास्तव्य करून तूं आपल्या तेजानें सूर्यापेक्षांहा अत्यंत शोभूं लागलास. हे प्रभो श्रीकृष्णा, तूं त्या त्या हजारों अवतारांमध्यें, अधर्मावर प्रीति करणाऱ्या शेंकडों दैत्यांचा फडशा पाडिला आहेस. तूं मुरनामक दैत्यानें निर्माण केलेले पाश तोडून टाकलेस आणि निषुंद व नरक ह्या दैत्यांचा वध करून प्राग्ज्योतिषनगराकडे जाणारा मार्ग निर्भय करून टाकिलास. जारुथीनामक नगरामध्यें आहुति, क्राथ, परिवारासह शिशुपाल, जरासंध, शैब्य आणि शतधन्वा यांचा तूं पराजय केलास. तसेंच सूर्याप्रमाणें देदीप्यमान व मेघाप्रमाणें ध्वनि असलेल्या रथांतून जाऊन रुक्मीचा युद्धांत पराजय करून तूं भोजवंशामध्यें निर्माण झालेली रुक्मिणी आपली पट्टराणी केलीस. इंद्रद्युम्न, यवन, कशेरुमा आणि सौभनगराधिपति राजा शाल्व ह्यांचा कोपाविष्ट होऊन तूंच वध केलास व सौभनामक नगर पाडून टाकिलेंस. तसेंच, इरावतीच्या कांठीं, कार्तवीर्याप्रमाणें पराक्रमी असणाऱ्या भोजराजाचा तूंच युद्धामध्यें पराजय केलास. गोपति आणि तालकेतु ह्या उभयतांनाही तूंच ठार केलेंस. हे जनार्दना, उपभोग्य वस्तूंनी पूर्ण, पवित्र आणि ऋषींनींही वास्तव्य करण्यासाठीं इच्छिलेली द्वारका तूं आपल्या ताब्यांत घेऊन समुद्रामध्यें नेऊन सोडलीस. हे यदुवंशजा श्रीकृष्णा, तुझ्या ठिकाणीं क्रोध, मात्सर्य, असत्यता अथवा क्रूरपणा हीं वास्तव्य करीत नाहींत. मग तुझ्या अंगीं कौटिल्य कोठून असणार? स्वतः आपल्या तेजानें देदीप्यमान असणारा तूं देवालयामध्यें बसला असतां, हे श्रीकृष्णा, सर्वही ऋषींनीं तुजकडे येऊन अभय मागितलें. हे शत्रुतापना कृष्णा, प्रलयकाली सर्वही भूतांचा संहार केल्यानंतर त्यांचा आपल्या ठिकाणी लय करून तूं एकटाच राहिला होतास. हे यादवा, ह्या सर्व जगाचा जो कर्ता तो स्थावरजंगमात्मक विश्वाचा प्रवर्तक ब्रह्मदेव युगाच्या आरंभीं तुझ्याच नाभिकमलापासून उत्पन्न झाला. पुढें त्याचा वध करण्यासाठीं उद्युक्त झालेल्या मधु आणि कैटभ ह्या दोन भयंकर दैत्यांचा उद्दामपणा पाहून श्रीविष्णुस्वरूपी तूं कोपाविष्ट झालास; तेव्हां तुझ्या ललाटापासून हाती त्रिशूल घेतलेला त्रिलोचन रुद्र उत्पन्न झाला. सारांश, ब्रह्मा आणि रुद्र हे उभयतां देवाधिपतीही तुझ्याच शरीरापासून निर्माण झाले असून तुझे आज्ञाधारक आहेत असें मला नारदमुनि म्हणाले होते. हे नारायणा श्रीकृष्णा, पूर्वीं तूं चैत्ररथवनामध्यें विपुल-

१ एकप्रकारचे सोन्याचे नाणें.

दक्षिणायुक्त असें यज्ञस्वरूपी महासत्र केलेंस. हे देवा श्रीकृष्णा, तूं बालपणीं देखील अत्यंत बलसंपन्न असून, बलरामाच्या साहाय्यानें, जीं पूर्वीं कोणीं केलीं नाहींत व पुढें कोणी करणार नाहीं अशीं अलौकिक कर्मे केलींस. तूं कैलासावर देखील ब्राह्मणांसहवर्तमान जाऊन वास केलास.

वैशंपायन म्हणाले:—श्रीकृष्णांचा केवल दुसरा प्राणच असा अर्जुन ह्याप्रमाणें भाषण करून स्तब्ध झाला असतां श्रीकृष्ण त्यास म्हणाले, " अरे, माझाच तूं आणि तुझाच मी. जे लोक माझे आहेत ते तुझेही आहेत, ह्यामुळें जो तुझा द्वेष्टा तो माझा द्वेष्टा असून जो तुझा अनुयायी तो माझाही अनुयायी होय. हे अजिंक्य अर्जुना, तूं नर असून मी श्रीहरिस्वरूपी नारायण आहें. सारांश, नरनारायणसंज्ञक जे दोन ऋषि ते आम्ही उभयतां वेळेवरच ह्या लोकामध्यें अवतीर्ण झालों आहों. अर्जुना, तूं मजपासून निराळा नाहींस व मीही तुझ्याहून भिन्न नाहीं. हे भरतश्रेष्ठा, आपणां उभयतांतील अंतर कोणासही कळणें शक्य नाहीं.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें महात्म्या श्रीकृष्णांनीं भाषण केल्यानंतर त्या सर्वेही वीर्यसंपन्न राजसमूहांत गडबड उडून गेली. तेव्हां धृष्टद्युम्नप्रभृति आपल्या वीर बंधूंमध्यें बसलेली द्रौपदी क्रुद्ध होऊन, आपल्याला आधार मिळावा या इच्छेनें, बंधूंसहवर्तमान बसलेल्या आणि संरक्षण करण्यास समर्थ असलेल्या श्रीकृष्णाकडे जाऊन बोलूं लागली.

द्रौपदीचें वृत्तांतनिवेदन.

द्रौपदी म्हणाली:—कृष्णा, सृष्टीपूर्वीं तूं एकच होतास असें पूर्वीचे लोक म्हणतात. जगताच्या उत्पत्तिकालीं तूंच प्रजापतीच्या स्वरूपानें वास करीत असून सर्व लोकांचा उत्पादक आहेस असें असित, देवल इत्यादिकांनीं म्हटलें आहे. हे मधुसूदना, तूंच अजिंक्य असा विष्णु असून यज्ञ, यज्ञकर्ता आणि होमद्रव्य हींही आहेस असें जामदग्न्यानें सांगितलें आहे. हे पुरुषोत्तमा, ऋषि तुला क्षमा आणि सत्य असें म्हणतात. त्या सत्यापासून झालेला यज्ञही तूंच आहेस असें कश्यपानें सांगितलें आहे. हे देवाधिदेवा, तूंच साध्य आणि रुद्र ह्यांचा अधिपति असून लोकांचा नियंता व भूतांचा स्वामी आहेस असें नारदानें म्हटलें आहे. हे नरश्रेष्ठा, लहान मुलें जशीं खेळणीं घेऊन खेळतात त्याप्रमाणें ब्रह्मा, रुद्र, इंद्र इत्यादिक देवसमूहांच्या योगानें तूं वारंवार क्रीडा करितोस. हे प्रभो, तुझ्या मस्तकानें स्वर्ग आणि पायानें पृथ्वी व्याप्त केली असून सर्व लोक हें तुझें उदर होय. सारांश, तूं सनातन पुरुष आहेस. विद्यारूपी तपांतून तावून निघालेले, तपश्चर्येच्या योगानें अंतःकरण शुद्ध झालेले आणि परमात्मसाक्षात्काराच्या योगानें तृप्त झालेले जे ऋषि त्यांस प्राप्त होणारें परब्रह्महीं तूंच आहेस. हे पुरुषश्रेष्ठा, सर्व प्रकारच्या धर्मांनीं युक्त, पुण्यसंपन्न आणि युद्धांत माघार न घेणाऱ्या राजांची गतिही तूंच आहेस. तूंच जगन्नियंता, विश्वव्यापक आणि जीवस्वरूपी असून सर्वेही कर्मांचा कर्ता आहेस. लोकपाल, लोक, नक्षत्रें, दाही दिशा, आकाश, चंद्र आणि सूर्य हे सर्वेही तुझ्याच ठिकाणीं वास्तव्य करितात. हे महाबाहो, प्राण्यांची मरणशीलता आणि देवांचें अमरत्व ह्या सर्वांसही तूंच कारण असून तूंच लोकांच्या सर्वेही कार्यांस अधारभूत आहेस. हे मधुसूदना, स्वर्ग आणि मृत्यु ह्यांमध्यें वास करणाऱ्या सर्वेही प्राण्यांचा स्वामी तूंच आहेत. तेव्हां मी आतां प्रेमामुळें माझें दुःख तुला सांगतें. हे प्रभो श्रीकृष्णा, पांडवांची भार्या, तुझी मैत्रीण आणि

धृष्टद्युम्नाची भगिनी अशा मजसारख्या स्त्रीला भरसभेमध्यें ओढून नेणें कसें बरें योग्य होईल? पण, कृष्णा, मी रजस्वला, शोणितानें भिजलेली आणि केवल एक वस्त्र धारण केलेली असून दुःख होऊन थरथरां कांपत असतां मला कौरवांच्या सभेमध्यें ओढून नेलें. मजपासून रजाचा अत्यंत स्राव चालला आहे असें पाहून दुष्टबुद्धि धृतराष्ट्रपुत्रांनीं राजांच्या सभेंत माझी थट्टा आरंभिली; आणि कृष्णा, पांडव, पांचाल आणि यादव हे धडधडीत जिवंत असतांना, त्यांनीं मला दासी करून माझा उपभोग घेण्याचें मनांत आणिलें. कृष्णा, ज्या अर्थीं मला दासी केलें त्या अर्थीं मी भीष्म आणि धृतराष्ट्र ह्या उभयतांचीही धर्मदृष्ट्या सूनच नसेन; पण त्यांना काय दोष द्यावयाचा आहे ? जे श्रेष्ठ प्रतीचे योद्धे आणि महाबलवान् असून ज्यांनीं कीर्तिसंपन्न अशा आपल्या धर्मपत्नीचा छळ चाललेला आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला त्या पांडवांनाच मी दोष देतें. श्रीकृष्णा, धिक्कार असो त्या भीमसेनाच्या सामर्थ्याला ! आणि अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्याला ! कीं हलकट लोकांनी माझा छळ केला तरीही ज्यांनीं सहनशीलता स्वीकारिली ! सामर्थ्य जरी कमी असलें तरी भर्त्यांनीं आपल्या स्त्रीचें संरक्षण केलें पाहिजे हा सज्जनांनीं सदोदीत आचरण केलेला असा शाश्वत धर्ममार्ग आहे. स्त्रीचें संरक्षण केलें म्हणजे संततीचें संरक्षण केल्यासारखें होतें आणि संततीचें संरक्षण झालें म्हणजे आपलेंच संरक्षण झाल्यासारखें होतें. भर्त्याचा आत्माच भार्येच्या ठिकाणी पुत्ररूपानें जन्म पावतो म्हणूनच तिला जाया असें म्हणतात. यास्तव आपण जर पतीचें संरक्षण केलें नाहीं तर तो आपल्या पोटीं जन्माला कसा येईल ? अर्थातच यावयाचा नाहीं, हें लक्ष्यांत आणून स्त्रीनेंही आपल्या पतीचें संरक्षण केलें पाहिजे; अरे, हे पांडव जर कोणी शरण आला तर त्याचा केव्हांही त्याग करीत नाहींत, पण मी शरण आलें तरीही त्यांनीं मजवर कृपा केली नाहीं. ह्या पांचही पतींपासून मला अत्यंत तेजस्वी असे पांच पुत्र झालेले आहेत. त्यांच्या संगोपनासाठीं म्हणून तरी, कृष्णा, ह्यांनीं माझें संरक्षण केलें पाहिजे होतें. मला युधिष्ठिरापासून प्रतिविन्ध्य, भीमापासून सुतसोम, अर्जुनापासून श्रुतकीर्ति, नकुलापासून शतानीक आणि सहदेवापासून श्रुतकर्मा असे पुत्र झाले असून ते सर्वही खरोखर पराक्रमी आहेत. कृष्णा, जसा तुझा प्रद्युम्न तसेच हे महारथी आहेत. असो; हे पांडव धनुर्विद्येमध्यें उत्कृष्ट प्रकारचे निष्णात असून समरांगणामध्यें शत्रूंना अजिंक्य आहेत. असें असतां ते ह्या धृतराष्ट्राच्या दुबळ्या पोरांविषयीं काय म्हणून क्षमा धरून बसले आहेत कोण जाणे ! त्यांनीं अन्यायानें राज्य हिरावून घेतलें, सर्वांना दास केलें आणि रजस्वला व एक वस्त्र धारण केलेली अशी असतां मला भरसभेंत ओढून नेलें ! ह्याहून आणखी करावयाचें तें काय उरलें ? कृष्णा, अर्जुन, भीम आणि तूं ह्यांवांचून दुसऱ्याला जें गांडीवधनुष्य सज्जही करितां यावयाचें नाहीं तें असून काय उपयोग ? धिक्कार असो त्या भीमसेनाच्या सामर्थ्याला आणि अर्जुनाच्या शौर्याला ! कीं जे विद्यमान असतां दुर्योधनानें एक क्षणभर देखील जिवंत रहावें ! दुर्योधनानें ह्यांचे कांहीं कमी अपराध केलेले नाहींत ! कृष्णा, पूर्वीं लहानपणीं हे ब्रह्मचारी असून अध्ययन करीत होते, तेव्हां ह्यांनीं कोणासही उपद्रव दिला नसतां त्यानें ह्यांना ह्यांच्या आईसुद्धां राष्ट्रांतून दूर घालवून दिलें. ज्याला पाहतांच भीतीमुळें शरीरावर रोमांच उभे राहतील असें कालकूट नांवाचें

जालीम आणि ताजें विष आणून त्या दुष्टानें भीमसेनाच्या अन्नांत घातलें ! हे पुरुषोत्तमा महावीरा कृष्णा, भीमसेनाचें आयुष्य अवशिष्ट होतें ह्यामुळें तें त्याच्या अन्नामध्येंच जिरून गेलें ही गोष्ट निराळी. कृष्णा, भागीरथीच्या तीरावर असणाऱ्या प्रमाण नांवाच्या वटवृक्षाखालीं भीमसेन निर्भयपणें निजला असतां तो दुष्ट त्याला बांधून गंगेंत फेंकून देऊन नगराकडे चालता झाला. पण हा कुंतीपुत्र महावीर भीमसेन जेव्हां जागा झाला तेव्हां तो अतिशय बलवान् असल्यामुळें बंधनें तोडून पाण्यांतून वर निघाला. तसेंच, ज्यांच्या दाढांमध्यें विष भरलेलें आहे अशा कृष्णसर्पांकडून त्यानें भीमसेनाच्या सर्वांगास दंश करविला. पण ह्याच्या हातून शत्रु ठार व्हावयाचे असल्यामुळें ह्याला मृत्यु आला नाहीं. झोंपेंतून जागा होण्याबरोबर भीमानें ते सर्वही सर्प चेंचून टाकिले आणि त्या दुर्योधनाच्या प्रिय सारथीचा हाताच्या पाठीचे तडाखे देऊन वध केला. बरें, दुर्योधन एवढेंच करून राहिला असें नाहीं, तर पुनः बाळपणीं वारणावतनगरामध्यें हे आणि सासूबाई झोंपीं गेले होते, तेव्हां त्यानें ह्यांना जाळून टाकण्याचा प्रयत्न केला. कृष्णा, हें करणें कोणाला तरी योग्य होईल का ? त्या वेळीं सासूबाई रडूं लागल्या आणि सभोंवार अग्नीचा भडका उडाल्यामुळें संकटांत सांपडून भीतीनें पांडवांना ह्मणाल्या, 'हाय हाय ! मेलें मी आज ! आतां आह्मांला या अग्नींतून कोठली शांति मिळणार ? ह्या वेळीं अनाथ असल्यामुळें माझा आणि ह्या माझ्या लहान अर्भकांचा नायनाट होणार ! ' ह्या प्रसंगीं वायुप्रमाणें वेग असणाऱ्या ह्या पराक्रमी महावीर भीमसेनानें सासूबाईस आणि बंधूंस धीर दिला. हा ह्मणाला, 'जसा पक्षिश्रेष्ठ विनतापुत्र गरुड उडून जातो त्याप्रमाणें मी तुह्मांला घेऊन उडून जाईन. ह्या ठिकाणीं तुह्मांला बिलकूल भीति नाहीं. ' असें ह्मणून ह्यानें आपल्या डाव्या मांडीवर सासूबाईंना, उजव्या मांडीवर राजा युधिष्ठिराला, दोहों स्कंधांवर नकुलसहदेवांना आणि पाठीवर अर्जुनाला बसवून सर्वांनाही घेऊन एकदम जोरानें उडी मारिली व हे बंधु आणि सासूबाई ह्यांना अग्नीच्या तडाक्यांतून सोडविलें. पुढें ते कीर्तिसंपन्न सर्वही पांडव मातेला बरोबर घेऊन रात्रीं निघाले ते जवळच असणाऱ्या हिडिंबवननामक मोठ्या अरण्यांत गेले. त्या ठिकाणीं स्नान करून ह्यांची माता आणि हे अतिशय श्रम झाल्यामुळें थकून जाऊन निजले. ते झोंपीं जातांच हिडिंबानामक राक्षसी त्यांच्याजवळ गेली. तिनें पांडव आणि त्यांची माता हीं भूमीवर निजलीं आहेत असें पाहिलें; आणि तिचें अंतःकरण मदनानें पछाडलें जाऊन तिला भीमसेनाविषयीं इच्छा झाली. पुढें ती सुंदरी भीमसेनाचे पाय आपल्या मांडीवर घेऊन सुकुमार हातांनीं आनंदानें चेपूं लागली. त्या वेळीं, खरा पराक्रमी, बलवान् आणि प्रमाणाबाहेर शरीर असणारा भीमसेन ह्यास तिचा अभिप्राय कळून आला व तो तिला विचारूं लागला कीं, 'हे साध्वि, ह्या ठिकाणीं तूं कोणत्या इच्छेनें आली आहेस ?' असें भीमसेनानें भाषण करितांच, इच्छेस वाटेल तसें स्वरूप धारण करणारी ती साध्वी राक्षसी महात्म्या भीमसेनाला म्हणाली, " पळा येथून लवकर. माझा वीर्यसंपन्न बंधु तुमचा संहार करण्यासाठीं येथें येणार आहे, तेव्हां जाच तुह्मी. वेळ लावूं नका. " हें ऐकून भीम अभिमानानें तिला म्हणाला, " मला कांहीं त्याची भीति वाटणार नाहीं. तो येथें आला कीं मी त्याला ठार करून टाकीन. " हा त्या दोघांचा संवाद ऐकून, दिसण्यांतही भयंकर

आणि आकारानेंही भेसूर असणारा तो राक्षस मोठ्यानें आरोळी ठोकीत त्या ठिकाणीं आला.

राक्षस म्हणाला, हिडिंबे, कोणाबरोबर गोष्टी करीत बसली आहेस? आण त्याला माझ्याजवळ, विलंब करूं नको, ह्मणजे आपण त्याला खाऊन टाकूं.' तो असें म्हणाला, पण त्या बुद्धिमान् स्त्रीच्या अंतःकरणांत दया उत्पन्न झाली व तिला तें त्यास सांगावेसें वाटेना. तेव्हां, तो मनुष्यभक्षक राक्षस भयंकर गर्जना करीत त्या वेळीं भीमसेनावर चालून आला आणि क्रोधानें व मोठ्या वेगानें अंगावर धाऊन जाऊन त्या बलवान् राक्षसानें एका हातानें भीमसेनाचा हात धरिला व वज्राप्रमाणें घटना असून बळकट आणि इंद्राच्या खड्गाप्रमाणें कठीण असलेल्या दुसऱ्या हाताची मूठ वळून ती एकदम भीमसेनावर उगारली. ह्याप्रमाणें त्या राक्षसानें जेव्हां हातांत हात धरिला तेव्हां मात्र तें सहन न होऊन भीमसेनाला क्रोध आला. त्या वेळीं, सर्व प्रकारच्या अस्त्रविद्येचें ज्ञान असलेले भीमसेन आणि हिडिंब ह्या उभयतांमध्यें वृत्रासुर आणि इंद्र ह्यांच्या संग्रामाप्रमाणें तुंबळ युद्ध झालें. त्यांत, कृष्णा, बराच वेळ त्या राक्षसाशीं खेळल्यासारखें करून शेवटीं महावीर बलवान् भीमसेनानें त्या निर्बल राक्षसाचा प्राण घेतला. हिडिंबराक्षसाचा वध केल्यानंनर, जिच्यापासून घटोत्कचाची उत्पत्ति झाली त्या हिडिंबेला पुढें करून तो भीम आपल्या बंधूसहवर्तमान तेथून निघून गेला. पुढें ते शत्रूंस त्रास देणारे सर्वही पाडव मातेला बरोबर घेऊन एकचक्रानगरीकडे चालले. ह्या वेळीं त्यांच्याबरोबर पुष्कळ ब्राह्मणांचा परिवार होता. मार्गामध्यें त्यांना प्रियकर व हितचिंतक अशा व्यासमुनींची भेट झाली व त्यांनीं गुप्त रीतीनें उपदेश केल्यानंतर हे प्रशंसनीय आचरण असलेले पांडव एकचक्रानगरींत गेले. तेथेंही त्यांची पुरुषभक्षक, महाबलवान् आणि भयंकर अशा हिडिंबासारख्याच बकनामक राक्षसाशीं गांठ पडली असतां, प्रहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ अशा ह्या भीमसेनानें त्याचाही वध केला; व नंतर सर्वही बंधूंस बरोबर घेऊन द्रुपदाच्या नगराकडे प्रयाण केलें. कृष्णा, त्या ठिकाणीं वास करूं लागल्यानंतर, ज्याप्रमाणें भीष्मकाची कन्या रुक्मिणी तूं जिंकून घेतलीस त्याप्रमाणें मलाही अर्जुनानें मिळविलें. स्वयंवराच्या वेळीं भयंकर युद्ध झालें तरी देखील, कृष्णा, अर्जुनानें इतरांस दुष्कर असा मोठा पराक्रम करून त्या वेळीं मला जिंकून घेतलें आणि आतां मात्र मला सासूबाईना सोडून अशा रीतीनें असंख्यात क्लेश भोगीत अतिशय कष्टानें रहावें लागत आहे. मी आतां धौम्यमुनीनाच मुख्य समजतें. सारांश, हे पांडव सिंहासारखे पराक्रमी आणि वीर्यानें शत्रूंहून देखील अधिक असतां नीच लोक छळ करीत असतांही माझी कशी उपेक्षा करीत आहेत कोण जाणे ! त्या अतिशय दुर्बल, पापी आणि दुराचारी कौरवांनीं अशा रीतीनें दिलेलीं दुःखें सहन करावी लागल्यामुळें पुष्कळ दिवस माझें अंग पेटून गेल्यासारखें झालें आहे. मी दैविक विधीनें मोठ्या कुलांत जन्मास आलें असून पांडवांची प्रिय पत्नी, महात्म्या पांडूची स्नुषा आणि उत्कृष्ट प्रकारची साध्वी आहें. असें असतां, कृष्णा, ह्या पांचही पांडवांदेखत शत्रूंनीं माझे केश कीं धरिले ! असें म्हणून ती मृदुभाषिणी द्रौपदी कमलकलिकेप्रमाणें दिसणाऱ्या हातांनीं मुख झांकून घेऊन रडूं लागली. परस्परांशीं संलग्न, शुभ लक्षणांनीं युक्त, स्थूल आणि उन्नत अशा तिच्या स्तनांवर दुःखाश्रूंच्या बिंदूंचा एकसारखा वर्षाव होऊं लागला. दुःखाश्रूंमुळें तिचा

कंठ भरून आला व ती वारंवार डोळे पुशीत आणि दुःखाचे सुस्कारे टाकीत रागानें म्हणाली, " ह्या वेळीं हे पतिही माझे नव्हेत, पुत्रही माझे नव्हेत, बंधुही माझे नव्हेत, पिताही माझा नव्हे, आणि, कृष्णा, तूंही माझा नव्हेस! ह्मणूनच त्या हलकटांनीं माझा छळ केला तरी-ही शोक न झाल्याप्रमाणें तुह्मी माझी उपेक्षा करीत आहां. त्या वेळीं कर्ण जो मला हसला त्यामुळें झालेलें तें माझें दुःख शांत होत नाहीं. कृष्णा, तुझा माझा आप्तसंबंध आहे; मी तुजहून वडील आहें; तुजवर माझी भक्ति आहे आणि तुझ्या अंगीं सामर्थ्य आहे. ह्या चार कारणांमुळें तूं तरी सदोदीत माझें संरक्षण केलें पाहिजेस. "

वैशंपायन म्हणालेः—हें तिचें भाषण ऐकून श्रीकृष्ण त्या वीरमंडलामध्यें तिला ह्मणाले.

श्रीकृष्ण ह्मणालेः—द्रौपदि, ज्यांच्यावर तुझा हा क्रोध आहे त्या तुझ्या शत्रूंच्या स्त्रिया आपले पति अर्जुनाच्या बाणांनीं व्याप्त होऊन रुधिरप्रवाहानें भरून गेले आहेत आणि ठार होऊन भूमितलावर पडले आहेत, असें पाहून अशाच रीतीनें रोदन करूं लागतील! पांडवांकरितां जें करावयाचें तें मी करीन. तूं शोक करूं नको. मी तुला प्रतिज्ञापूर्वक खरेंच सांगतों कीं, पांडव राजे होणार आणि तूं त्यांची राणी होणार! द्रौपदि, आकाश देखील कोसळून पडेल; हिमालयाचे देखील तुकडे होतील; पृथ्वी देखील दुभंगून जाईल; समुद्रही शुष्क होईल; पण माझें भाषण मात्र खोटें होणार नाहीं.

हें श्रीकृष्णाचें उत्तर ऐकतांच द्रौपदीनें तिरव्या नजरेनें अर्जुनाकडे पाहिलें. तेव्हां, जनमेजया, अर्जुन द्रौपदीला ह्मणालाः—सुंदरि, रोदन करूं नको! ह्या रोदनामुळें तुझे हे सुंदर नेत्र कसे लाल होऊन गेले आहेत! श्रीकृष्णानें जें सांगितलें आहे तें अगदीं तसें होणार; हें अन्यथा नव्हे.

धृष्टद्युम्न ह्मणालाः—हे भगिनि, मी द्रोणाचा वध करीन, शिखंडी भीष्माला ठार करील, भीमसेन दुर्योधनाचा प्राण घेईल आणि अर्जुन कर्णाला गतप्राण करील. कारण, बलराम आणि श्रीकृष्ण ह्यांचा आश्रय असल्यामुळें प्रत्यक्ष इंद्राशीं युद्ध झालें तरीही आम्ही अजिंक्यच असणार! मग धृतराष्ट्राच्या पोरांची काय कथा?

वैशंपायन म्हणालेः—असें भाषण होतांच ते वीर श्रीकृष्णाच्या समोर येऊन उभे राहिले, तेव्हां महावीर श्रीकृष्णांनीं त्यांमध्यें भाषण केलें.

अध्याय तेरावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचें भाषण.

श्रीकृष्ण ह्मणालेः—हे पृथ्वीपते राजा युधिष्ठिरा, मी जर पूर्वीं द्वारकेमध्यें असतों तर तुजवर हें संकट ओढवलें नसतें. हे अजिंक्या, मला जरी राजा दुर्योधनानें, धृतराष्ट्रानें आणि इतर कौरवांनीं आह्वान केलें नसतें, तरीही मी द्यूताच्या ठिकाणीं आलों असतों आणि त्यांतील अनेक दोष दाखवून देऊन तें द्यूत बंद केलें असतें. तसेंच भीष्म, द्रोण, कृप आणि बाल्हीक ह्यांस बोलावून आणून मी धृतराष्ट्रास म्हणालों असतों कीं, " पुरे करा आतां आपल्या पुत्रांचें हें द्यूत. कारण, हे राजेंद्रा, ह्या कृत्याला तूंच कारणीभूत आहेस असें होईल. " असें ह्मणून, ज्यांच्या योगानें द्यूत करण्याविषयीं तूं उद्युक्त झालास व ज्यांच्या योगानेंच पूर्वीं वीरसेनपुत्र नलराजा राज्यभ्रष्ट झाला, त्या अक्षां-(फाशां)-विषयींचे दोष मीं स्पष्टपणें सांगितले असते; आणि द्यूताच्या योगानें अकल्पित होणारा नाश व एकदां द्यूत केलें ह्मणजे त्याची चट लागून वारंवार येणारे प्रसंग ह्यांचें मीं हुबेहूब वर्णन

केलें असतें. ज्यांच्या योगानें मनुष्य दरिद्री बनतो अशीं स्त्रिया, द्यूत, मृगया आणि मद्यपान हीं कामजन्य चार व्यसनें फारच दुःखदायक आहेत असें सांगितलें आहे. शास्त्रज्ञ लोक ह्या सर्वांतच दोष आहे असें मानतात तथापि, त्यांतल्या त्यांत तज्ज्ञ लोक विशेषें करून द्यूतच अधिक दोषास्पद आहे असें समजतात. ह्या द्यूतानें एकाच दिवसांत सर्व द्रव्याचा नाश होतो, खात्रीनें दुःख प्राप्त होतें, जरी द्रव्य मिळालें तरी त्याचा उपभोग घेण्यापूर्वीच नाश होऊन जातो, आणि केवल कठोरपणानें तोंडातोंडी मात्र होते.

धर्मराजा, त्या प्रसंगीं झणझणीत वाटेल अशा रीतीनें मी द्यूताविषयीं हें व आणखीही धृतराष्ट्राकडे जाऊन बोललों असतों. मीं असें भाषण केल्यानंतर जर त्यांनीं माझें ह्मणणें स्वीकारिलें असतें, तर कुरुकुलवर्धना, कौरवांचें कल्याणही झालें असतें आणि त्यांच्या हातुन न्यायाचें वर्तनही घडलें असतें. पण, हे भरतकुलश्रेष्ठा, माझें हिताचें असूनही मधुर असणारें भाषण जर त्यांनीं मान्य केलें नसतें, तर मीं बलात्कारानें त्यांचा निग्रह केला असता. पुढें जर मित्राच्या नावाखालीं मोडणारे शत्रुभूत सभासद अन्यायानें त्याच्याच बाजूस वळले असते तर त्या द्यूतकर्त्यांचाही मीं वध केला असता. धर्मराजा, त्या वेळीं मीं आनर्तदेशामध्यें गेलों असल्यामुळें लांब पडलों व ह्मणूनच द्यूत करून तुह्मांला ह्या संकटांत पडावें लागलें. हे कुरुकुलश्रेष्ठा पाडुपुत्रा युधिष्ठिरा, पुढें द्वारकेस आल्यानंतर मी सात्यकीच्या तोंडून तुजवर आलेल्या संकटांची इत्थंभूत वार्ता ऐकिली. हे राजेंद्रा, ती श्रवण करतांच माझ्या अंतःकरणाला अत्यंत वाईट वाटलें व तुझी भेट घेण्याच्या बुद्धीनें मी तत्काल इकडे आलों. अरेरे! युधिष्ठिरा, तुम्हां सर्वांवरच हें संकट ओढवलें आहे! असो; मी त्या कृत्यांत गुंतलों होतों ह्मणूनच आतां तूं बंधूसहवर्तमान ह्या दुःखामध्यें मग्न झाला आहेस हें मला पहावें लागत आहे!

अध्याय चौदावा.

---:०:---

शाल्ववधाचा संक्षिप्त वृत्तांत.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—हे यदुनंदना श्रीकृष्णा, त्या वेळीं तूं तेथें कसा नव्हतास? कोणीकडे गेला होतास? व जाऊन काय केलेंस?

कृष्ण म्हणालेः—हे भरतकुलश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, मी शाल्वराजाचा वध करण्यासाठीं त्याच्या सौभनामक नगराला गेलों होतों. कां तें सांगतों, ऐक. युधिष्ठिरा, तूं राजसूययज्ञ केलास त्या वेळीं तूं माझी पूजा केलीस हें सहन न झाल्यामुळें महातेजस्वी, महावीर आणि अत्यंत कीर्तिसंपन्न दमघोषपुत्र दुरात्मा शिशुपाल क्रुद्ध झाला तेव्हां मीं त्याचा वध केला. हें ऐकून शाल्वास अतिशय क्रोध आला आणि मी इकडे येऊन राहिल्यामुळें मोकळी पडल्याप्रमाणें झालेल्या द्वारकेवर त्यानें स्वारी केली. ह्याप्रमाणें इच्छेनुरूप संचार करणाऱ्या सौभनामक नगरावर आरूढ होऊन एखाद्या घातकी मनुष्याप्रमाणें तो तेथें आला. तेव्हां, यादवश्रेष्ठ अशा कुमारांनीं त्याच्याशीं तोंड दिलें. पुढें त्या दुष्टानें त्या अनेक शूर यादवकुमारांचा वध करून तें नगर आणि तेथील उपवनें ह्यांचा विध्वंस केला; व हे महाबाहो, तो ह्मणाला, "कोठें गेला आहे तो यादवकुलांतील नीच, मूर्ख, वसुदेवाचा पोरटा वासुदेव? त्याला युद्ध करण्याची इच्छा आहे, ठीक आहे! मीही संग्राम करून त्याच्या गर्वाचा फडशा पाडणार! हे आनर्तदेशनिवासी जनहो, खरेंच सांगा कोठें गेला आहे तो;

ह्मणजे मीही तिकडे जाईन. ह्या आयुधाची शपथ घेऊन मी तुह्मांला खरें सांगतों कीं, कंस आणि केशी ह्यांचा वध करणाऱ्या त्या कृष्णाला ठार करूनच मी परत फिरेन; त्यावांचून मागें फिरणार नाहीं. कोठें, कोठें आहे तो?" असें म्हणून मजशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें तो सौभनगराधिपति इकडे तिकडे धावूं लागला आणि म्हणाला, "शिशुपालाचा वध केला हें सहन होत नसल्यामुळें मी आज त्या पापकर्म करणाऱ्या विश्वासघातकी क्षुद्राला यमसदनास पाठवितों. ज्या पाप्यानें माझा बंधु पृथ्वीपति शिशुपाल ह्याचा वध केला त्याला मी ठार करणार! शिशुपाल हा प्रत्यक्ष बंधु, वयानें लहान, राजा आणि बेसावध असतां ज्यानें त्या वीराचा—संग्रामामध्येंही नव्हे—वध केला त्या कृष्णाला मी ठार करणार!" हे महाराजा युधिष्ठिरा, इत्यादि प्रकारें बडबड करून तो माझी निंदा करीत सौभनगरांतून आकाशांत निघून गेला. पुढें मी द्वारकेस गेल्यानंतर, मार्तिकावत देशांत वास करणाऱ्या त्या दुष्ट शाल्वानें तेथें कसें कसें आचरण केलें हें ऐकिलें तेव्हां माझें अंतःकरण कोपानें व्याप्त होऊन गेलें व त्यामुळें मीं त्याचा वध करण्याचें निश्चयपूर्वक मनांत आणलें. कारण, हे युधिष्ठिरा, त्या दुराचारी शाल्वानें आनर्तदेशामध्यें धुमाकूळ उडविला असून माझी निंदा चालविली आहे व त्याला फार गर्व चढला आहे असें मला कळून आलें. तदनंतर, हे पृथ्वीपते, मी त्या शाल्वाचा वध करण्यासाठीं निघून त्याचा शोध करूं लागलों असतां, समुद्रांतील एका बेटामध्यें तो मला दिसला. तेव्हां मीं पांचजन्यनामक आपला शंख वाजविला आणि शाल्वास युद्धाविषयीं आव्हान करून संग्रामामध्यें उभा राहिलों. तत्क्षणींच त्या ठिकाणीं दैत्यांशीं माझें युद्ध सुरू झालें व ते आटोक्यांत येतांच मी त्या सर्वांनाही भूमीवर लोळविलें. असो; हे महाबाहो युधिष्ठिरा, हेंच काम असल्यामुळें त्या वेळीं मी आलों नाहीं. पुढें आतां जेव्हां हस्तिनापुराविषयींची हकीकत, अन्यायानें उपस्थित झालेलें द्यूत व त्यापासून आपणांस झालेलें दुःख हीं माझ्या कानीं आलीं, तेव्हां आपलें दर्शन घेण्याच्या इच्छेनें मी सत्वर इकडे आलों.

अध्याय पंधरावा.

—:०:—

द्वारकेंतील व्यवस्थेचें वर्णन.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे महावीरा, तूं सांगितलेंस एवढ्यानेंच माझी तृप्ति होत नाहीं. करितां, हे महामते, शाल्वराजाच्या वधाचा वृत्तान्त मला सविस्तर कथन कर.

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे महाबाहो, श्रुतश्रवेचा पुत्र शिशुपाल ह्याचा मीं वध केला आहे हें ऐकून शाल्वानें द्वारकेवर स्वारी केली. हे पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, त्या ठिकाणीं त्या दुष्ट शाल्वराजानें युद्ध करण्यास योग्य अशा रीतीनें त्या आपल्या आकाशगामी नगराची स्थापना केली आणि द्वारकेस वेढा देऊन युद्ध सुरू केलें. हें युद्ध चालू असतां त्या नगरींतून सर्व बाजूंनीं इतकीं आयुधें बाहेर पडत होतीं कीं, त्यामुळें तिजमध्यें कोठें छिद्रही दिसेनासें झालें होतें। द्वारकानगरीच्या सभोंवतीं पताका लावलेल्या आहेत; तिच्या बाहेर दरवाजे केलेले आहेत; आंत सैन्य ठेविलेलें आहे; तिजला बुरूज आहेत; तिजमध्यें तोफा आहेत; भुयार खणणारे लोक आहेत; त्या नगरीच्या प्रांतभागीं राजमार्ग असून मध्यें मोठमोठे वाडे व गोपुरें आहेत; ठिकठिकाणीं मोर्चे बांधिलेले आहेत; व शत्रूंनीं सोडलेल्या तोफांच्या गोळ्यासही हाणून पाड-

णारीं शक्तिसंज्ञक आयुधेंही तिजमध्यें आहेत, हे भरतकुलश्रेष्ठा, तिजमध्यें तैलादिक स्निग्ध पदार्थ ठेवण्याचे चर्मी बुदले असून भेरी, पणव, आनक इत्यादिक वाद्यें आहेत. तसेंच, हे राजा, तोमर.अंकुश, शतघ्नी, लांगल, भुशुंडी इत्यादिक आयुधें, पाषाणांचे गुंड, धनुष्यें, परशु, लोखंडाच्या ढाली, अग्न्युत्पादक द्रव्यें भरलेले गोळे उडविण्याचीं शृंगाकार यंत्रें हीं तिजमध्यें आहेत. हे भरतश्रेष्ठा, त्या वेळीं तिजमध्यें शास्त्रोक्त कर्में चाललीं होतीं. हे कौरवश्रेष्ठा, संग्रामामध्यें ज्यांचा पराक्रम दृष्टोत्पत्तीस आला आहे अशा अत्यंत प्रख्यात कुलांत उत्पन्न झालेल्या व शत्रूंचें निवारण करण्याविषयीं समर्थ असलेल्या गद, सांग, उद्धव इत्यादिक वीर पुरुषांनीं नानाप्रकारच्या रथांमध्यें आरूढ होऊन तिचें संरक्षण चालविलेलें होतें; व ज्यावर आरूढ झालेले योद्धे चोहों बाजूस असणाऱ्या शत्रूंस अवलोकन करून प्रहार करूं शकतात अशा गुल्मसंज्ञक नगराच्या मध्यभागीं असणाऱ्या उच्च प्रदेशावर संरक्षक लोकांनीं आणि शत्रूंच्या गुल्माचा फडशा पाडणाऱ्या व पताका घेऊन अश्वावर आरूढ झालेल्या वीरांनीही तिचें उत्कृष्ट प्रकारें संरक्षण चालविलेलें होतें. ह्या वेळीं कोणीही गैरसावध असूं नये ह्मणून उग्रसेन, उद्धव इत्यादिक यादवांनीं "कोणीही मद्यप्राशन करूं नये" अशी दवंडी पिटविली होती. आपण जर गैरसावध राहिलों तर शाल्वराजा आपणांवर हल्ला करील असें मनांत आणून ते सर्वही वृष्णि आणि अंधक ह्या कुलांतील पुरुष सावधगिरीनें राहिले होते. त्यांनीं आपल्या द्रव्यसंचयाचें संरक्षण करण्याच्या हेतूनें त्या नगरींत असलेले आनर्तदेशवासी नट, नर्तक व गवई ह्यांस बाहेर घालवून दिलें; सर्वही पूल मोडून टाकिले; नौकांचें येणेंजाणें बंद केलें; खंदक आणि विहिरी ह्यांमध्यें अगदीं एकास एक लागून असे सूळ रोविले; सभोंवार एक कोसपर्यंत सुरुंग लावून ठेविले आणि जमीन उंचसखल करून सोडली. द्वारकेचा किल्ला हा स्वभावतःच मोठा कठीण आहे; स्वाभाविकपणेंच तो सुरक्षित आहे; आणि निसर्गतःच तो आयुधसंपन्न आहे. तथापि, हे निष्पापा, त्या वेळीं तो अधिकच तशा प्रकारचा झालेला होता. हे भरतकुलश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, त्या वेळीं तें नगर अतिशय सुरक्षित, सर्व कृत्यें अत्यंत गुप्तपणें चालत असलेलें आणि सर्व प्रकारच्या आयुधांनीं युक्त असल्यामुळें इंद्रभुवनासारखेंच बनून गेलें होतें. हे राजा, शाल्वराजा येऊन भिडला तेव्हां तर राजाच्या शिक्क्याचें अनुमतिपत्र घेतल्यावांचून कोणास त्या नगरींतून बाहेर पडतां येत नसे व आंतही जातां येत नसे. हे राजेंद्रा, त्या वेळीं प्रत्येक राजमार्गावर व चव्हाट्यावर पुष्कळ गज आणि अश्व यांनीं युक्त असणारें सैन्य उभें होतें. हे महावीरा, त्या वेळीं त्या सैन्यास द्रव्य, अन्न, आयुधें आणि इतरही साहित्य दिलें असून इनामेंही दिलेलीं होतीं. कोणालाही सुवर्ण आणि रजत ह्यांच्या नाण्यावांचून दुसऱ्या प्रकारचा पगार नव्हता. कोणाचाही पगार ठेविलेला नव्हता. त्या वेळच्या त्या वेळीं अनुग्रहाकरितां ह्मणून कोणाचीही सैन्यांत भरती केलेली नव्हती व ज्याचा पराक्रम दृष्टोत्पत्तीस आलेला नाहीं असाही कोणी सैन्यांत ठेविलेला नव्हता. हे राजा, ह्याप्रमाणें त्या नगरीमध्यें त्या वेळीं उत्कृष्ट प्रकारची व्यवस्था ठेविलेली होती; तिजमध्यें अनेक चतुर पुरुष होते; आणि हे कमललोचना राजा, उग्रसेन हा तिचें संरक्षण करीत होता.

अध्याय सोळावा.

——:०:——

शाल्वमंत्रिवध.

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे राजेंद्रा, त्या वेळीं त्या नगरीपाशीं आल्यानंतर सौभनगराधिपति शाल्वराजानें विपुल मनुष्यें आणि असंख्य गज असलेल्या सैन्यानिशीं तेथें तळ दिला. शाल्वराजानें संरक्षण केलेल्या त्या चतुरंग सेनेचा तळ विशाळ आणि मध्यभागीं सुंदर असणाऱ्या मैदानामध्यें पडला. श्मशानें, देवमंदिरें, वारुळें आणि थडग्यांवरील वृक्षांखालचा प्रदेश ह्यांवांचून इतरत्र तें सैन्य तळ देऊन राहिलें होतें. • हे राजा, शाल्वाच्या शिबिरामध्येंही सैन्याचा विभाग करून सहा मार्ग व नऊ चव्हाटे केलेले होते. त्याच्या सर्वही सैन्यापाशीं सर्व प्रकारचीं आयुधें एकसारखींच होतीं व तें सर्वही शस्त्रांमध्यें निष्णात, रथ, गज यांनीं व्याप्त व पदाति आणि ध्वज ह्यांनीं भरून गेलेलें असें होतें. त्याचें सैन्य संतुष्ट, पुष्ट, सौमर्थ्यसंपन्न, वीरांच्या लक्षणांनीं संपन्न, नानाप्रकारचे ध्वज, चिलखतें, विलक्षण प्रकारचे रथ आणि धनुष्यें ह्यांहीं युक्त होतें. नरश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें सैन्याचा तळ दिल्यानंतर त्यानें गरुडासारख्या वेगानें द्वारकेवर त्या सैन्याची चाल केली. शाल्वदेशाधिपतीचें तें सैन्य चाल करून येत आहे असें पाहतांच वृष्णिकुलोत्पन्न कुमार नगरांतून बाहेर पडून त्याच्याशीं युद्ध करूं लागले. युधिष्ठिरा, शाल्वराजा द्वारकेवर चाल करून येत आहे हें सहन न झाल्यामुळें चारुदेष्ण, सांब व महारथी प्रद्युम्न यांनीं चिलखतें चढविलीं आणि तऱ्हेतऱ्हेचे अलंकार व ध्वज धारण करून ते सर्वहीजण रथारूढ होऊन शाल्वराजाच्या अनेक श्रेष्ठ श्रेष्ठ अशा योद्ध्यांशीं जाऊन भिडले. त्या संग्रामांत सांबानें धनुष्य घेऊन शाल्वराजाचा मंत्री व सेनापति क्षेमवृद्धि ह्याच्याशीं आनंदानें युद्ध केलें; व ज्याप्रमाणें इंद्र पर्जन्यवृष्टि करितो त्याप्रमाणें त्या जांबवतीपुत्र सांबानें त्याजवर बाणांचा एकसारखा वर्षाव चालविला. हे महाराजा, सेनापति क्षेमवृद्धि यानेंही हिमालयाप्रमाणें निश्चलपणें राहून तो बाणांचा प्रचंड वर्षाव सहन केला. पुढें, हे राजेंद्रा, क्षेमवृद्धीनेंही मायेनें बाणसमुदाय निर्माण करून त्याचा सांबावर पूर्वींपेक्षांही मोठा वर्षाव केला. पण सांबानें त्या मायानिर्मित शरसमूहाचे मायेच्याच योगानें तुकडे तुकडे करून टाकिले व त्याच्या रथावर हजारों बाणांचा वर्षाव केला. तेव्हां सांबाच्या बाणांनीं अत्यंत पीडित झालेला व ते शरीरांत घुसलेला तो सेनापति क्षेमवृद्धि शीघ्रगामी अश्वावर आरोहण करून युद्धांतून पळून गेला. तो पळून गेल्यानंतर शाल्वाचा दुसरा सेनापति वेगवान्नामक बलवान् दैत्य माझ्या पुत्रावर चाल करून आला. हे राजा, तो समोर येऊन भिडला तरीही वृष्णिकुलधुरंधर वीर सांब त्याचा वेग सहन करीत उभा राहिला. युधिष्ठिरा, पुढें त्या अमोघपराक्रमी सांबानें वेगानें जाणारी गदा हातीं घेऊन गरगरां फिरविली आणि सेनापति वेगवान् यावर फेंकिली. तिचा आघात होतांच, ज्याप्रमाणें मुळें जीर्ण झालेला वृक्ष वायूच्या आघातानें उपटून व चूर होऊन पडतो त्याप्रमाणें तो भूमीवर पडला. ह्याप्रमाणें गदेच्या प्रहारानें त्या वीरास ठार केल्यानंतर माझा पुत्र त्या प्रचंड सैन्यांत शिरून युद्ध करूं लागला. इकडे महारथी म्हणून प्रसिद्ध असलेला महाधनुर्धर विविंध्यनामक दैत्य चारुदेष्णाशीं येऊन भिडला. तेव्हां, हे राजा, ज्याप्रमाणें पूर्वी वृत्रासुर आणि इंद्र ह्यांमध्यें युद्ध झालें होतें त्याप्रमाणें चारुदेष्ण आणि विविंध्य ह्या उभयतांमध्यें तुंबळ युद्ध झालें. महाबलवान्

सिंहांप्रमाणें प्रचंड गर्जना करीत करीत ते उभयतांही अत्यंत क्रुद्ध होऊन परस्परांवर शस्त्रप्रहार करूं लागले. इतक्यांत माझा पुत्र महारथी प्रद्युम्न ह्यानें अग्नि अथवा सूर्य ह्यांप्रमाणें तेजस्वी व शत्रूंचा फडशा पाडणारा एक बाण महास्त्रमंत्रानें अभिमंत्रित करून धनुष्यास जोडला; आणि, हे राजा, विविंध्यास आव्हान करून तो क्रोधानें त्याजवर फेंकिला. ह्यामुळें तो विविंध्य गतप्राण होऊन पडला. ह्याप्रमाणें विविंध्याचा वध झाल्यामुळें सैन्यांत चळवळ उडून गेली आहे असें पाहून तो शाल्व स्वेच्छागामी सौभनामक शहरामध्यें आरोहण करून चालून आला. हे महाबाहो राजा युधिष्ठिरा, सौभनगरांत बसलेल्या त्या शाल्वराजास अवलोकन करितांच द्वारकेंतील सर्वही सैन्य व्याकूळ होऊन गेलें. तेव्हां, हे युधिष्ठिरा, प्रद्युम्नानें बाहेर पडून त्या द्वारकावासी सैन्याला धीर दिला आणि म्हटलें, "तुम्ही सर्व स्वस्थ उभे रहा आणि मी हे सौभनगर आणि त्यांत असणारा राजा शाल्व ह्यांना युद्धामध्यें स्वसामर्थ्यानें कसा प्रतिबंध करितों तो पहा यादवहो, हा मी आतां आकर्ण ओढल्यामुळें वक्र झालेल्या धनुष्यास जोडलेले जणू लोखंडी सर्पच असे बाण सोडून शाल्वराजाच्या सैन्याचा फडशा उडवून देतों. धीर धरा; भिऊं नका. आतां मी जाऊन भिडलों कीं हा दुष्ट शाल्व राजा नष्ट होईल." युधिष्ठिरा, ह्याप्रमाणें प्रद्युम्नानें आनंदांत भाषण केल्यामुळें त्या सैन्यास धीर आला आणि तें सुखानें युद्ध करूं लागलें.

अध्याय सतरावा.

—:०:—

प्रद्युम्नशाल्वसंग्राम.

श्रीकृष्ण म्हणाले:—हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें यादवांना सांगून तो रुक्मिणीपुत्र प्रद्युम्न चिलखताप्रमाणें असणाऱ्या झुली घालून सज्ज केलेले व जणूं आकाशांत उडून जाणारे अश्व जोडलेल्या रथांत आरोहण करून, आ पसरून बसलेल्या अंतकाप्रमाणें असलेला मकरांकित ध्वज फडकावीत, शत्रूंची निर्भर्त्सना करीत व आपल्या उत्कृष्ट प्रतीच्या धनुष्याचा टणत्कार करीत शत्रूवर चालून गेला. त्याच्या रथाचे अश्व अत्यंत शक्तिमान् होते. त्या वीरानें पाठीस तूणीर लाविलें असून हातीं खड्ग घेतलें होतें. गोधां[१] आणि अंगुलित्राण हीं जेथल्या तेथें बांधलीं होतीं. तो विजेसारखें चमकणारें चाप वरचेवर ह्या हातांतून त्या हातांत व त्या हातांतून ह्या हातांत घेत होता. त्यानें त्या सौभनगरामध्यें वास करणाऱ्या दैत्यास मोहित करून सोडिलें. तो ज्या वेळीं संग्रामामध्यें शत्रूवर प्रहार करूं लागला तेव्हां तो धनुष्य आकर्षण केव्हां करितो आणि त्याला बाण केव्हां लावितो हें अतित्वरेमुळें कोणाच्याही लक्ष्यांत येईना! त्याच्या मुखावरची कांति बदलली नाहीं आणि अवयवांस कंपही सुटला नाहीं. तो सिंहाप्रमाणें मोठ्यानें गर्जना करूं लागला म्हणजे त्याचें उत्कृष्ट प्रतीचें शौर्यकर्म लोकांच्या कानांवर जाई. या वेळीं प्रद्युम्नाच्या श्रेष्ठ अशा रथावर असणाऱ्या ध्वजाच्या अग्रभागी सुवर्णमय दंडावर सर्वही मत्स्यांचा फडशा पाडणारा व जबडा पसरून बसलेला असा मत्स्य शोभत असून शाल्वाच्या आघाडीच्या सैन्याला त्याची भीति वाटत होती. युधिष्ठिरा, तदनंतर शत्रुनाशक प्रद्युम्न जोरानें पुढें सरसावला आणि युद्ध करण्याच्या इच्छेनें शाल्वावर धावून

१ धनुष्याच्या दोरीचा आघात लागूं नये म्हणून मनगटापासून कोंपरापर्यंत जी एक चामड्याची पट्टी बांधलेली असते तिजला गोधा असें म्हणतात.

गेला. तेव्हां, हे कुरुकुलश्रेष्ठा, त्या भयंकर संग्रामामध्यें वीर प्रद्युम्न ह्यानें केलेली चाल सहन न झाल्यामुळें शाल्व खवळून गेला व यथेष्ट संचार करणाऱ्या सौभनगरांतून खालीं उतरून शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणारा तो मदोन्मत्त शाल्व कोपाविष्ट होऊन प्रद्युम्नाशीं यद्ध करूं लागला. शाल्व आणि यादववीर प्रद्युम्न ह्या उभयतांमध्यें तें इंद्र व बली ह्यांच्या युद्धाप्रमाणें चाललेलें तुंबळ युद्ध तेथें जमलेल्या लोकांनीं अवलोकन केलें. वीरा युधिष्ठिरा, त्या शाल्वराजाचा रथ मायेनें निर्माण केलेला असून सोन्यानें मढवून सुशोभित केलेला होता; व त्याजवर सुंदर फरारे लावलेला ध्वज असून त्याचा कणा भक्कम होता; तसेंच त्यांत बाणाचे भातेही ठेविलेले होते. हे प्रभो, त्या उत्कृष्ट रथामध्यें आरोहण करून तो महाबलवान् शाल्व प्रद्युम्नावर बाण सोडूं लागला. तेव्हां प्रद्युम्नानेंही संग्रामांत वेगानें बाणांचा वर्षाव करून आपल्या बाहुबलानें शाल्वास जणू मोहित करून सोडिलें. संग्रामामध्यें त्या बाणांचा मार होऊं लागला हें शाल्वास सहन झालें नाहीं. त्यानेंही माझ्या पुत्रावर प्रदीप्त झालेल्या अग्नीच्या तोंडीचे बाण सोडिले. तो बाणांचा समुदाय आपणावर येत आहे असें पहातांच माझ्या महाबलवान् पुत्रानें त्याचे तुकडे केले. तेव्हां शाल्वानेंही दुसरे जाज्वल्यमान बाण सोडिले. ह्याप्रमाणें जेव्हां शाल्वाच्या बाणांनीं तो रुक्मिणीपुत्र विद्ध झाला तेव्हां त्यानें त्या संग्रामांत जलदी करून मर्मभेदक असा एक बाण त्याच्यावर सोडला. माझ्या पुत्रानें सोडिलेला तो बाण शाल्वाचें कवच फोडून तत्काल त्याच्या हृदयांत शिरला, ह्यामुळें तो मूर्छित होऊन पडला! ह्याप्रमाणें तो वीर शाल्वराजा बेशुद्ध होऊन पडला, तेव्हां त्याच्या पक्षाकडील सर्वही दैत्य वेगानें पळूं लागले. ह्यामुळें पृथ्वी दुभंग होते कीं काय असें वाटूं लागलें. हे पृथ्वीपते युधिष्ठिरा, तो सौभनगराधिपति शाल्वराजा मूर्च्छित होऊन पडला तेव्हां त्याच्या सैन्यामध्यें हाहाकार उडून गेला. पुढें कांहीं वेळानें सावध होऊन तो महाबलवान् शाल्वराजा उठला; आणि, हे कुरुवंशजा, एकदम प्रद्युम्नावर बाण सोडूं लागला. त्यानें सोडलेले ते बाण समरांगणांत उभा राहिलेल्या महाबलवान् वीर प्रद्युम्नाच्या स्कंधप्रदेशाच्या सांध्यांत येऊन घुसले, ह्यामुळें तो त्या वेळीं रथांत व्याकूळ होऊन पडला! हे महाराजा, ह्याप्रमाणें प्रद्युम्नास बाणांनीं विद्ध केल्यानंतर त्या शाल्वराजानें सिंहनाद करून पृथ्वी अगदीं दणाणून सोडिली. युधिष्ठिरा, पुढें ज्या वेळीं माझा पुत्र मूर्च्छित झाला त्या वेळीं त्या शाल्वानें जलदी करून पुनः दुसरे दुःसह बाण त्याजवर सोडिले. हे कौरवश्रेष्ठा, त्या अनेक बाणांचा आघात झाल्यामुळें प्रद्युम्न रणांगणांत निश्चेष्ट होऊन पडला!

अध्याय अठरावा.

—:०:—

प्रद्युम्नप्रत्यागमन.

श्रीकृष्ण ह्मणतातः—तो अत्यंत बलवान् प्रद्युम्न शाल्वाच्या बाणांनीं पीडित झाला असतां सैन्यांत असणारे सर्वही वृष्णिकुलोत्पन्न लोक आपला मनोरथ भग्न झाल्यामुळें क्लेश पावूं लागला. वृष्णि आणि अंधक ह्यांच्या सर्वही सैन्यामध्यें प्रद्युम्न मूर्च्छित झाल्यामुळें हाहाकार उडून गेला व शत्रूस अत्यंत आनंद झाला. तो त्याप्रमाणें मूर्च्छित झाला आहे असें पाहून त्याचा सुशिक्षित सारथि दारुकपुत्र ह्यानें घोडे वेगानें सोडून त्याला त्या संग्रामांतून सत्वर बाहेर नेलें. तो रथ फारसा दूर गेला नाहीं तोंच सामर्थ्यसंपन्न रतिश्रेष्ठ प्रद्युम्न सावध झाला आणि

धनुष्य घेऊन सारथ्यास म्हणाला, "अरे सूतपुत्रा, हें तूं काय चालविलें आहेस ? तूं शत्रूस काय म्हणून पाठ दाखवितो आहेस ! वृष्णिकुलांतील वीरांचा हा युद्धधर्म नव्हे. सूतपुत्रा, संग्रामामध्यें शाल्वराजास पाहिल्यामुळें तुला भ्रम तर पडला नाहींना? अथवा युद्ध अवलोकन केल्यामुळें तुला भीति वाटूं लागली ? काय झालें असेल तें खरें सांग."

सौति ह्मणालाः—मला भ्रमही पडला नाहीं आणि भीतिही उत्पन्न झाली नाही.मात्र,हे कृष्णपुत्रा, शाल्वराजा तुला भारी आहे असें मला वाटतें; म्हणूनच हे वीरा, सामर्थ्यसंपन्न असतांही मीं पाध्यानें हळू हळू संग्रामांतून बाहेर पाय काढिला.युद्धांत शूर रथी मूर्च्छित झाला ह्मणजे सारथ्यानें त्याचें रक्षण केलें पाहिजे अशी नीति आहे. तूं रथी आहेस यामुळें मी सदोदीत तुझें संरक्षण केलें पाहिजे व तूंही माझें पालन केलें पाहिजेस. सारांश, सारथ्यानें रथी पुरुषाचें सदोदीत संरक्षण केलें पाहिजे हें मनांत आणून मी संग्रामांतून बाहेर चाललों आहें. तशांतूनही, हे महावीरा रुक्मिणीपुत्रा, तूं एकटा आणि दैत्य अनेक आहेत. तेव्हां, हा संग्राम बरोबरीचा नाहीं असें समजून मी परावृत्त होत आहें.

श्रीकृष्ण म्हणाले:- युधिष्ठिरा, सारथि असें बोलूं लागतांच तो मकरध्वज प्रद्युम्न त्याला ह्मणाला, "सूता, फिरीव रथ मार्गे." प्रद्युम्न आणखीही ह्मणाला, "हे दारुकपुत्रा सौते, जोंवर माझ्या जिवांत जीव आहे तोंवर तूं आतां पुनः केव्हांही मोठें संकट ओढवलें तरीही युद्धांतून पळ काढूं नको. अरे, जो युद्ध सोडून जाईल, जो योद्धा पडल्यानंतर त्यावर प्रहार करील, अथवा मी तुमचा आहें असें म्हणणारा, स्त्रिया, बालक, वृद्ध, रथ नष्ट झालेला, अस्ताव्यस्त होऊन गेलेला आणि शस्त्रास्त्रें भग्न होऊन गेलेला ह्यांचाही जो वध करील, तो वृष्णिकुलामध्यें जन्मलेलाच नव्हे असें म्हटलें पाहिजे. हे दारुकपुत्रा, तूं सारथ्यांच्या कुलामध्यें उत्पन्न झालेला आहेस; सारथ्यांच्या कर्माचें शिक्षण संपादन केलेलें आहेस; आणि वृष्णिकुलांतील पुरुषांचा युद्धधर्म कशा प्रकारचा आहे हेंही तुला माहीत आहे.सारांश, वृष्णिकुलांतील पुरुष सैन्याच्या आघाडीवर राहून कोणत्या प्रकारचें कर्म करीत असतात ह्याचें तुला ज्ञान आहे. तेव्हां. हे सौते, तूं पुनः मोठें संकट ओढवलें तरीही असा पळ काढूं नको. युद्धांतून मी परावृत्त झालों आहें व शत्रूंनी माझ्या पाठीवर प्रहार केला आहे असें पाहिलें ह्मणजे अजिंक्य असणारा गदाग्रज श्रीकृष्ण मला काय म्हणेल? श्रीकृष्णाचा ज्येष्ठ बंधु, नीलवस्त्र परिधान करणारा, मदानें धुंद होऊन गेलेला महावीर बलराम माझी गांठ पडतांच काय म्हणेल? हे सूता, महाधनुर्धर नरश्रेष्ठ सात्यकी, युद्धांत जय मिळविणारा साब, दुर्जय चारुदेष्ण, गद, सारण आणि महाबाहु अक्रूर हे मी रणांतून परावृत्त झालों तर काय म्हणतील? फार कशाला? मी वीर, प्रतिष्ठित, ताप सोसणारा आणि सदोदीत शौर्याचा अभिमान बाळगणारा असूनही आतां समरांतून परत फिरलों यामुळें यादववीरांच्या सर्व स्त्रिया एके ठिकाणीं जमल्या ह्मणजे मला काय ह्मणतील ह्याचा तूं विचार केला आहेस काय? त्या ह्मणतील, 'हा प्रद्युम्न भिऊन गेला आणि भयंकर युद्ध टाकून देऊन परत फिरला आहे. धिक्कार असो याला!' त्या कांहीं हें मीं चांगलें केलें असें ह्मणणार नाहींत. मला अथवा मजसारख्या मनुष्याला कोणी थट्टेमध्येंही 'धिक्कार असो!' असें म्हटलें तरी तें मृत्यूहूनही अधिक होय. तेव्हां, हे सौते, तूं पुनः केव्हांही

पळ काढूं नको. माझ्यावर सगळा भार टाकून मधूसारख्या दैत्यांचा वध करणारा श्रीकृष्ण भरतकुलश्रेष्ठ युधिष्ठिर ह्याच्या यज्ञास गेला आहे, तेव्हां आज घडलेलें माझें वर्तन तो सहन करूं शकणार नाहीं. हे सौते, वीर कृतवर्मा शाल्वाशीं युद्ध करण्यास निघणार होता, पण मीच त्याला ' तूं स्वस्थ रहा. मी शाल्वाचें निवारण करितों. ' असें सांगितलें; तेव्हां तें संभवनीय वाटल्यामुळें तो हृदिकपुत्र मागें फिरला, पण आतां युद्धाचा त्याग करून गेल्यानंतर गांठ पडली ह्मणजे त्या महारथीला मी काय सांगूं? शंख, चक्र, गदा धारण करणारा, कमलनेत्र, महाबलवान्, दुर्जय श्रीकृष्ण मजकडे आला ह्मणजे मीं त्याला काय सांगावें? तसेंच सात्यकि, बलदेव ह्यांस आणि अंधक व वृष्णि ह्यांच्या कुलांतील जे कोणी लोक सदोदीत माझ्याशीं स्पर्धा करीत असतात त्यांनां मी काय बरें सांगूं? खरोखर, हे सूतपुत्रा, पाठीवर शत्रूचे प्रहार घेऊन मीं युद्धाचा त्याग केला असतां तूं मला येथून घेऊन गेलास तर मीं अत्यंत व्याकूळ होईन, इतकेंच नव्हे तर मुळीं जगणारही नाहीं! तेव्हां, हे दारुकपुत्रा, फीर लवकर रथ घेऊन परत. जरी अनेक संकटें आलीं तरी पुनः केव्हांही कोणत्याही प्रकारें असें करूं नको. हे सौते, पाठीवर शत्रूंच्या बाणांचे प्रहार घेऊन भीतीनें युद्धांतून पलायन केल्यानंतर जिवंत रहाण्यांत कांहीं किंमत आहे असें मला मुळींच वाटत नाहीं. सूतपुत्रा, एखाद्या निंद्य पुरुषाप्रमाणें मीं भयविव्हल होऊन पूर्वीं तरी केव्हां रणाचा त्याग करून पळून गेल्याचें तुला माहीत आहे काय? हे दारुकात्मजा, मला युद्ध करण्याची उत्कट इच्छा असतां तूं संग्राम सोडून जावेंस हें योग्य नाहीं. तेव्हां, जिकडे युद्ध चाललें असेल तिकडे चल."

अध्याय एकोणिसावा.

:o:

शाल्वप्रद्युम्नसंग्राम.

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—युधिष्ठिरा, हें ऐकून तो सूतपुत्र अत्यंत बलवान् प्रद्युम्नास मधुर आणि मनोहर अशा शब्दांनीं लागलीच ह्मणाला, "हे रुक्मिणीपुत्रा, युद्धामध्यें घोडे हांकण्यास मला मुळींच भीति वाटत नाहीं व वृष्णिकुलांतील पुरुषाची युद्धपद्धतिही मला माहीत आहे हें मुळींच खोटें नाहीं. तथापि, हे वीरा, प्रत्येक गोष्टीमध्यें रथी पुरुषाचें संरक्षण केलें पाहिजे असा सारथ्यकर्म करणाऱ्यास शास्त्राचा उपदेश आहे व तूंही त्या वेळीं अतिशय पीडित झाला होतास. कारण, शाल्वानें सोडलेल्या बाणांचे तुजवर प्रहार झालेले होते; इतकेंच नव्हे, तर, हे वीरा, मूर्च्छा येऊन तूं अगदीं मृतप्राय होऊन गेला होतास; ह्यामुळें मीं तेथून पळ काढिला. हे यादवश्रेष्ठा कृष्णपुत्रा, आतां तूं सावध झाला आहेस, तेव्हां अश्व चालविण्याविषयींचें माझें शिक्षण आतां साहजिकपणेंच तुझ्या दृष्टीस पडेल. मी दारुकापासून उत्पन्न झालों आहें आणि त्यानें मला योग्य प्रकारें शिक्षणही दिलें आहे. ह्यामुळें, मी आतां ह्या शाल्वराजाच्या विस्तीर्ण सैन्यामध्यें निर्भयपणें शिरतों."

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे वीरा, इतकें ह्मणून त्यानें घोडे युद्धाकडे वळविले आणि काढण्या धरून घोडे उडवीत तो वेगानें शाल्वराजाच्या सैन्यावर चाल करून गेला. हे राजा, त्यानें त्या उत्कृष्ट प्रतीच्या अश्वांना कोरड्याचा तडाका देऊन काढण्या धरून उत्कृष्ट प्रकारें चालीवर धरिलें ह्मणजे ते जणू आकाशांतच उड्या घेत आहेत असें वाटे. चालते वेळीं ते अश्व आश्चर्योत्पादक, सरळ, वांकडी, उजवीं आणि डावीं अशीं सर्व प्रकारचीं

मंडलें काढीत असत. राजा, दारुकपुत्रानें हातचलाखी चालविली आहे असें पाहून ते तापट घोडे त्या वेळीं इतके वेगानें चालूं लागले कीं, भूमीला त्यांच्या पायांचा स्पर्श देखील होत नाहीं असें पहाणाऱ्यास वाटूं लागलें. नंतर, हे भरतकुलश्रेष्ठा, त्यानें फारसा प्रयास न पडतांच शाल्वराजाच्या सैन्यास डावें घातलें ही गोष्ट खरोखर आश्चर्य करण्यासारखी घडली. प्रद्युम्नानें आपणांस डावें घातलें हें शाल्वराजास सहन झालें नाहीं. त्यानें प्रद्युम्नाच्या सारथ्यावर तीन बाण सोडून त्यास अतिशय घायाळ केलें. तथापि, हे महाबाहो, त्या बाणांच्या वेगाकडे मुळींच लक्ष्य न देतां तो दारुकपुत्र पुनरपि त्यास डावें घालून चालला. तेव्हां, हे वीरा, त्या सौभपतीनें पुनः रुक्मिणीपुत्रावर नानाप्रकारचे बाण सोडले. पण शत्रूंच्या वीरांचा फडशा पाडणाऱ्या त्या रुक्मिणीपुत्रानें किंचित् हास्य करून ते येऊन भिडण्यापूर्वींच त्यांचे तुकडे करून आपली हातचलाखी दाखविली. प्रद्युम्नानें त्या बाणांचे तुकडे करून सोडले असें पाहून तो सौभपति शाल्व भयंकर आसुरी मायेचा आश्रय करून बाण सोडूं लागला. तो दैत्य अतिशय जोरानें अस्त्र सोडितो आहे असें समजतांच प्रद्युम्नानें ब्रह्मास्त्र सोडून मध्येंच तें छिन्न करून टाकिलें व दुसरेही बाण सोडले. शत्रूंचें रक्त प्राशन करणाऱ्या त्या बाणांनींही तत्काल तें अस्त्र धुडकावून लावून शाल्वाचें हृदय, मुख आणि मस्तक ह्यास छिद्र पाडलीं. त्यामुळें तो मूर्च्छित होऊन पडला बाण लागल्यामुळें तो क्षुद्र शाल्वराजा पीडित होऊन पडल्यानंतर शत्रूंचा नाश करणाऱ्या प्रद्युम्नानें धनुष्यास दुसरा बाण जोडला. सर्वही यादवसमूहास पूज्य आणि विषारी सर्प अथवा प्रदीप्त झालेला अग्नि ह्यांप्रमाणें प्रखर असणारा तो बाण धनुष्याच्या दोरीस लावला जात आहे असें दृष्टिगोचर होतांच अंतरिक्षांत हाहाकार उडून गेला. नंतर इंद्र व कुबेरप्रभृति सर्व देवगणांनीं नारद व अंतःकरणाप्रमाणें वेग असणारा वायु ह्या उभयतांस प्रद्युम्नाकडे पाठवून दिलें. त्या उभयतांनीं प्रद्युम्नाकडे येऊन त्यास देवांचें ह्मणणें सांगितलें. ते ह्मणाले, "हे वीरा, तूं ह्या शाल्वराजाचा वध मुळींच करूं नको. त्याजवर हा बाण सोडण्याचें बंद कर. कारण, संग्राममध्यें ह्या बाणानें ठार होणार नाहीं असा कोणीही नाहीं; व ह्याचा तर वध तुझ्या हातून होतां कामा नये. कारण, हे महाबाहो, ह्याला श्रीकृष्णाच्याच हातून मृत्यु यावा असें विधात्यानें ठरविलेलें आहे व तें खोटें होणें योग्य नाहीं." हें त्यांचें भाषण ऐकून प्रद्युम्नानें अत्यंत आनंदानें तो आपला उत्कृष्ट बाण धनुष्यावरून काढून भात्यांत घालून ठेविला. युधिष्ठिरा, प्रद्युम्नाच्या बाणांनीं पीडित झालेला तो दुरात्मा शाल्वराजा तत्काल सैन्यासह परत निघून गेला. हे राजेंद्रा, ह्याप्रमाणें द्वारका सोडल्यानंतर यादवांनीं त्रस्त केलेला तो क्रूर शाल्व सौभनगरामध्यें बसून आकाशांत चालता झाला.

अध्याय विसावा.

—:०:—

श्रीकृष्णाचें द्वारकेस प्रत्यागमन.

श्रीकृष्ण म्हणाले:—राजा युधिष्ठिरा, तो द्वारकानगर सोडून गेला; इतक्यांत राजसूयनामक तुझा महायज्ञ संपूर्ण झाला व मी तिकडे गेलों. तेव्हां, हे महाराजा, मला द्वारका निस्तेज झाली आहे असें दिसलें. तिजमध्यें वेदाध्ययन चाललेलें नव्हतें व यज्ञादि कर्मेंही सुरू नव्हतीं. ह्यामुळें ती एखाद्या उत्कृष्ट पण अलंकारविरहित झालेल्या स्त्रीप्रमाणें दिसत

होती. द्वारकेंतील उपवनेंही ओळखितां न येण्यासारखीं होऊन गेलीं होतीं असें पाहून मला शंका आली व मीं कृतवर्म्यास विचारिलें कीं, ' हे नरश्रेष्ठा, हे वृष्णीच्या कुलांतील स्त्रीपुरुष अतिशय अस्वस्थ झालेले आहेत असें दिसतें, तें कां ? ह्याचें खरें कारण ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. ' हे नृपश्रेष्ठा, मी ह्याप्रमाणें विचारतांच शाल्वराजानें द्वारकेस वेढा दिल्याचा व त्यांतून सुटका झाल्याचा सर्व वृत्तांत कृतवर्म्यानें मला सविस्तर सांगितला. त्या वेळीं तें सर्व ऐकल्याबरोबर, हे युधिष्ठिरा, मीं शाल्वराजाचा विनाश करण्याचें मनांत आणिलें. पुढें, हे भरतकुलश्रेष्ठा, राजा उग्रसेन, वसुदेव आणि पौरजन ह्यांस धीर देऊक सर्वही यादववीरांस आनंद होईल अशा रीतीनें मी म्हणालों, " हे यादवश्रेष्ठहो, आपण सर्वांनींही ह्या नगराविषयीं सदोदीत सावधपणें राहिलें पाहिजे. शाल्वराजाचा फडशा पाडण्यासाठीं मीं निघालोंच असें समजा. त्याला ठार केल्यावांचून मी द्वारकेला परत येणार नाहीं. सौभनगरासहवर्तमान शाल्वाचा निःपात केल्यानंतरच मी पुनः आपलें दर्शन घेईन. वाजवा हा शत्रूंच्या अंतःकरणांत भीति उत्पन्न करणारा युद्धप्रयाणसूचक दुंदुभि तीन वेळ ! " हे भरतकुलश्रेष्ठा, याप्रमाणें मीं त्या वीरांना यथायोग्यपणें धीर दिला असतां ते सर्वही आनंदित होऊन मला म्हणाले, "जा आणि शत्रूंना ठार कर ! " नंतर अंतःकरण आनंदित झालेल्या त्या वीरांनीं आशीर्वाद देऊन माझें अभिनंदन केलें.

श्रीकृष्णाची शाल्वराजावर स्वारी.

पुढें मी ब्राह्मणश्रेष्ठांचे आशीर्वाद घेऊन त्यांना नमस्कार केला; व शैब्य आणि सुग्रीव नामक अश्व जोडलेल्या रथांतून निघालों. त्या वेळीं मी आपला पांचजन्य नांवाचा उत्कृष्ट शंख वाजवून त्याच्या ध्वनीनें दाही दिशा दणाणून सोडल्या. माझ्याबरोबर मोठ्या चतुरंग सैन्याचा परिवार असून तें विजयशाली, प्रयत्नशील आणि निवडक होतें. ह्याप्रमाणें निघाल्यानंतर अनेक देश, पुष्कळ पर्वत व असंख्यात वृक्ष, सरोवरें आणि नद्या ह्यांचें उल्लंघन करून मी मार्तिकावत देशांत जाऊन पोहोंचलों. हे नरश्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं शाल्वराजा सौभनगरांत आरोहण करून समुद्राच्या तीराकडे चालला आहे असें माझ्या कानीं आलें. तेव्हां मीं त्याच्या पाठोपाठ गेलों. हे शत्रुनाशका, मोठमोठ्या तरंगांनीं युक्त असलेल्या त्या समुद्राजवळ गेल्यानंतर सौभनगरांत आरोहण केलेला तो शाल्वराजा जलपूर्ण अशा त्याच्या प्रदेशीं भोंवऱ्यावर जाऊन राहिला. युधिष्ठिरा, त्या दुष्टानें दुरूनच मजला पाहून किंचित् हसल्यासारखें करून मजला वारंवार युद्धार्थ आह्वान केलें. तेव्हां मी शार्ङ्गधनुष्यास जोडून अनेक मर्मभेदी बाण सोडिले, पण ते त्याच्या नगरास जाऊन लागले नाहींत; तेव्हां मात्र माझ्या अंगांत क्रोधाचा संचार झाला. हे राजा, प्रकृत्याच पापिष्ठ असणाऱ्या त्या दुर्जयी नीच दैत्यानेंही मजवर हजारों बाणांचा वर्षाव केला आणि त्या योगानें माझ्या सैन्यांतील सर्व लोक, सारथि आणि अश्व ह्यांस व्याप्त करून सोडिलें. तथापि आम्ही त्याच्या बाणांकडे लक्षच न देतां युद्ध करूं लागलों. तेव्हां, शाल्वराजाच्या शूर पायदळानें त्या युद्धामध्यें गांठी बारीक केलेले हजारों बाण मजवर सोडिले. इतकेंच नव्हे, तर त्या वेळीं दैत्यांनीं मर्मभेदक बाण सोडून माझे घोडे, रथ आणि सारथि दारुक ह्यांस आच्छादित करून टाकिलें. हे वीरा, त्या बाणांनीं आच्छादित झाल्यामुळें माझे सैनिक, घोडे, रथ आणि सारथि दारुक हे अगदीं दिसेनातसे झाले. युधिष्ठिरा, नंतर

मीही दिव्य विधींनी अभिमंत्रण केलेले लक्षावधि बाण धनुष्यांतून सोडिले. हे भरतवंशजा युधिष्ठिरा, त्या वेळीं माझ्या सैन्यास त्या सौभनगरांत जातां येण्यासारखें नव्हतें. कारण, तें नगर सुमारें एक कोसभर उंचीवर असून आकाशाला जाऊन चिकटल्यासारखें दिसत होतें. पुढें एखाद्या रंगभूमीवर असावें त्याप्रमाणें त्या ठिकाणीं असणाऱ्या सर्वही प्रेक्षकांनीं सिंहनाद व टाळ्यांचा गजर करून मजला अत्यंत आनंदित करून सोडिलें. त्या वेळी माझ्या हस्ताग्रांतून सुटलेले, सुंदर पंख लावलेले बाण टोळांप्रमाणें दैत्यांच्या शरीरांवर जाऊन आंत शिरूं लागले व त्या प्रखर अशा बाणांनीं ठार होऊन ते दैत्य महासागरामध्यें पडूं लागल्यामुळें सौभनगरांत हाहाकार माजून गेला. ते दैत्य दिसण्यामध्यें केवल धडांसारखे दिसत होते व बाहु आणि स्कंधप्रदेश हीं माझ्या बाणांनीं तुटतांच भयंकर आवाज करीत समुद्रांत पडत होते. ते पडले कीं, समुद्रांतील प्राणी त्यांस भक्षण करून टाकीत. नंतर गोदुग्ध, कुंद, चंद्र, मृणाल (कमलाचा देंठ) अथवा रौप्य ह्यांप्रमाणें शुभ्र कांति असलेला पांचजन्य नांवाचा शंख मी जोरानें फुंकला. ह्याप्रमाणें ते दैत्य पडले असें पाहून सौभनगराधिपति शाल्व मोठें मायामय युद्ध करून मजशीं लढूं लागला. तेव्हां, गदा, लांगलनामक आयुध, इटें, भाले, शक्ति, परशु, खड्ग व कार्तिकेय, इंद्र, वरुण आणि यम यांचीं जीं शक्ति, वज्र, पाश आणि दंड हीं आयुधें त्यांच्याहीवर ताण करणारे बाण, पट्टे आणि भुशुंडी ह्यांचा मजवर एकसारखा वर्षाव चालला. मींही मायेनेंच त्याच्या मायेशी टक्कर देऊन तिचा फडशा पाडला. तेव्हां, तो शाल्व पर्वतांचीं शिखरें घेऊन मजशीं युद्ध करूं लागला युधिष्ठिरा, नंतर तो शत्रु पुनरपि मायेचाच आश्रय करून युद्ध करूं लागला यामुळें क्षणांत अंधकार तर क्षणांत प्रकाश, क्षणांत मेघमंडल तर क्षणांत निरभ्र आकाश, क्षणांत थंडी तर क्षणांत उन्हाळा अशी स्थिति होऊं लागली व इंगळ, धूळ आणि शस्त्रें यांचा एकसारखा वर्षाव होऊं लागला. तें सर्व माझ्या लक्ष्यांत आलें व मींही मायेनेंच तें सर्व नष्ट करून योग्य वेळीं युद्ध केलें आणि बाण सोडून सर्वही प्रदेश व्याप्त करून सोडिला. तदनंतर, हे महाराजा, नानाप्रकारचीं अस्त्रें सोडल्यामुळें आकाशांत शेंकडों चंद्र, शेंकडों सूर्य आणि हजारों तारका आहेत असें दिसूं लागलें. त्या वेळीं दिवस, रात्र व दिशा ह्यांचें मुळींच ज्ञान होईना! ह्यामुळें मोह पावून मी धनुष्यास प्रज्ञासंज्ञक अस्त्र जोडलें. युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें वायु कापसास उडवून देतो त्याप्रमाणें त्या माझ्या अस्त्रानें दैत्याचें तें मायामय अस्त्र उडवून दिलें. हे राजेंद्रा, ह्याप्रमाणें त्याच्या मायेचा नाश केल्यानंतर प्रकाश पडला व पुनरपि मी शत्रूशीं युद्ध करूं लागलों. सारांश, ह्या वेळचें युद्ध तुंबळ आणि अंगावर शहारे येतील असें झालें.

अध्याय एकविसावा.

—:*:—

शाल्वाची माया.

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे पुरुषश्रेष्ठा, तो महाकांतिमान् शाल्वराजा समरांगणामध्यें मजशीं युद्ध करीत करीत पुनरपि आकाशांत गेला आणि तो जडबुद्धि शतघ्नी, मोठमोठ्या गदा, जाज्वल्यमान शूल, मुसल आणि खड्ग हीं आयुधें आपणास जय मिळेल अशा बुद्धीनें मजवर फेकूं लागला. तेव्हां, हे भरतकुलश्रेष्ठा, मींही तात्काळ बाण सोडून मजवर आकाशांतून येणाऱ्या त्या अस्त्रांस प्रतिबंध केला व त्यांचे

दोन दोन तीन तीन तुकडे करून टाकिले.ह्यामुळें अंतरिक्षांत शब्द होऊं लागला. पुढें गांठी बारीक असलेले हजारों बाण सोडून त्यानें माझा सारथि दारुक आणि रथ व घोडे ह्यांस व्याप्त करून सोडिलें. तेव्हां, व्याकूळ झाल्यासारखा होऊन दारुक मला ह्मणूं लागला कीं, ' केवळ रहावयाचें ह्मणून मी येथें उभा राहिलों आहें इतकेंच. वस्तुतः शाल्वाच्या बाणांनीं अत्यंत पीडित झाल्यामुळें मी निःशक्त होऊन गेलों आहें व माझें अंग मोडून आल्यासारखें झालें आहे ! ' बाणांनीं पीडित झालेल्या त्या सारथ्याचें असें दीनवाणें भाषण ऐकून मी त्याच्याकडे पाहूं लागलों. पाहतों तों त्याचें वक्षःस्थल, मस्तक आणि दोन्ही बाहु किंबहुना सर्वही शरीर हीं तीक्ष्ण बाणांनीं व्याप्त होऊन गेलीं होतीं ! युधिष्ठिरा, त्याच्या शरीरावर एवढी सुद्धां जागा मोकळी राहिली नव्हती. अतिशय प्रखर बाण लागल्यामुळें त्याच्या शरीरांतील रक्तास जणू पूरच येऊन गेला होता व त्यामुळें सोनकाव असलेल्या पर्वतावर पर्जन्यवृष्टि झाली ह्मणजे त्यांतून जसा तांबडा प्रवाह सुरू होतो त्याप्रमाणें त्याच्या शरीरांतून अतिशय रक्त वाहूं लागलें. हे महाबाहो, त्या संग्रामामध्यें शाल्वराजाच्या बाणांनीं अत्यंत पीडित झाल्यामुळें व्याकूळ होऊन गेलेल्या व हातांत घोड्यांच्या काढण्या धरलेल्या त्या सारथीस मीं अवलोकन करून धीर दिला. इतक्यांत द्वारकेंत राहणारा कोणी एक पुरुष त्वरेनें मजकडे आला व मित्रभाव दाखविल्यासा करून माझ्या रथावर चढला आणि बोलूं लागला. हा खिन्न झालेला मनुष्य उग्रसेनाचा सेवक असावा व त्यानें कंठ सद्गदित करून सांगितलेलें तें भाषण उग्रसेनाचें असावें, असें दिसलें. युधिष्ठिरा, तो काय म्हणाला तें ऐक. तो म्हणालाः—केशवा, ये आणि तुझ्या पित्याचा मित्र द्वारकाधिपति वीर उग्रसेन ह्यानें तुला निरोप सांगितला आहे तो ऐकून घे. उग्रसेनानें सांगितलें आहे कीं, " हे यदुनंदना, तूं इकडे गुंतून पडला आहेस असें पाहून आज शाल्वानें द्वारकेवर चाल केली आणि तुझ्या दुर्जयी वसुदेवास बलात्कार करून ठार केलें. तेव्हां, हे जनार्दना, आतां युद्ध पुरे कर आणि परत येऊन द्वारकेचें संरक्षण कर हेंच ठीक. कारण, हेंच कार्य तुला महत्त्वाचें आहे. " त्याचें हें भाषण ऐकून माझ्या अंतःकरणास अत्यंत वाईट वाटलें व काय करावें आणि काय न करावें हें कांहींच मला ठरवितां येईना ! युधिष्ठिरा, ही अतिशय अप्रिय वार्ता ऐकून मी मनांत सात्यकि, बलदेव आणि महारथी प्रद्युम्न ह्यांची निर्भर्त्सना करूं लागलों. कारण, हे कुरुनंदना, मीं द्वारकेच्या आणि माझ्या पित्याच्या संरक्षणाचें काम त्यांजवर सोपवून सौभाधिपति शाल्वाचा निःपात करण्याकरितां निघालों होतों. असें असून ही गोष्ट घडली ह्यामुळें महावीर बलराम, शत्रुनाशक सात्यकि, वीर्यवान् प्रद्युम्न, चारुदेष्ण आणि सांबप्रभृति यादव तरी जिवंत असतीलना ? असा विचार येऊन माझे मनास अत्यंत दुःख झालें. कारण, हे नरश्रेष्ठा, जोंवर हे जिवंत आहेत तोंवर प्रत्यक्ष इंद्रास देखील वसुदेवाचा वध करितां येणें कोणत्याही प्रकारें शक्य नाहीं; आणि वसुदेव तर ठार झाला आहे, ह्यामुळें बलदेवप्रभृति सर्वही यादव गतप्राण झाले हें उघडच आहे; असा माझ्या बुद्धीचा निश्चय होऊन गेला. हे महाराजा, ही सर्व नाशाची गोष्ट माझ्या मनांत वरचेवर येऊं लागल्यामुळें मी अत्यंत व्याकूळ झालों, तथापि पुनरपि शाल्वाशीं युद्ध करूं लागलों. तेव्हां, हे वीरा, त्या वेळीं त्या सौभनगरांतून वसुदेव खालीं पडत आहे असें मला दिसलें. तेव्हां

मात्र मला कांहीं सुचेनासें झालें. युधिष्ठिरा, सौभनगरांतून खालीं पडणाऱ्या त्या माझ्या पित्याचा आकार पुण्य क्षीण झाल्यामुळें स्वर्गांतून भूमीवर पडणाऱ्या ययातीसारखा होता. त्याचे किरीट फुटलेले व मलिन होऊन गेलेले असून वस्त्रें व केश हीं अस्ताव्यस्त झालेलीं होतीं. तो खालीं पडतेवेळीं पुण्य क्षीण झालेला एखादा ग्रहच आहे कीं काय असें वाटत होतें. तेव्हां माझे अत्यंत उत्कृष्ट असें शार्ङ्गधनुष्य माझ्या हातांतून गळलें आणि मी भ्रमिष्टासारखा होऊन रथाच्या मध्यभागीं बसलों. युधिष्ठिरा, मी रथाच्या मध्यभागीं गतप्राण झाल्याप्रमाणें निश्चेष्ट होऊन बसलों आहें, असें पाहून माझ्या सर्वही सैन्यांत हाहाकार उडून गेला. हातपाय पसरून जेव्हां माझा पिता खालीं पडूं लागला त्या वेळीं त्याचा आकार मला गरुडासारखा दिसला. हे महाबाहो वीरा युधिष्ठिरा, तो खालीं पडत असतां दैत्य हातीं शूल व पट्टे घेऊन त्याजवर एकसारखे प्रहार करीत होते. ह्यामुळें तर माझ्या अंतःकरणाचा धीर सुटला! क्षणभरानें मी पुनः सावध झालों आणि पहातों तों त्या प्रचंड संग्रामांत मला सौभनगरही दिसेना, शत्रु शाल्वही दिसेना आणि माझा वृद्ध पिताही दिसेना! तेव्हां माझ्या मनांत आलें कीं, ही खात्रीनें मायाच असावी. हें कळून आल्यानंतर मी पुनरपि शेंकडों बाण फेंकूं लागलों.

अध्याय बाविसावा.

—:०:—

शाल्ववध.

श्रीकृष्ण ह्मणाले:—हे भरतकुलश्रेष्ठा, तदनंतर मीं आपलें सुंदर धनुष्य हातीं घेतलें आणि बाणांनीं सौभनगरांतील दैत्यांचीं मस्तकें छिन्न करून खालीं पाडूं लागलों. मी विषारी सर्पाच्या आकाराचे, प्रखर तेज असलेले, ऊर्ध्वगामी आणि उत्कृष्ट प्रकारचीं पंखें लावलेले बाण घेऊन शार्ङ्गधनुष्यांतून शाल्वराजावर सोडूं लागलों असतां, कुरुकुलश्रेष्ठा, त्या वेळीं तें सौभनगर मायेनें अंतर्हित झाल्यामुळें दिसेनासें झालें. ह्यामुळें मी आश्चर्यचकित झालों. हें पाहून वांकडींतिकडीं तोंडें व केश असलेले ते दैत्यसमुदाय मोठ्यानें ओरडूं लागले. तेव्हां मी त्या प्रचंड संग्रामामध्यें त्यांचा वध करण्यासाठीं त्वरा करून शब्दवेधी अस्त्र धनुष्यास जोडलें. इतक्यांत तो शब्द बंद झाला. तथापि, ज्यांनीं पूर्वीं तो शब्द केला होता ते सर्वही दैत्य, जाज्वल्यमान असल्यामुळें सूर्याप्रमाणें दिसणाऱ्या त्या शब्दवेधी बाणांनीं ठार करून सोडिले. युधिष्ठिरा, तो शब्द बंद होतांच पुनः दुसरीकडे शब्द होऊं लागला. तेव्हां मीं तिकडेही बाण सोडिले. ह्याप्रमाणें त्या दैत्यांनीं शब्द करून दाही दिशा आडव्या उभ्या बाजूंनीं दणाणून सोडिल्या व मींही त्यांना ठार केलें. वीरा युधिष्ठिरा, पुढें तें इच्छेनुरूप संचार करणारें सौभनगर पूर्वसमुद्राच्या तीरावर असणाऱ्या प्राग्ज्योतिष नामक नगराकडे गेल्यावर दृग्गोचर होऊं लागलें. त्याच्या अवलोकनानें माझ्या दृष्टीस मोह पडूं लागला. पुढें लोकनाशक व आकारानें भयंकर असलेल्या त्या दैत्यानें एकदम शिळांचा प्रचंड वर्षाव करून मला आच्छादित करून सोडिलें. हे राजेंद्रा, ह्याप्रमाणें जेव्हां तो राक्षस वारंवार पर्वतवृष्टि करून मजला प्रतिबंध करूं लागला, तेव्हां पर्वतांत बुजून गेल्यामुळें मी वारुळाप्रमाणें दिसूं लागलों. हे राजा, त्यानें सर्वही बाजूंनी पर्वतांत बुजवून टाकिल्यामुळें मी, माझे घोडे आणि सारथि दिसेनासे झालों. तेव्हां माझ्या सेनेंत असलेले सर्वही यादववीर भयभीत होऊन एकदम

पळून जाऊं लागले. हे राजा, मी दिसेनासा होतांच स्वर्ग, भूमि व आकाश ह्यांमध्यें हाहाकार उडून गेला. माझ्या मित्रमंडलाचें अंतःकरण खिन्न होऊन गेलें व ते दुःख आणि शोक ह्यांनीं व्याकूळ होऊन विलाप आणि आक्रोश करूं लागले. त्यामुळें माझ्या द्वेष्ट्याला आनंद व मजशीं द्वेष न करणाऱ्यास दुःख झालें, असें पुढें मीं त्याला जिंकल्यानंतर माझ्या कानांवर आलें. इकडे मी पर्वतांत आच्छादित झाल्यानंतर, सर्वही पाषाणांचा भेद करणारें इंद्राचें आवडतें वज्र उगारून ते सर्व पर्वत चूर करून टाकिले. युधिष्ठिरा, त्या पर्वतांचा भार पडल्यामुळें माझ्या अश्वांची श्वासोच्छ्वासाची क्रिया देखील मंद पडली व त्यामुळें ते कापूं लागले. ह्याप्रमाणें मी पर्वतांचा भेद करून, मेघमंडलाचा भेद करून आकाशामध्यें उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें दृग्गोचर झाल्यानंतर मजला पाहून माझे सर्वही बांधव पुनरपि आनंदित झाले. पुढें, पर्वताच्या भारानें आक्रांत झाल्यामुळें अश्वांची श्वासोच्छ्वासक्रिया शिथिल पडली आहे असें पाहून माझ्या सारथ्यानें त्या वेळेस योग्य असें भाषण केलें. तो ह्मणाला, " हे वृष्णिकुलोत्पन्ना, सौभनगराधिपति शाल्व कोठें आहे तें चांगल्या रीतीनें अवलोकन कर. कृष्णा, त्याची उपेक्षा करूं नको. उत्कृष्ट प्रकारचा प्रयत्न कर. हे केशवा, आतां तूं शाल्वाविषयींचा स्नेह आणि मृदुपणा सोडून दे; आणि, हे महाबाहो, त्याला ठार कर, जिवंत ठेवूं नको. हे शत्रुनाशना, पाहिजे त्या तऱ्हेचा पराक्रम करून शत्रु ठार केला पाहिजे. शत्रु जरी दुर्बल असला तरी अत्यंत बलवान् पुरुषानें देखील त्याची उपेक्षा करणें योग्य नाहीं. एखादा शत्रु जरी निव्वळ आसनावर बसून राहिला व विरुद्ध उठला नाहीं तरी देखील त्याची उपेक्षा करितां कामा नये. मग जो समरांगणांत येऊन ठाकला असेल, त्याजविषयीं काय सांगावयाचें आहे? तेव्हां, हे प्रभो यदुकुलश्रेष्ठा कृष्णा, आतां तूं वेळ दवडूं नको. सर्वही प्रकारच्या अस्त्रांचा प्रयोग करून त्याला ठार कर. अशा मृदुपणानें ह्याचा पराजय करितां यावयाचा नाहीं. शिवाय, त्याच्याशीं अशा रीतीनें वागावयास तो कांहीं तुझा मित्रही नाहीं. कारण, हे वीरा, ह्यानेंच तुझ्याशीं युद्ध सुरू केलें आणि द्वारका उध्वस्त करून सोडली." युधिष्ठिरा, सारथ्याचें हें भाषण ऐकतांच 'हें अगदीं खरें आहे' असें समजून मीं शाल्वराजाचा वध आणि सौभनगराचा निःपात करण्यासाठीं युद्ध करण्याचें मनांत आणलें व दारुकाला म्हणालों, 'वीरा, जरा एकक्षणभर थांब.' असें म्हणून अत्यंत वीर्यवान् अशा मी अभेद्य, सर्व प्रकारचा वेध करणारें, अतिशय तेजस्वी व युद्धांत दैत्यांचा नाश करणारें, अकुंठित आणि दिव्य असें माझें आवडतें आग्नेयास्त्र घेऊन धनुष्यास जोडलें. हें अस्त्र यक्ष, राक्षस आणि प्रतिपक्षी राजे ह्यांना युद्धांमध्यें भस्म करून टाकणारें होतें. तसेंच, वस्तऱ्याप्रमाणें तीक्ष्ण धार असलेलें, प्रलयकालीं जगाचा संहार करणाऱ्या यमाप्रमाणें शत्रूंचा धुव्वा उडविणारें, निर्मल आणि अद्वितीय असें सुदर्शनचक्र अभिमंत्रण करून " तूं शाल्वराजा आणि ह्या ठिकाणीं दुसरेही जे माझे शत्रु असतील त्यांना ठार कर." असें म्हणून दंडाच्या जोरावर मीं क्रोधानें तें त्या शाल्वावर सोडिलें. मीं सोडितांच जेव्हां तें सुदर्शन आकाशांतून जाऊं लागलें, तेव्हां तें प्रलयकालीं जोरानें वर येणारा जणू दुसरा सूर्यच कीं काय असें दिसूं लागलें. त्या सुदर्शनानें सौभनगर गांठलें आणि ज्याप्रमाणें उंच असें लांकूड करवतानें कापून टाकावें त्याप्रमाणें तें निस्तेज होऊन गेलेलें नगर मधोमध कापून काढिलें. ह्याप्रमाणें सुद-

र्शनचक्राचा जोरानें आघात होऊन दोन तुकडे झाल्यामुळें तें सौभनगर श्रीशंकराच्या बाणानें उडवून दिलेल्या त्रिपुराप्रमाणें खालीं पडलें. तें खालीं पडतांच सुदर्शनचक्र माझ्या हातीं आलें. तेव्हां मीं त्यास पुनः घेऊन " आतां वेगानें शाल्वराजावर जा " असें म्हटलें. मी असें म्हणतांच तें चक्र हातांत मोठी गदा घेऊन ती गरगरां फिरवूं लागलेल्या शाल्वावर जाऊन पडलें व त्या प्रचंड युद्धामध्यें त्यानें एकाएकीं शाल्वराजाचे दोन तुकडे केले. ह्या वेळीं तें चक्र तेजानें अत्यंत प्रदीप्त होऊन गेलें होतें. ह्याप्रमाणें तो वीर शाल्वराजा ठार झाल्यानंतर आधींच माझ्या बाणांनीं जर्जर करून सोडलेल्या इतर दैत्यांच्या अंतःकरणांत भीति उत्पन्न झाली व ते हाहाकार करीत दाही दिशांस पळून गेले. पुढें मी आपला रथ सौभ नगरासमीप नेऊन उभा केला व आनंदानें शंख फुंकून आपल्या मित्रांस आनंदित केलें. त्या नगराचा आकार मेरुपर्वताच्या शिखरासारखा असून त्यांतील मोठमोठे वाडे व गोपुरें ह्यांचा विध्वंस होऊन गेला होता. सुदर्शनचक्रापासून उत्पन्न झालेल्या अग्नीनें तें नगर दग्ध होऊन जात आहे असें पाहून त्यांतील स्त्रिया पळून गेल्या. असो; ह्याप्रमाणें सौभनगराचा निःपात व शाल्वराजाचा वध करून मीं पुनरपि आनर्तदेशांत येऊन आपल्या मित्रवर्गास आनंदित केलें. प्रतिपक्षी वीरांचा नाश करणाऱ्या राजा युधिष्ठिरा, मी जो त्या वेळीं हस्तिनापुरांत आलों नाहीं त्याचें हेंच कारण होय. हे वीरा, मी जर आलों असतों तर मुळीं द्यूत झालेंच नसतें; आणि जर झालें असतें तर दुर्योधन जिवंत राहिला नसता. पण आतां ही तुझी स्थिति दरड फुटून गेलेल्या पाण्यासारखी झाली आहे; तेव्हां मी काय करणार?

श्रीकृष्णाचें द्वारकेस प्रयाण.

वैशंपायन ह्मणालेः—ह्याप्रमाणें युधिष्ठिराशीं भाषण करून महावीर पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णांनीं पांडवांचा निरोप घेतला व धर्मराज युधिष्ठिर ह्यास वंदन करून ते नगराकडे जाऊं लागले. त्या वेळीं धर्मराज आणि महावीर भीम ह्यांनीं त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें; अर्जुनानें त्यास आलिंगन दिलें; नकुलसहदेवांनीं प्रणाम केला; धौम्यमुनींनीं त्याचा बहुमान केला; द्रौपदीचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व तिनेंही त्याची पूजा केली. ह्याप्रमाणें पांडवांनीं सत्कार केल्यानंतर सुभद्रा आणि अभिमन्यु ह्यांस रथांत बसवून श्रीकृष्ण रथारूढ झाले व युधिष्ठिरास धीर देऊन शैब्य आणि सुग्रीवनामक अश्व जोडलेल्या देदीप्यमान अशा रथांतून ते द्वारकेला निघून गेले. ह्याप्रमाणें यदुकुलोत्पन्न श्रीकृष्ण निघून गेल्यानंतर पृषताचा वंशज धृष्टद्युम्न हाही द्रौपदीच्या पुत्रांस घेऊन आपल्या नगरीकडे निघून गेला. तदनंतर, चेदिदेशाचा अधिपति धृष्टकेतु हाही आपली भगिनी नकुलाची पत्नी करेणुमती हिजला घेऊन पांडवांचें दर्शन घेऊन शक्तिमतीनामक आपल्या नगराकडे निघून गेला. पुढें अत्यंत तेजस्वी अशा युधिष्ठिराची अनुमति मिळाल्यानंतर, हे जनमेजया, सहदेवाचे श्यालक केकयदेशचे अधिपति हेही सर्व पांडवांचा निरोप घेऊन निघून गेले. पुढें ब्राह्मण, वैश्य व इतरही तद्देशवासी लोक ह्यांस जरी पूर्णपणें निरोप मिळाला तरी त्यांनीं पांडवांस सोडिलें नाहीं. जनमेजया, काम्यकवनामध्यें असणारा तो त्या महात्म्या लोकांचा समुदाय पाहणाऱ्यास थक्क करून सोडील असा होता. पुढें तेथून निघण्याची वेळ येतांच उदारबुद्धि युधिष्ठिरानें त्या ब्राह्मणांची परवानगी घेऊन आपल्या सेवकांस रथ जोडण्याविषयीं आज्ञा केली.

अध्याय तेविसावा.

—:०:—

पांडवांचें द्वैतवनाकडे प्रयाण.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें यादवाधिपति श्रीकृष्ण निघून गेल्यानंतर, श्रीशंकराप्रमाणें तेजस्वी असे युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन, नकुल आणि सहदेव हे वीर, द्रौपदी व त्यांचा पुरोहित हे घोडे जोडून तयार केलेल्या श्रेष्ठ प्रतीच्या बहुमूल्य रथांत बसून दुसऱ्या वनाकडे जावयास निघाले. ह्या वेळीं वेदवेदांगें जाणणाऱ्या ब्राह्मणांस त्यांनीं शेंकडों सुवर्णाचे निष्कें[१], वस्त्रें व धेनु अर्पण केल्या. त्यांच्यापूर्वी हातीं शस्त्रें घेतलेले त्यांचे वीस सेवकलोक धनुष्यें, शस्त्रें, देदीप्यमान बाण, धनुष्याच्या दोऱ्या, यंत्रें आणि खड्ग हीं घेऊन द्वारकेकडे निघून गेले. ते निघून गेल्यानंतर इंद्रसेनही द्रौपदीचीं वस्त्रें, दाया, चाकरमाणसें आणि अलंकार घेऊन द्वारकेकडे त्वरेनें निघून गेला. पुढें अत्यंत उदार अंतःकरणाच्या पुरवासी लोकांनीं कुरुकुलश्रेष्ठ धर्मराजास प्रदक्षिणा घातली. ब्राह्मण व कुरुजांगलप्रदेशांतील सर्वही मुख्य मुख्य लोक ह्यांनीं संतोषानें त्यास प्रणाम केला व बंधूंसहवर्तमान धर्मराजानेंही संतोषपूर्वक त्यांस नमस्कार केला. कुरुजांगलप्रदेशांतील लोकसमुदाय पाहून तो महात्मा राजा युधिष्ठिर त्या ठिकाणीं उभा राहिला. त्या वेळीं, ज्याप्रमाणें पिता पुत्रावर प्रेम करितो, त्याप्रमाणें त्या कुरुकुलश्रेष्ठ महात्म्यानें त्यांजवर प्रेम केलें. त्या भरतकुलश्रेष्ठाविषयीं त्या लोकांचेंही वर्तन ज्याप्रमाणें पुत्राचें वर्तन पित्याविषयीं असावें त्याचप्रमाणें होतें. पुढें त्या सर्वही मुख्य लोकांचा समुदाय कुरुकुलांतील वीर युधिष्ठिर ह्याच्या सभोंवतीं जमून उभा राहिला आणि 'हाय हाय ! हे प्रभो ! हे धर्मा !' असें ह्मणून अश्रु ढाळूं लागला. जनमेजया, पांडवांना ही स्थिति भोगावी लागत असल्यामुळें त्या राज्यांत राहण्याचीही त्या लोकांस लाज वाटूं लागली. ते ह्मणाले, "ज्याप्रमाणें पित्यानें पुत्राचा त्याग करावा त्याप्रमाणें नगर आणि देश ह्यांमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या आह्मां सर्वही प्रजाजनांचा त्याग करून हा कुरुदेशाधिपति नरश्रेष्ठ धर्मराजा कोणीकडे बरें चालला आहे ? हे राजा, धिक्कार असो त्या क्रूरबुद्धीच्या दुर्योधनाला, शकुनीला आणि पापबुद्धि कर्णाला ! कीं जे दुष्ट सदोदीत धर्मनिष्ठ असणाऱ्या तुजवरही अशा रीतीनें अनर्थ ओढवावा अशी इच्छा करितात ! अचिंत्य कर्में करणारा महात्मा धर्मराज कैलासनगराप्रमाणें शोभायमान असें अद्वितीय इंद्रप्रस्थनामक नगर स्वतः वसवून आतां तें सोडून देऊन कोणीकडे चालला आहे ! महात्मा मय ह्यानें देवांच्या सभेप्रमाणें दिसणारी अशी जी अद्वितीय सभा निर्माण केली, त्या देवांनीं संरक्षण केलेल्या देवमायेप्रमाणें भासणाऱ्या सभेचा त्याग करून हा धर्मराज कोणीकडे निघाला आहे !" त्यांचें हें भाषण ऐकून धर्म, अर्थ आणि काम ह्या पुरुषार्थांचें ज्ञान असलेला अत्यंत तेजस्वी अर्जुन त्या सर्वांसही मोठ्यानें म्हणाला, "वनवास भोगून झाल्यानंतर राजा युधिष्ठिर हा सांप्रत शत्रूंच्या कीर्तीस कारणीभूत होणारीं दिव्यसभादिक स्थानें जिंकून घेईल. आतां तुम्ही तपोनिष्ठ व धर्म, अर्थ इत्यादिक पुरुषार्थांचें ज्ञान असलेल्या ब्राह्मणश्रेष्ठांस एकत्र जमवून अथवा त्यांची निरनिराळ्या तऱ्हेनें भेट घेऊन त्यांस प्रसन्न करून आमचें अभीष्ट सिद्ध होण्यासाठीं त्यांची प्रार्थना करा." राजा जनमेजया, ह्याप्रमाणें अर्जुनानें भाषण केल्यानंतर त्या ब्राह्मण आणि इतरही सर्व वर्णांतील प्रजांनीं आनंदानें व प्रेमानें त्यांचें अभिनंदन केलें आणि

१ एक प्रकारचें नाणें.

सर्वांनीं मिळून अत्यंतश्रेष्ठ धर्मनिष्ठ राजा युधिष्ठिर ह्यास प्रदक्षिणा घातली. नंतर राजा धर्म, भीमसेन, अर्जुन, नकुल, सहदेव आणि द्रौपदी ह्यांजवळ त्यांनीं निरोप मागितला व युधिष्ठिरानें तो देतांच खिन्न होऊन ते लोक आपापल्या देशाकडे निघून गेले.

अध्याय चोविसावा.

—:०:—

पांडवांचा द्वैतवनप्रवेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें ते प्रजाजन निघून गेल्यानंतर सत्यप्रतिज्ञ धर्मात्मा कुंतीपुत्र युधिष्ठिर सर्वही बंधूंस ह्मणाला कीं, "आह्मांला बारा वर्षेंपर्यंत निर्जन अशा अरण्यामध्यें राहिलें पाहिजे. तेव्हां, ज्यांत पुष्कळ पशुपक्षी वास करीत असून जो अनेक पुष्पें व फलें ह्यांच्या योगानें रम्य, पवित्र अशा लोकांनी युक्त व शुभकारक असून ज्या ठिकाणी आह्मांस संपूर्ण बारा वर्षें सुखानें राहता येईल असा ह्या महावनांतील एखादा प्रदेश तुम्ही पाहून या." ह्याप्रमाणें त्यानें भाषण केल्यानंतर, सर्वही मनुष्यांचा केवल पिताच अशा धर्मराजास पित्याप्रमाणें मान देऊन अर्जुनानें उत्तर दिलें.

अर्जुन ह्मणाला:—तूंच वृद्धवृद्ध महामुनींची सेवा करणारा आहेस. तुला विदित नाही असें ह्या मनुष्यलोकांत कांहीही नाही. हे भरतकुलश्रेष्ठा, द्वैपायनप्रभृति ब्रह्मनिष्ठ आणि देवलोक, ब्रह्मलोक, गंधर्वलोक आणि अप्सरोलोक इत्यादि सर्वही लोकांच्या दारांशीं नेहमीं संचार करणारा महातपस्वी मुनि नारद ह्यांची तूं उपासना केली आहेस. हे पृथ्वीपते, तुला सर्वही ब्राह्मणांचें कर्तव्य व अकर्तव्य ह्यांविषयींचें ज्ञान असून त्यांचें सामर्थ्यही निःसंशय माहीत आहे. हे महाराजा, तुलाच कोणता प्रदेश कल्याणकारक होईल ह्याची माहिती आहे, तेव्हा जिकडे जाण्याची तुह्मी इच्छा असेल तेथेंच जाऊन आह्मी वास्तव्य करूं. ह्या द्वैतवननामक सरोवराचें देखील पाणी पवित्र असून अनेक पुष्पें व सभोंवतीं असणाऱ्या वृक्षांचीं फलें ह्यांच्या योगानें हें रम्य दिसत आहे. तसेंच ह्यांत अनेक प्रकारचे पक्षीही क्रीडा करीत आहेत. तेव्हां, हे महाराजा, जर तुह्मी अनुमति मिळाली तर याच्या तीरावरच आपण बारा वर्षें सुखानें घालवावी असें मला वाटतें. आपलें मत याहून कांहीं निराळें आहे काय ?

युधिष्ठिर ह्मणाला:—अर्जुना, तूं जें ह्मटलेंस तें मलाही मान्य आहे. चला आपण त्या सुप्रसिद्ध, पवित्र आणि विशाल अशा द्वैतवन सरोवराकडेच जाऊं.

वैशंपायन ह्मणतात:—धर्मराजानें असें ह्मटल्यानंतर ते सर्वही धर्मनिष्ठ पांडव त्या पवित्र द्वैतवन सरोवराकडे चालले. त्या वेळीं त्यांच्याबरोबर अनेक ब्राह्मणही होते. कारण, ते चालले त्या वेळी अग्निहोत्र असलेले, तें नसलेले, गृहस्थाश्रमी, अध्ययन करणारे, ब्रह्मचारी आणि वानप्रस्थ अशा अनेक ब्राह्मणांचा युधिष्ठिरापाशी मोठा परिवार जमला होता. त्या ब्राह्मणांमध्यें सिद्ध व प्रशंसनीय व्रतांचें आचरण करणारे शेंकडो महात्मेही होते. ह्याप्रमाणें बरोबर असणाऱ्या अनेक ब्राह्मणांसहवर्तमान ते भरतकुलश्रेष्ठ पांडव ज्या ठिकाणीं द्वैतवननामक सरोवर होतें त्या पवित्र अशा द्वैतवननामक रम्य अरण्यांत गेले. तेव्हां त्या वनांत असणारे सागवान, ताड, उत्कृष्ट प्रकारचे मोहे. काळा अशोक अथवा सुपारी, कळंब, सर्ज (ज्यापासून राळ उत्पन्न होते तो वृक्ष), अर्जुनसादडा आणि पांगारा ह्यांस ग्रीष्मऋतु निघून गेल्यामुळें पुष्पें आलेलीं होतीं. तें महावन राजा युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडलें. तेथें मोठमोठ्या वृक्षांच्या शेंड्यावर मोर, पाणकावळे

आणि चकोर ह्यांचे समुदाय व बर्हिण (एक प्रकारचे पक्षी) आणि कोकिल इत्यादिक पक्षी मंजूळ शब्द करीत बसलेले होते. त्या अरण्यांत हत्तिणींचे कळप बरोबर घेऊन चाललेल्या, मदोन्मत्त झालेल्या, आपल्या कळपांचें संरक्षण करणाऱ्या व पर्वतांप्रमाणें दिसणाऱ्या मोठमोठ्या हत्तींचे समुदाय युधिष्ठिराच्या नजरेस पडले. पुढें, हे वीरा, जटा धारण करणाऱ्या व अंतःकरण शुद्ध असलेल्या धर्मनिष्ठ लोकांचें वसतिस्थान अशा त्या वनांत रम्य अशा सरस्वती नदीच्या समीप जातांच त्यांस अनेक सिद्ध व ऋषि ह्यांच्या समुदायाचें दर्शन झालें. नंतर तो अत्यंत तेजस्वी धार्मिकश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिर वाहनांतून खालीं उतरला व आपले बंधु आणि इतर लोक ह्यांस बरोबर घेऊन, इंद्र जसा स्वर्गांत प्रवेश करितो त्याप्रमाणें त्या वनांत गेला. तेव्हां त्या सत्यप्रतिज्ञ व विचारसंपन्न भूपालश्रेष्ठ धर्मराजास पाहण्याच्या इच्छेनें चारण व सिद्ध ह्यांचे समुदाय आणि त्या अरण्यामध्यें वास्तव्य करणारे लोक हे सर्वजण मिळून त्याजकडे येऊन त्याच्या सभोंवतीं उभे राहिले. तेव्हां त्या धार्मिकश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिरानें सर्वही सिद्धांस वंदन केलें व त्यांनींही राजा अथवा देव ह्यांच्याप्रमाणें त्याचा सत्कार केला. नंतर तो त्या सर्वही ब्राह्मणश्रेष्ठांसहवर्तमान अरण्यांत जाऊन एका प्रफुल्ल अशा मोठ्या वृक्षाखालीं राहिला. त्या ठिकाणीं अनेक धर्मनिष्ठ तपस्वी लोकांनीं येऊन त्या पुण्यशील महात्म्या धर्मराजाचा आपल्या पित्याप्रमाणें बहुमान केला. जनमेजया, नंतर थकून गेल्यामुळें भीम, द्रौपदी, अर्जुन, नकुल, सहदेव हेही त्या ठिकाणीं येऊन बसले व रथांचे घोडे सोडून त्यांचे सेवकलोक आणि इतर परिवार हेही तेथें येऊन बसले. लतांच्या विस्तारानें व्याप्त होऊन गेल्यामुळें नम्र झालेला तो महावृक्ष, मुळाशीं ते पांच धनुर्धर महात्मे पांडव वास्तव्य करण्यासाठीं येऊन बसल्यामुळें, हत्तीच्या कळपांतील म्होरक्यांच्या योगानें शोभणाऱ्या महापर्वताप्रमाणें भासूं लागला.

अध्याय पंचविसावा.

—:०:—

पांडवांस मार्कंडेयमुनींची भेट.

वैशंपायन म्हणाले:—राजा, सुखोपभोग घेण्यास योग्य असतांही ह्याप्रमाणें वनवास प्राप्त झाल्यामुळें ते इंद्रतुल्य पांडव त्या अरण्यांत जाऊन वास करून सरस्वतीच्या तीरावर उत्कृष्ट प्रकारच्या शालवनामध्यें सुखानें दिवस काढूं लागले. त्या ठिकाणीं कुरुश्रेष्ठ महासामर्थ्यसंपन्न राजा युधिष्ठिर हा उत्कृष्ट प्रकारचीं फळें मुळें ह्यांच्या योगानें यति, मुनि व इतरही सर्व ब्राह्मणश्रेष्ठ ह्यांस संतुष्ट करूं लागला. त्या महावनामध्यें पांडवांस पित्याप्रमाणें असणारा अत्यंत तेजस्वी पुरोहित धौम्य हा त्या क्षत्रियजातीय पांडवांचे दर्शपूर्णमासादिक याग, श्राद्धादिक पितृकर्में आणि इतरही क्रिया करीत असे. ह्याप्रमाणें राज्य सोडून देऊन ते कांतिमान् पांडव अरण्यांत जाऊन राहिले असतां एकदा वृद्ध, अत्यंत प्रखर व विपुल तेज असलेले मार्कंडेयमुनि त्यांच्या आश्रमांत अतिथि आले. प्रज्वलित झालेल्या अग्नीप्रमाणें कांति असलेले व देव, मुनि आणि मानव ह्यांस पूज्य असे ते महामुनि मार्कंडेय येतांच अद्वितीय सत्वगुण व अलौकिक वीर्य ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या उदारबुद्धि कुरुकुलश्रेष्ठ धर्मराजानें त्यांचें पूजन केलें. पुढें सर्वज्ञ अशा त्या महात्म्या मार्कंडेयमुनींनीं द्रौपदी, युधिष्ठिर, भीमसेन आणि अर्जुन ह्यांजकडे पाहिलें, तेव्हां मनांत रामाचें स्मरण होऊन त्यांनीं त्या ऋषींमध्येंच किंचित् हास्य केलें. ह्यामुळें धर्मराज

किंचित् खिन्न झाल्यासारखा होऊन त्यांस ह्मणाला कीं, "हे सर्वही तपस्वी नम्रपणें ह्या ठिकाणीं बसले आहेत; असें असतां आपण ह्यांच्या समक्ष मजकडे पाहून आनंदित होऊन हसल्यासारखें करितां हें काय?"

मार्केंडेय ह्मणालेः—बा युधिष्ठिरा, मला आनंदही होत नाहीं व हसूंही येत नाहीं व आनंद झाल्यामुळें गर्व चढत नाहीं. आज तुजवर आलेलें संकट पाहून मला सत्यपरायण दाशरथिरामाची आठवण झाली. युधिष्ठिरा, तो राजा रामदेखील पित्याच्या आज्ञेवरून लक्ष्मणासहवर्तमान हातीं धनुष्य घेऊन ऋष्यमूक पर्वताच्या टेकडीवर संचार करीत होता,हें मीच पाहिलें आहे. तो महात्मा दाशरथि प्रत्यक्ष यमाचा देखील निग्रह करण्यास समर्थ आणि साक्षात् नमुचिनामक दैत्याचा वध करणाऱ्या इंद्रासारखा असतांही पित्याच्या आज्ञेवरून स्वधर्म समजून वनामध्यें वास करूं लागला. त्याचा देखील प्रभाव प्रत्यक्ष इंद्रासारखा असून सामर्थ्यही मोठें होतें व तो युद्धामध्यें अजिंक्यही होता; तथापि तो महात्मा उपभोग्य वस्तूंचा त्याग करून वनांत संचार करूं लागला. बरोबरच आहेः पराक्रम गाजविण्याचें जरी सामर्थ्य असलें तरी अधर्म करणें योग्य नाहीं. बा युधिष्ठिरा, नभाग, भगीरथ इत्यादिक राजांनीं जरी समुद्रवलयांकित पृथ्वी जिंकली होती तरी देखील सत्याचाच अवलंब करून त्यांनीं सर्व लोकांस वश केलें होतें. कारण, जरी बाहुबल प्रकट करण्याचें सामर्थ्य असलें तरी अधर्म करणें बरें नाहीं. विधात्यानें वेदवचनांच्या योगानें जो अग्निहोत्रादिक विधि सांगितला आहे त्याचेंच आचरण करून सप्तर्षि आकाशामध्यें वास्तव्य करितात. ह्याचेंही कारण हे नरश्रेष्ठा युधिष्ठिरा,जरी पराक्रम करण्याचें सामर्थ्य असलें तरी अधर्म करूं नये, हेंच होय. राजा युधिष्ठिरा, हे दिग्गज पर्वताच्या शिखरांएवढे असून उत्कृष्ट प्रकारचे दांत आणि अतिशय सामर्थ्य ह्यांनीं युक्त आहेत; तथापि पहा ते कसे विधात्याच्या आज्ञेंत राहिले आहेत ते! सारांश, अंगीं सामर्थ्य असलें तरी देखील अधर्म करूं नये. फार कशाला? हे राजा, तूं सर्वही प्राणी पहा—ते विधात्यानें आपापल्या जातीस लावून दिलेलेंच कर्म सदोदीत करीत असतात. त्यांना दुसऱ्याचें कर्म करण्यास सामर्थ्य नसतें असें नाहीं. ह्याचें तरी कारण, जरी सामर्थ्य असलें तरी अधर्माचें आचरण करूं नये, हेंच होय. सत्याचा अवलंब करून व धर्मावर निष्ठा ठेवून नियमानें योग्य प्रकारचें वर्तन केल्यामुळेंच तुझी कीर्ति सर्वही मनुष्यांच्या कीर्तीवर ताण करणारी झाली असून तेजही सूर्याप्रमाणें अत्यंत देदीप्यमान आहे. तेव्हां, हे महाप्रभावा युधिष्ठिरा, ह्या वनामध्यें तूं आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें हा दुःखदायक वास उपभोगिल्यानंतर त्या आपल्या तेजाच्या योगानें देदीप्यमान अशी संपत्ति कौरवांपासून हरण करशील व पृथ्वीपति होशील.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें त्या ऋषींमध्यें भाषण केल्यानंतर ते मार्कंडेय मुनि धौम्य, त्याचे मित्र व एकत्र बसलेले ते सर्व पांडव ह्यांचा निरोप घेऊन उत्तर दिशेकडे निघून गेले.

अध्याय सव्विसावा.

—:०:—

युधिष्ठिरास बकमुनीचा उपदेश.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें ते महात्मे पांडव द्वैतवनामध्यें राहूं लागले तेव्हां तें महावन ब्राह्मणांनीं उच्चारिलेल्या वेदघोषानें चोहोंकडे गजबजून गेलें. द्वैतवन सरोवर तर ब्रह्मलोकाप्रमाणें पवित्र होऊन गेलें. ब्राह्मणांनीं उच्चारिलेल्या ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि

ब्राह्मणादि गद्यग्रंथ ह्यांचा हृदयास आकर्षण करणारा ध्वनि त्या ठिकाणीं चोहोंकडे होऊं लागला. ज्ञानसंपन्न ब्राह्मणांच्या वेदघोषाप्रमाणेंच पांडवांच्या धनुर्गुणाचाही टणत्कार त्या ठिकाणीं होत असे. ह्यामुळें ब्राह्मणाशीं संबंध जडल्यामुळें क्षत्रियजातीस त्या वेळीं एक विशेष प्रकारची शोभा आलेली होती. पुढें एकदा संध्याकाळीं सभोंवती ऋषि असून मध्यें कुंतीपुत्र धर्मराज युधिष्ठिर बसला असतां दाल्भ्यकुलोत्पन्न बकनामक ऋषि त्याला म्हणालाः— युधिष्ठिरा, पहा हा ह्या द्वैतवनांतील तपस्वी ब्राह्मणांचा होमकाल. हे कुरुकुलश्रेष्ठा, सांप्रत भृगु, अंगिरा, वसिष्ठ, कश्यप, महाभाग्यशाली अगस्त्य व उत्कृष्ट प्रकारचें व्रत धारण करणारे अत्रि मुनि ह्यांच्या कुलांतील सर्वही ब्राह्मण तूं संरक्षण केल्यामुळें ह्या पवित्र अरण्यामध्यें व्रतस्थ राहून धर्माचरण करीत आहेत. सर्वही जगतांतील श्रेष्ठ श्रेष्ठ ब्राह्मण आज तुझ्या सहवासांत आहेत. तेव्हां हे कुरुवंशजा, कुंतीपुत्रा युधिष्ठिरा, मी सांगतों तें तूं आपल्या बंधूंसहवर्तमान ऐक. हे भारता, ब्राह्मणांशीं क्षत्रियांचा व क्षत्रियांशीं ब्राह्मणांचा संबंध जडला म्हणजे उभयतांही अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न होतात; आणि अग्नि व वायु हे ज्याप्रमाणें वन दग्ध करून सोडितात त्याप्रमाणें ते शत्रूंना भस्म करून टाकितात. बा युधिष्ठिरा, इहलोक अथवा परलोक हस्तगत करण्याची इच्छा असल्यास चिरकाल ब्राह्मणांचें साहाय्य घेतल्यावांचून राहूं नये. कारण, धर्म आणि अर्थ ह्यांत उत्कृष्ट प्रकारचें शिक्षण मिळविलेल्या व म्हणूनच अज्ञानविरहित असलेल्या ब्राह्मणांचें साहाय्य मिळालें तरच राजास शत्रूला धुडकावून लावितां येतें. राजा, बलि हा पूर्वी प्रजापालनाच्या योगानें घडणाऱ्या मोक्षजनक धर्माचें आचरण करीत होता. त्या वेळीं त्यास इहलोकामध्यें ब्राह्मणांवांचून दुसरा गुरु मिळाला नाहीं. ब्राह्मणांशीं अत्यंत मिळून वागल्यामुळें विरोचनपुत्र बलि ह्याचे मनोरथ पूर्ण होण्यांत उणीव पडली नव्हती व त्याची संपत्तिही अक्षय्य झाली होती. पण पुढें ब्राह्मणांविषयीं दुष्ट प्रकारचें आचरण केल्यामुळेंच त्याचा अगदीं नाश होऊन गेला. ज्याला ब्राह्मणांचें साहाय्य नसेल अशा दुसऱ्या कोणत्याही वर्णाकडे ही ऐश्वर्यानें युक्त असणारी भूमि फार वेळ जाऊन राहत नाहीं. पण जो अत्यंत सुशिक्षित राजा ब्राह्मणांचे आज्ञेमध्यें वागत असेल त्याच्याच पुढें ही समुद्रवलयांकित पृथ्वी हात जोडून असते. अंकुश टोंचून वळविणारा महात नसला म्हणजे जसें संग्रामांत गजाचें बल कमी होतें, त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणाचें साहाय्य नसलेल्या क्षत्रियाचें सामर्थ्य नष्ट होऊन जातें. कारण, ब्राह्मणाच्या ठिकाणीं अप्रतिम ज्ञान असून क्षत्रियाच्या ठिकाणीं निरुपम सामर्थ्य आहे. ह्यामुळें ते उभयतां जेव्हां परस्परांच्या साहाय्यानें वागूं लागतात तेव्हांच लोक प्रसन्न राहतात. ज्याप्रमाणें अग्नि जरी मोठा असला तरी वायूच्या साहाय्यानेंच तो तृण दग्ध करितो, त्याप्रमाणें ब्राह्मणांच्या साहाय्यानें क्षत्रिय शत्रूंस भस्म करून टाकितो. ह्यास्तव, बुद्धिमान् क्षत्रियानें अप्राप्त वस्तूंची प्राप्ति आणि प्राप्त झालेल्या द्रव्यादिकांची अभिवृद्धि ह्यांसाठीं जर ज्ञानाचा शोध करावयाचा असेल तर तो ब्राह्मणांमध्येंच करावा. कारण, हीं कर्में करावयाचें ज्ञान ब्राह्मणांवांचून इतरत्र असावयाचें नाहीं. तेव्हां हे धर्मराजा, अप्राप्त वस्तूंची प्राप्ति व्हावी, प्राप्त झालेल्या वस्तूंची अभिवृद्धि व्हावी व यथायोग्य अशा सत्पात्रास दान घडावें म्हणून तूं कीर्तिसंपन्न, वेदज्ञ, विद्वान् आणि बहुश्रुत अशा ब्राह्मणांसच जवळ ठेवून घे. युधिष्ठिरा, ब्राह्म-

णांविषयीं नेहमीं तुझें वर्तन उत्कृष्ट प्रकारचें आहे, म्हणूनच तुझी विशाल कीर्ति सर्वही लोकांमध्यें प्रकाश पावत आहे.

वैशंपायन ह्मणालेः—असें म्हणून तो दाल्भ्यकुलोत्पन्न मुनि बक युधिष्ठिराची प्रशंसा करूं लागला असतां तेथें असणाऱ्या सर्वही ब्राह्मणांचीं अंतःकरणें सुप्रसन्न झालीं व त्यांनीं त्या बकमुनीचें पूजन केलें. नंतर द्वैपायन, नारद, जामदग्न्य, पृथुश्रवा, इंद्रद्युम्न, भालुकी, कृतचेता, सहस्रपात, कर्णश्रवा, मुंज, लवणाश्व, काश्यप, हारीत, स्थूलकर्ण, अग्निवेश्य, शौनक, कृतवाक्, सुवाक्, बृहदश्व, विभावसु, ऊर्ध्वरेता, वृषामित्र, सुहोत्र आणि होत्रवाहन ह्यांनीं व आणखीही प्रशंसनीय नियम व व्रत धारण करणाऱ्या अनेक ब्राह्मणांनीं, ऋषि जसा इंद्राचा संमान करितात तसा युधिष्ठिराचा बहुमान केला.

अध्याय सत्ताविसावा.

—:*:—

द्रौपदीचें भाषण.

वैशंपायन म्हणालेः–पुढें एकदा अरण्यांत वास करणारे ते पांडव द्रौपदीसहवर्तमान बसून दुःख आणि शोक ह्यांविषयींच्या गोष्टी करूं लागले असतां दर्शनीय, ज्ञानसंपन्न आणि पतिव्रता अशी त्यांची प्रिया द्रौपदी धर्मराजास असें म्हणाली.

द्रौपदी म्हणालीः—खरोखर त्या दुष्ट, घातकी आणि पापिष्ठ दुर्योधनाला आम्हांविषयीं यत्किंचित्‌ही वाईट वाटत नाहीं. कारण, हे राजा, कृष्णाजिनें परिधान करवून मजसहवर्तमान तुला वनाकडे धाडून दिल्यानंतरही त्या दुष्टाला पश्चात्ताप झाला नाहीं. खरोखर त्या दुष्टाचें हृदय लोखंडाचेंच बनलेलें आहे, म्हणूनच त्या वेळीं तो तूं धर्मनिष्ठ व वडील असतांही तुजला कर्णकठोर शब्द बोलला. तूं केवळ सुखाचाच उपभोग घेणें योग्य असून दुःखोपभोगास पात्र नाहींस असें असतां तो दुष्ट पापी तुला अशा दुःखांत पाडून आपल्या मित्रमंडळासहवर्तमान आनंद पावत आहे. हे भरतवंशजा, हे कुरुकुलश्रेष्ठा, तूं कृष्णाजिनें परिधान करून वनाकडे जावयास निघालास तेव्हां इतर सर्वही कुरुवंशज दुःखानें व्याप्त होऊन गेले व त्यांच्या नेत्रांतून ढळढळां अश्रु गळूं लागले. पण, हे राजा, कर्ण, दुरात्मा शकुनि, दुर्योधन आणि त्याचा दुष्ट व घोर कृत्यें करणारा बंधु दुःशासन ह्या चौघां दुष्टांच्या नेत्रांतून मात्र अश्रूचा बिंदुही पडला नाहीं. हे महाराजा, तुझी पूर्वींची शय्या आणि ही आतांची शय्या ह्यांचा विचार केला ह्मणजे दुःखोपभोगास अयोग्य व सुखसेवन करण्यास योग्य अशा तुजविषयीं मला वाईट वाटतें. तुझें तें सभेच्या मध्यभागीं असणारें व रत्नखचित असल्यामुळें सुशोभित असलेलें हस्तिदंती आसन आणि आतां असलेली ही दर्भाची चटई ह्यांजकडे लक्ष्य जातांच हा शोक मला अगदीं घेरून सोडितो. हे राजा, पूर्वीं सभेमध्यें तुजभोंवतीं राजांचा परिवार जमत असें हें मीं पाहिलें आहे, पण तें आतां दृष्टिगोचर होत नाहीं. मग माझ्या अंतःकरणाला कसली शांति असणार? हे भरतवंशजा, सूर्याप्रमाणें तेजस्वी अशा ज्या तुजला चंदनाचें अनुलेपन लाविलेला मीं पूर्वीं पाहिला आहे, त्याच तुला आज चिखल आणि मळ ह्यांनीं लिप्त झालेला पाहून मी वेड्यासारखी होऊन जात आहें. हे राजेंद्रा, जिनें पूर्वीं तुला शुभ्र अशीं रेशमी वस्त्रें परिधान केलेला पाहिला आहे तीच मी आज तुला वल्कलें परिधान केलेला पहात आहें. राजा, पूर्वीं मसाले घालून तयार केलेलें व सर्वांसही इष्ट असलेलें अन्न सुवर्णाच्या पात्रांतून हजारों ब्राह्मणांस तुझ्या घरांतून वाढून दिलें जात

असे; यति, ब्रह्मचारी आणि गृहस्थाश्रमी ह्यांस, हे प्रभो धर्मराजा, तुजकडून उत्कृष्ट प्रकारचें अन्नदान केलें जात असे; पूर्वी तुझ्या गृहामध्यें हजारों अतिथींच्या सर्वही इच्छा पूर्ण होऊन त्यांचा सत्कार झालेला आहे; कारण त्या वेळीं तूं त्यांच्या सर्वही इच्छा उत्कृष्ट प्रकारें पूर्ण करून सत्कार करीत होतास; आणि, हे राजा, आतां तर तें माझ्या दृष्टीस-सुद्धां पडत नाहीं, मग कसली आली आहे माझ्या मनाला शांति? हे महाराजा, पूर्वी स्वच्छ अशीं कुंडलें धारण करणारे तरुण आचारी उत्कृष्ट प्रकारचीं अशीं मसालेदार मिष्टान्नें तुझ्या• बंधूंस वाढीत असत; पण ते तुझे सर्वही दुःख भोगण्यास अयोग्य असे बंधु आज ह्या अरण्यामध्यें अरण्यांतीलच फलमूलादिकांवर उपजीविका करीत आहेत असें माझ्या दृष्टीस पडत आहे. ह्यामुळें, हे राजा, माझ्या अंतः-करणाला स्वस्थता वाटत नाहीं. हा भीमसेन वनवासाचे कष्ट सोशीत आहे हें लक्ष्यांत येऊन, समय प्राप्त झाला असतांही तुझ्या क्रोधाला कसें भरतें येत नाहीं? केव्हांही न डग-मगणारा हा भीमसेन सुखोपभोग घेण्यासच योग्य असून दुःखी झालेला आहे व त्याला स्वतःला अनेक कामें करावीं लागत आहेत; हें पाहून देखील तुझा क्रोध कसा भडकून जात नाहीं? नानाप्रकारचीं वाहनें आणि लहानमोठीं वस्त्रें हीं देऊन पूर्वी ज्याचा बहुमान केला तो हा भीमसेन आज वनांत येऊन पडला आहे, हें पाहून देखील तुझा क्रोध कसा वृद्धिंगत होत नाहीं? ह्या सामर्थ्यसंपन्न भीमसेनाला युद्धामध्यें सर्वही कौर वांना ठार करण्याची उमेद आहे. तथापि तो केवळ तुझ्या प्रतिज्ञेकडे दृष्टि देऊन हें दुःख सहन करीत आहे. बाणयुद्ध करण्यामध्यें चलाख असल्यामुळें जो अर्जुन दोन बाहु असतांही अनेक बाहु असणाऱ्या सहस्रार्जुनाच्या तोडीचा व प्रत्यक्ष प्रलय-कालीं प्रजेचा संहार करणाऱ्या यमासारखा आहे; आणि, हे महाराजा, ज्याच्या शस्त्रप्रभावा-नेंच तुझ्या यज्ञामध्यें सर्वही राजे नम्र होऊन ब्राह्मणांचें पूजन करीत होते, तो हा देव-दैत्यादिकांनीं बहुमान केलेला पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन चिंताक्रांत होऊन बसलेला आहे, हें पाहून देखील तुला कसा क्रोध येत नाहीं? दुःख भोगण्यास अयोग्य व केवळ सुख भोगण्यासच योग्य असलेला हा अर्जुन अरण्यांत येऊन पडलेला आहे हें पाहून देखील तुझ्या क्रोधाला जोर येत नाहीं ह्यामुळें मी वेड्यासारखी होऊन गेलें आहे. ज्या अद्वितीय रथी अर्जु-नानें देव, मनुष्यें व सर्प ह्यांचा पराजय केला तो आज वनांत येऊन पडला आहे, हें पाहून देखील तुझा क्रोध कसा वाढत नाहीं? जो शत्रूस ताप देणारा अर्जुन दिसण्यांत अत्यंत आश्चर्यकारक असे अश्व आणि गज ह्यांचा परिवार बरोबर घेऊन जाऊन बलात्कारानें राजांपासून द्रव्य हरण करीत असे व जो एका वेगासरशीं पांचशें बाण सोडूं शकतो, तो अर्जुन आज अरण्यांत वास्तव्य करीत आहे हें पाहून तुझा कोप कसा प्रज्वलित होत नाहीं? ढाल घेऊन युद्ध करण्यामध्यें श्रेष्ठ असा हा तरुण, धिप्पाड आणि श्यामवर्ण नकुल वनामध्यें वास करीत आहे हें पाहून देखील तुझा क्रोध कसा जोरांत येत नाहीं? हे पृथ्वी-पते, हा शूर आणि देखणा माद्रीपुत्र सहदेव वन-वास भोगीत आहे हें पाहून देखील तूं कसा सह-नशील होऊन बसला आहेस? हे नरेंद्रा, दुःखोप-भोगास अयोग्य असणारे नकुल आणि सहदेव हे उभयतां दुःख भोगीत आहेत, हें धडधडीत दिसत असतांही तुझ्या क्रोधाला कसा जोर येत नाहीं? ही पुरुषांची गोष्ट राहिली

ह्मणा, पण द्रुपदाच्या कुलांत जन्म पावलेली महात्म्या पांडूची स्नुषा, धृष्टद्युम्नाची भगिनी, तुह्मां वीरांची तुमच्या इच्छेप्रमाणें वागणारी पत्नी अशी मीही वनांत येऊन पडलें आहें हें दिसत आहे तरी देखील तूं क्षमेचाच अवलंब काय ह्मणून करितोस? हे भरतकुलश्रेष्ठा, मला वाटतें खरोखर तुझ्या अंगीं क्रोधच नाहीं, ह्मणूनच हे बंधु आणि मी ह्यांची स्थिति पाहून सुद्धां तुझ्या अंतःकरणाला व्यथा होत नाहीं. ज्याला क्रोध येत नाहीं तो क्षत्रियच नव्हे अशी लोकांमध्यें ह्मण आहे; पण तूं क्षत्रिय असतांही ती ह्मण आज तुझ्या ठिकाणीं मला अगदीं उलट दिसत आहे.हे पार्था, प्रसंग आला तरीही जो क्षत्रिय आपलें तेज प्रकट करीत नाहीं त्याचा सर्वही प्राणी सदोदीत तिरस्कार करीत असतात. तेव्हां, तूं शत्रूंना कोणत्याही प्रकारें क्षमा करूं नको. कारण, पराक्रमाच्याच योगानें त्यांचा वध होणें शक्य आहे ह्यांत संशय नाहीं. करावयाची त्या वेळेला क्षमाही करावी, नाहीं असें नाहीं; कारण, जो क्षत्रिय क्षमा करण्याच्या वेळींही शांतीचा स्वीकार करीत नाहीं, त्याला इहलोक नाहीं व परलोकही नाहीं असें होतें व तो सर्वही प्राण्यांस अप्रिय होऊन जातो.

अध्याय अठ्ठाविसावा.

—:०:—

द्रौपदीनें सांगितलेला प्रल्हादबलिसंवाद.

द्रौपदी ह्मणाली:—ह्याविषयीं प्रल्हाद आणि विरोचनपुत्र बलि ह्यांचा संवाद ह्मणून एक पूर्वीचा इतिहास सांगत असतात, तो असाः—

एकदा बलीनें धर्मसंपन्न, महाज्ञानी आणि असुरश्रेष्ठ असा आपला पितामह प्रल्हाद ह्यास प्रश्न केला.

बलि म्हणालाः—बाबा, क्षमा श्रेष्ठ कीं, तेज श्रेष्ठ ह्याविषयीं संशय आल्यामुळें मी आपणांला विचारतों आहें, तेव्हां आपण जें योग्य असेल तें सांगा. हे धर्मज्ञा, ह्या दोहोंमध्यें कोणतें श्रेष्ठ आहे तें आपण मला सांगितलें ह्मणजे मी निःसंशयपणें आपल्या सांगण्याप्रमाणेंच सर्व गोष्टी करीत जाईन. ह्याप्रमाणें त्यानें विचारलें असतां, सर्व प्रकारच्या निर्णयांचें ज्ञान असलेल्या त्याच्या ज्ञानसंपन्न पितामहानें त्याला तें सर्व सांगितलें.

प्रल्हाद ह्मणालाः—बा बले, सदोदीत कडकपणाही बरा नाहीं आणि निरंतर सहनशीलताही चांगली नाहीं, हें तूं ह्या दोहोंविषयीं निःसंशय लक्ष्यांत ठेव. मुला, जो सदोदीत सहनशील होऊन राहतो त्याच्या ठिकाणीं अनेक दोष उद्भवतात. कारण, सेवक लोक, तटस्थवृत्तीनें राहणारे आणि शत्रु हे सर्वही सहनशील मनुष्याचा तिरस्कार करूं लागतात व कोणीही प्राणी ह्याच्याशीं केव्हांही नम्रपणानें वागत नाहींत. ह्मणूनच, बाळा, सुज्ञ लोक सदोदीत सहनशीलतेला दोष देत असतात. सेवक लोक देखील सहनशील मनुष्याची अवज्ञा करून अनेक प्रकारें अपराधी बनतात व ते क्षुद्रबुद्धीचे लोक त्याच्या द्रव्याचा अपहार करण्याची इच्छा करितात. त्यानें नेमलेले अधिकारी लोक देखील अविचारी बनून वाहनें, वस्त्रें, अलंकार, शय्या, आसनें, भोजन, पेय पदार्थ आणि इतरही सर्व प्रकारचें सामान आपणांस वाटेल त्या रीतीनें ह्याजकडून हिरावून घेतात व त्या मालकानें आज्ञा केली तरीही एखाद्याला देण्याची ती वस्तु देत नाहींत. मालकाचा जसा बहुमान केला पाहिजे तसा ते ह्याचा कोणत्याही प्रकारें बहुमान करीत नाहींत. सारांश, त्याचा अपमान होतो आणि अपमान होणें हें तर ह्या लोकांत मरणा-

पेक्षां देखील वाईट आहे. मुला, अशा प्रकारचा सहनशील मनुष्य असला ह्मणजे दूत काय, पुत्र काय, चाकर काय आणि तटस्थ वृत्तीनें राहणारे काय, सर्वच कठोर बोलूं लागतात. इतकेंच नव्हे, तर त्या क्षमाशील मनुष्याचा अपमान केल्यानंतर कांहीं लोक त्याच्या स्त्रीचीही इच्छा करितात; आणि हा क्षमाशील असल्यामुळें अविचारी बनून गेलेली ह्याची स्त्री देखील स्वच्छंदपणें व्यवहार करूं लागते. सारांश, प्रभु क्षमाशील असल्यामुळें निरंतर आनंदीआनंद करीत राहणाऱ्या सेवक लोकांस जर त्याच्याकडून थोडी सुद्धां शिक्षा झाली नाहीं, तर त्यांच्या अंगीं दोष उत्पन्न होतात व तसें झालें ह्मणजे ते अपाय करूं लागतात. क्षमाशील मनुष्याचे हे व आणखीही पुष्कळ दोष कायमचेच आहेत. आतां, हे विरोचनपुत्रा, ज्यांनीं क्षमेचा त्यागच केला आहे त्यांचेही हे दोष लक्ष्यांत घे. रजोगुणानें व्याप्त झालेला मनुष्य कोपाविष्ट होऊन आपल्या अंगीं असणाऱ्या कडकपणामुळें—योग्य असो अथवा अयोग्य असो—सदोदीत नानाप्रकारच्या शिक्षा करीत राहतो; ह्यामुळें त्या कडक मनुष्याचा मित्राशीं देखील विरोध उत्पन्न होतो व सर्व लोक किंबहुना त्याचे आप्तइष्ट ह्यांचाही तो द्वेष्य बनतो. अपमान केल्यामुळें द्रव्यहानि, दूषणें, अनादर, संताप, द्वेष, मोह आणि शत्रु ह्यांचीही त्या मनुष्यास प्राप्ति होते. क्रोधामुळेंच मनुष्यांस अनेक प्रकारच्या शिक्षा केल्यामुळें तो मनुष्य कठोर ठरतो; लौकरच ऐश्वर्यभ्रष्ट होतो; त्याचे आप्तइष्ट त्याचा त्याग करितात; किंबहुना त्याचा प्राणघातही होतो. ज्याप्रमाणें सर्प घरांत शिरला ह्मणजे लोक अत्यंत भयभीत होतात, त्याप्रमाणेंच उपकार करणारे व पीडा देणारे ह्या उभयतांवरही सारख्याच प्रकारचा अंमल चालविणाऱ्या ह्या मनुष्याच्या योगानें लोक उद्विग्न होतात. ज्याच्या योगानें लोकांना उद्वेग होतो त्याचा अभ्युदय कसा होणार! अर्थातच होणार नाहीं. संधि सांपडली कीं लोक त्याला खात्रीनें त्रास देऊं लागतात. ह्यास्तव, फारसा अंमलही गाजवूं नये आणि अगदीं मृदुपणाही स्वीकारूं नये; तर ज्या ज्या प्रकारची वेळ येईल त्या त्या वेळेस अनुसरूनच मनुष्यानें योग्य असेल तसें मृदुपणानें अथवा कडकपणानें वागावें. जो मनुष्य योग्य वेळीं मृदु आणि योग्य वेळीं कडक असतो त्यालाच इहलोकीं व परलोकींही सुखप्राप्ति होते. आतां, जे केव्हांही वायां दवडणें योग्य नाहीं असें ज्ञानसंपन्न लोकांनीं सांगितलें आहे ते क्षमा करण्याचे काल मी तुला सविस्तर सांगतों, ऐक. ज्यानें पूर्वी उपकार केला असेल त्यानें जरी अत्यंत मोठा अपराध केला असला तरीही त्याच्या पूर्वीच्या उपकारामुळें तूं त्याला क्षमा कर. ज्यांच्या हातून बुद्धिपूर्वक अपराध घडला नसेल त्यांच्यावरही क्षमा कर. कारण, मनुष्य सर्वच गोष्टींत शहाणा असतो असें नाहीं; ह्यामुळें चुकून एखादे वेळीं अपराध घडणें संभवनीय आहे. पण जे बुद्धिपूर्वक अपराध करून तो आपल्या हातून नकळत घडला असें ह्मणत असतील त्या दुष्टांचा अपराध थोडा असला तरीही त्यांचा वध केला पाहिजे. तसेंच जे वक्र मार्गानें वागत असतील त्यांचाही वध करावा. कोणत्याही प्राण्यानें एकच अपराध केला असेल तर तूं त्याला क्षमा करीत जा; पण त्यानें दुसऱ्या वेळीं जर थोडा सुद्धां अपराध केला तर त्याला वधाची शिक्षा दे. एखाद्या मनुष्याच्या हातून जर एखादा अपराध नकळत घडला आहे असें पूर्णपणें परीक्षा होऊन ठरलें तर त्याला क्षमा केली पाहिजे असें सांगितलें आहे. मृदुत्वाच्या योगानें आपणांशीं क्रूरपणानें

वागणाऱ्या मनुष्यासही मारितां येतें. कारण, दुसऱ्यानें मोठा अपराध केला असतांही आपण शांतीचा अवलंब करून त्याचें कांहींही वाईट केलें नाहीं ह्मणजे तो पश्चात्ताप पावून मेल्या-सारखा होतो. तसेंच, मृदुपणाच्या योगानें कडकपणानें वागणाऱ्या मनुष्यासही मारितां येतें. कारण, जो कडक नसतो त्यानें अप-राध केला असतां जर आपण मृदुपणानें वागलों तर पुढें त्याला मरणप्राय दुःख होतें. सारांश, मृदुपणाच्या योगानें ताब्यावर आण-ण्यास अशक्य असें कांहींही नाही. ह्यास्तव मृदु हेंच अतिशय कडक होय. पण तो मृदु-पणा देखील देश, काल व आपलें सामर्थ्य आणि असामर्थ्य ह्यांचा पूर्णपणें विचार करूं-नच अंगीकारिला पाहिजे. योग्य देश आणि काल नसल्यास कांहींही घडून यावयाचें नाहीं. ह्यास्तव, तूं देश आणि काल ह्यांची प्रतीक्षा करीत जा. तसेंच, लोकांच्या भीतीमुळेंही अपराध्याला क्षमा केली पाहिजे. ह्याप्रमाणें हे क्षमा करण्याचे काल सांगितलेले आहेत. हे जें क्षमा करण्याला योग्य असें अपराध्याचें वर्तन सांगितलें त्याच्या उलट वर्तन घडेल तो कडकपणा दाखविण्याचा काल होय असें सांगितलेलें आहे.

द्रौपदी ह्मणाली:—तेव्हां, हे राजा, मला वाटतें, लोभिष्ट आणि सदोदीत अपकार कर-णाऱ्या धृतराष्ट्रपुत्रांविषयीं कडकपणानें वाग-ण्याचाच हा तुझा काल आहे. कौरवांवर क्षमा करण्याचा आतां कोणत्याही प्रकारचा समय उरलेला नाहीं. सारांश, पराक्रम गाज-विण्याचा प्रसंग प्राप्त झाल्यामुळें तूं आतां आपलें तेजच प्रकट करणें योग्य आहे. मनुष्य मृदुपणानें वागूं लागला ह्मणजे लोक त्याचा तिरस्कार करितात आणि कडकपणानें वागला ह्मणजे त्याच्यापासून उद्विग्न होतात. तेव्हां प्रसंग आला ह्मणजेच ह्या दोहोंचा उपयोग करावयाचा हें ज्याला माहीत असेल तोच खरा भूपति होय.

अध्याय एकोणतिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचें उत्तर.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—क्रोध हाच मनुष्याच्या प्राणघातास कारणीभूत असून तोच त्याच्या अस्तित्वासही साधन होतो. सारांश, हे महाज्ञानी द्रौपदि, मनुष्याचें अस्तित्व आणि त्याचा अभाव ह्यांस क्रोध हाच कारण आहे असें समज. कारण, हे सुंदरि, ज्या मनुष्यानें क्रोधाचा संहार केला असेल त्याचें अस्तित्व कायम राहतें अर्थात् त्याचा अभ्युदय होतो; पण जो मनुष्य क्रोध सहन करीत नाहीं त्याला तो भयंकर क्रोध नामशेष करून सोडतो. क्रोधामुळेंच प्रजेचा नाश होतो असें लोकां-मध्यें दिसून येतें. तेव्हां लोकांच्या विध्वंसास कारणीभूत असणारा क्रोध माझ्या-सारख्यानें कसा प्रकट करावा ? मनुष्य कोपा-विष्ट झाला म्हणजे तो पाप करील; संमाननीय पुरुषांचाही वध करील आणि अतिशय श्रेष्ठ अशा लोकांनाही कठोर बोलून त्यांचा उपमर्द करील. कारण, कोपाविष्ट झालेल्या मनुष्यास काय बोलावें आणि काय न बोलावें ह्याचें मुळीं केव्हांही भानच राहत नाहीं. कोपाविष्ट झालेला मनुष्य अमुक एक करणार नाहीं आणि अमुक एक बोलणार नाहीं असें मुळींच नाहीं. क्रोधामुळें मनुष्य हा वध करण्यास अयोग्य अशांचीही हिंसा करील व ठार कर-ण्यास योग्य अशांचाही बहुमान करील, किंब-हुना तो स्वतःलाही यमसदनास पाठविण्याला कारणीभूत होईल. हे ह्या क्रोधामध्यें दोष आहेत असें कळून आल्यामुळें आणि

इहलोकीं व परलोकींही उत्कृष्ट प्रकारें आपलें कल्याण व्हावें ह्या इच्छेनें विद्वान् लोकांनीं ह्या क्रोधास जिंकिलेलें आहे. अशा प्रकारचा विद्वान् लोकांनीं सोडलेल्या ह्या क्रोधाचा अंगीकार मजसारखा मनुष्य कसा करणार ? द्रौपदि, हें सर्व लक्ष्यांत आल्यामुळेंच माझा क्रोध वृद्धिंगत होत नाहीं. क्रुद्ध होणाऱ्या मनुष्यावर जो मनुष्य रोष करीत नाहीं तो आपलें व दुसऱ्याचें अर्थात् क्रोध करणाऱ्याचेंही मोठ्या भीतीपासून संरक्षण करितो. कारण, अशा प्रकारचा मनुष्य उभयतांच्याही स्वस्थतेस कारणीभूत होत असतो. जो मूर्ख मनुष्य, क्लेश होतात म्हणून, सामर्थ्य नसताही बलिष्ठ मनुष्यावर रागावतो, तो आपणच आपल्या नाशास कारणीभूत होतो. अशा रीतीनें तो अविचारी मनुष्य स्वतःच्या नाशास कारणीभूत झाला म्हणजे त्याला उत्तम लोकाची प्राप्ति होत नाहीं. म्हणून, द्रौपदी, ज्याच्या अंगीं सामर्थ्य नसेल त्यानें आपला क्रोध आवरून धरिला पाहिजे असें सांगितलें आहे. तसेंच, जो ज्ञानसंपन्न मनुष्य सामर्थ्य असतां व क्लेशही होत असतां क्रुद्ध होऊन क्लेश देणाऱ्याचा नाश करीत नाहीं तो इहलोकीं व परलोकींही आनंदांत राहतो. ह्यास्तव, प्राणी बलवान् असो अथवा असमर्थ असो, त्याजवर मनुष्यानें निरंतर क्षमाच केली पाहिजे. मग तो क्षमा करणारा अनेक संकटांत सांपडलेला असो आणि आपणावर संकटें कशीं ओढवलीं ह्याचें त्याला पुरें ज्ञानही असो. द्रौपदि, सज्जन हे क्रोधाच्या निग्रहाचीच प्रशंसा करीत असतात. कारण, क्षमाशील सज्जनांचाच इहलोकीं उत्कर्ष होत असतो असें सत्पुरुषांचें मत आहे. असत्य भाषणापेक्षां सत्य हें जसें श्रेष्ठ आहे त्याप्रमाणें क्रूरपणापेक्षां मृदुपणाच श्रेयस्कर होय. असो; तेव्हां ज्यांत ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारचे दोष आहेत व सत्पुरुषांनीं ज्याचा त्याग केला आहे त्या क्रोधाचा अवलंब मजसारखा पुरुष दुर्योधनाच्या वधाकरितां तरी कसा करणार ? दूरदृष्टि ज्ञानी लोक ज्याला तेजस्वी असें म्हणतात त्याच्या अंतःकरणांत क्रोधाचें वास्तव्य नसतें हें अगदीं ठरीव आहे. क्रोध उत्पन्न झाला तरीही जो मनुष्य ज्ञानशक्तीच्या योगानें त्याचा प्रतिबंध करितो त्यालाच तत्त्वदर्शी विद्वान् लोक तेजस्वी असें म्हणतात. हे सुंदरी, कोपाविष्ट झालेल्या मनुष्यास कर्तव्याचें ज्ञान बरोबर होत नाहीं, अकर्तव्य काय हेंही कळत नाहीं आणि त्याला आपली मर्यादाही समजत नाहीं. कोपाविष्ट झालेला मनुष्य ज्याचा वध करणें योग्य नाहीं त्याचाही प्राण घेतो व गुरुजनांसही पीडा देतो. सारांश, जर अंगीं तेज असेल तर क्रोध बाजूला ठेविला पाहिजे. क्रोधानें घेरून सोडलेल्या मनुष्यास दक्षता, असहिष्णुता, शौर्य आणि चलाखी हे तेजाचे गुण सत्वर संपादन करितां येत नाहींत. क्रोधाचा त्याग केला म्हणजे मात्र मनुष्यास उत्कृष्ट प्रकारच्या तेजाची प्राप्ति होते. हे महाज्ञानी द्रौपदि, योग्य वेळीं उपयोग केला म्हणजे तेज हें क्रुद्ध झालेल्या मनुष्यासही अत्यंत दुःसह होतें. जे लोक अज्ञानी असतात तेच क्रोधाला तेज असें निश्चयपूर्वक ह्मणत असतात, परंतु वस्तुतः तसें नाहीं. कारण, क्रोध हा रजोगुणाचा परिणाम असून तो लोकांचा विनाश करण्यासाठींच मनुष्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न केलेला आहे; तसें तेज नाहीं. ह्यास्तव, सद्वर्तनी पुरुषानें क्रोधाचा नेहमीं त्यागच केला पाहिजे. स्वधर्मभ्रष्ट होणारा मनुष्य बरा, पण कोपाविष्ट झालेला चांगला नाहीं, असा शास्त्राचा निश्चय आहे. असो; अशा रीतीनें अज्ञानी आणि क्रोधामुळें स्मरणशक्ति नष्ट

झालेल्या लोकांकडून हे पूर्वोक्त अतिक्रम घडतात. पण, हे अनिंदिते, मजसारख्याकडून हा अतिक्रम कसा घडणार ? जर मनुष्यांमध्यें पृथ्वीसारखे क्षमाशील पुरुष नसते तर त्यांच्यामध्यें केव्हांही समेटच राहिला नसता. कारण, क्रोध हा कलहाचेंच मूळ आहे;समेटाचें साधन नाहीं. कोपिष्ठ मनुष्य दुसऱ्यानें ताप दिला म्हणजे त्याला ताप देईल; व वडील मनुष्यांनीं जरी मारिलें तरीही त्यांना मारील. असें होऊं लागलें म्हणजे क्रोधाच्या योगानें सर्वही प्राण्यांचा विनाश होऊन अधर्माचा फैलाव होईल.क्रोधी पुरुषाला जर कोणी शिव्याशाप देऊं लागला तर तोही लागलीच त्याला उलट शिव्याशाप देईल; कोणीं प्रहार केला तर तोही लागलीच त्याजवर प्रहार करील आणि कोणीं मरणप्राय दुःख दिलें तर तोही त्यास तशाच प्रकारचें दुःख देईल. क्रोधाच्या योगानें पिते पुत्रांचा वध करितील; पुत्रही पित्यांस ठार करतील; स्त्रिया पतींचे प्राण घेतील आणि पतिही स्त्रियांचे खून करितील. फार कशाला? हे द्रौपदि, अशा रीतीनें लोक कोपाविष्ट होऊं लागले म्हणजे जीवित टिकावयाचें नाहीं.हें जग जर कोपाविष्ट होऊन गेलें तर प्रजोत्पत्ति देखील होणार नाहीं. कारण, हे सुंदरि,स्त्रीपुरुषांचें मीलन हेंच प्रजोत्पत्तीचें मूलकारण आहे. द्रौपदि, तशी स्थिति झाली तर क्रोधाच्या योगानें सर्वही प्रजा क्षय पावतील. सारांश, क्रोध हा प्रजेच्या विनाशाचें आणि निकृष्ट स्थितीचें कारण आहे. क्षमेमध्यें पृथ्वीचीही बरोबरी करणारे लोक दृष्टिगोचर होत आहेत, म्हणूनच प्राण्यांची उत्पत्ति व अभ्युदय हीं होतात. सुंदरि, कोणत्याही प्रकारची विपत्ति प्राप्त झाली तरी देखील मनुष्यानें क्षमाच केली पाहिजे. कारण, क्षमाशील मनुष्यें हींच प्राण्यांच्या उत्पत्तीस आणि अभ्युदयास कारणीभूत आहेत असें सांगितलेलें आहे. जो मनुष्य निरंतर क्रोधाचा निग्रह करितो; व असमर्थ मनुष्यानेंही शिव्याशाप दिले, ताडण केलें आणि क्रोध आणिला तरीही सहन करितो, तोच विद्वान्, सत्पुरुष आणि प्रतापशाली होय; त्यालाच अविनाशी अशा स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति होते. कोपिष्ठ पुरुषाला ज्ञान कमी असल्यामुळें त्याचा इहलोकांत व परलोकांत नाशच होतो. द्रौपदि, ह्याविषयीं क्षमाशील महात्मा काश्यप ह्यानें सांगितलेल्या . क्षमासंपन्न पुरुषांविषयींच्या गाथा सांगत असतात, त्या अशाः—

क्षमा हाच धर्म, क्षमा हाच यज्ञ, क्षमा हेच वेद, आणि क्षमा हेंच शास्त्र आहे, असें ज्याला ज्ञान झालें असेल तोच सर्व कांहीं सहन करूं शकेल. ब्रह्म, सत्य, भूत, भविष्य, तप आणि शुद्धता हीं सर्व क्षमेचींच स्वरूपें होत. क्षमा आहे म्हणूनच हें जग अस्तित्वांत आहे. क्षमाशील लोकांनीं ज्या लोकांची प्राप्ति होते ते यज्ञ करणाऱ्या लोकांसही मिळत नाहींत; इतकेंच नव्हे, तर ब्रह्मज्ञानी अथवा तपस्वी ह्यांनाही त्या लोकांची प्राप्ति होत नाहीं.यज्ञादिक श्रौत कर्में करणारे व जातकर्मादि स्मार्त कर्में करणारे ह्यांस मिळणारे लोक क्षमाशील पुरुषांस प्राप्त होणाऱ्या लोकांहून भिन्न आहेत. कारण, क्षमासंपन्न लोक ब्रह्मलोकास जातात व त्या ठिकाणीं त्यांस अत्यंत उत्कृष्ट अशीं भोगसाधनें मिळतात.क्षमा हेंच तेजस्वी लोकांचें तेज, तपस्वी लोकांचें ब्रह्म आणि सत्यनिष्ठ पुरुषांचें सत्य असून क्षमाच यज्ञ व क्षमाच शांति आहे.

द्रौपदि ! ब्रह्म, सत्य, यज्ञ आणि लोक ह्यांनाही जिच्या योगानें स्थिरत्व आलें आहे अशा त्या क्षमेचा त्याग मजसारख्याच्यानें कसा बरें करवेल ? समंजस मनुष्यानें सदोदीत क्षमाच केली पाहिजे. कारण, ज्या वेळीं मनुष्य सर्व कांहीं सहन करितो त्याच वेळीं

तो ब्रह्मस्वरूपी बनतो. क्षमाशील पुरुषांस इह लोकही आहे व परलोकही आहे. कारण, त्यांचा इहलोकांत बहुमान होतो आणि परलोकीं त्यांस उत्कृष्ट प्रकारची गति मिळते. ज्या मनुष्याच्या अंगीं असणाऱ्या क्षमेनें क्रोधाचा नाश झाला असेल त्यासच अत्यंत श्रेष्ठ अशा लोकांची प्राप्ति होते. ह्मणूनच क्षमा ही श्रेष्ठ होय असें मानिलें आहे. असो; द्रौपदि, काश्यपानें सदोदीत क्षमाशील असणाऱ्या पुरुषांविषयींच्या ज्या ह्या गाथा सांगितल्या आहेत त्या ऐकून तूं संतोषानें रहा; क्रोध पावूं नको. पितामह भीष्म हा देखील शांतीलाच बहुमान देईल, देवकीपुत्र श्रीकृष्ण हा देखील शांतीचीच प्रशंसा करील; आचार्य द्रोण व क्षत्ता विदुर हे शांतीचाच अवलंब करावयास सांगतील व कृप आणि संजय हेही शांतीचीच स्तुति करतील. सोमदत्त, युयुत्सु, अश्वत्थामा आणि आमचा पितामह व्यास हेही सदोदीत शांतीच्याच गोष्टी सांगत असतात. तेव्हां ते दुर्योधनाला खात्रीनें शांतीच्या बाजूला वळवितील व ते तसे वळवूं लागले ह्मणजे तो आह्मांला राज्य देईल असें माझ्या बुद्धीला वाटतें. कदाचित् लोभामुळें त्यानें असें न केल्यास त्याचा नाश होईल. कारण, हे सुंदरि, हा काल भरतवंशांतील पुरुषांना फार कठीण आणि खात्रीनें अकल्याणकारक असा प्राप्त झाला आहे, हें सदोदीत माझ्या दृष्टीसमोर आहे. दुर्योधन अनधिकारी आहे, ह्मणून तो क्षमेचा अवलंब करीत नाहीं; व मी त्या विषयीं अधिकारी आहें, ह्मणूनच क्षमेनें आपण होऊन माझा अंगीकार केला आहे. सारांश, क्षमा आणि घातकीपणाचा अभाव हेंच जितेंद्रिय पुरुषाचें कर्तव्य असून हाच सनातन असा धर्म आहे. ह्यास्तव विलंब न करितां मी त्याचाच अवलंब करणार !

अध्याय तिसावा.

द्रौपदीचें प्रत्युत्तर.

द्रौपदी ह्मणाली:—नमस्कार असो त्या जगताच्या उत्पादकाला आणि पालकाला, कीं ज्यांनीं तुला ह्या मोहांत पाडिलें आहे! वाडवडील ज्या मार्गानें गेले त्याच मार्गानें जाणें योग्य असतां तुला ही भलतीच बुद्धि आठवली आहे! उत्कृष्ट अथवा निकृष्ट अशा प्रत्येक योनीमध्यें जीं निरनिराळ्या प्रकारचीं विषयोपभोगाचीं साधनें असतात तीं सर्व कर्माच्याच योगानें प्राप्त होतात. कर्माचें फल कोणासही चुकवितां यावयाचें नाहीं; त्यांतून मुक्त होण्याची इच्छा करणें हें निवळ अज्ञान होय. इहलोकीं मनुष्याला जी संपत्ति मिळावयाची ती धर्मानें मिळत नाहीं; घातुकपणा नसला ह्मणूनही मिळत नाहीं; क्षमेनें मिळत नाहीं; सरळपणानें मिळत नाहीं अथवा लोकांची कींव केली ह्मणजे देखील केव्हांही मिळत नाहीं, हेंच खरें. ह्मणूनच, हे भरतवंशजा, तुजवर हें दुःसह संकट ओढवलें आहे. जसा तूं तसेच हे तुझे महातेजस्वी बंधु देखील दुःख भोगण्यास योग्य नाहींत. कारण, ते सुद्धां धर्मावांचून आपल्या जीवितापेक्षां देखील दुसरें कांहीं प्रिय आहे असें पूर्वींही मानीत नव्हते आणि आतांही मानीत नाहींत. तुझें राज्य धर्मासाठींच असून प्राण देखील धर्माकरितांच आहे, हें ब्राह्मण, गुरु आणि देवता ह्यांना देखील माहितच आहे. मला वाटतें, तूं भीमसेनाचा, अर्जुनाचा, ह्या नकुलसहदेवांचा आणि माझा देखील धर्माच्या पायीं त्याग करशील, पण धर्म सोडणार नाहींस! राजा धर्माचें संरक्षण करूं लागला ह्मणजे धर्मही त्याचें संरक्षण करितो असें मीं चांगल्या लोकांच्या तोंडून ऐकिलें आहे. पण मला वाटतें, तो तुझें

मात्र संरक्षण नीट करीत नाहीं! हे पुरुषश्रेष्ठा, मनुष्याची छाया जशी सदोदीत त्याच्या मागें असते तशी तुझी बुद्धि निरंतर धर्माकडे लागलेली असते; दुसऱ्या कशाहीकडे नसते. तूं आपल्या बरोबरीच्या अथवा आपल्याहून निकृष्ट प्रतीच्या लोकांचाही कधीं अपमान केला नाहींस. मग अधिक योग्यतेच्या लोकांच्या अपमानाची गोष्ट तरी कशाला पाहिजे? संपूर्ण पृथ्वी प्राप्त झाली तरीही तुला गर्व चढला नाहीं. हे पार्था, स्वाहाकार, स्वधाकार आणि पूजा ह्यांच्या योगानें तूं सदोदीत देव, पितर आणि ब्राह्मण ह्यांची सेवा करीत असतोस; सर्वही प्रकारचे मनोरथ पूर्ण करून ब्राह्मणांना तूं निरंतर संतुष्ट करितोस; मोक्षनिष्ठ, संन्यासी आणि गृहस्थाश्रमी हे तुझ्या घरीं सुवर्णपात्रांत भोजन करीत होते आणि मी त्यांची सेवा करीत होतें; वानप्रस्थ लोकांस तूं सुवर्णपात्रें अर्पण करीत होतास; सारांश, ब्राह्मणांस द्यावयाचें नाहीं असें तुझ्या घरीं कांहीही नव्हतें. सर्व देवतांच्या उद्देशानें तुझ्या घरांत जें शांत्यर्थ अन्न तयार होत असे तें अतिथींला अर्पण करून त्यांतूनच अवशिष्ट राहिलेलें तूं प्राणधारणार्थ भक्षण करीत होतास. इष्टया, पशुबंध, काम्य व नैमित्तिक असे अष्टका, पार्वणश्राद्ध, कार्तिकी, अश्वयुजी, आग्रहायणी आणि चैत्री हे पाकयज्ञ व इतरही यज्ञक्रिया हीं निरंतर तुझ्या गृहीं चाललेलीं असत. फार कशाला? आपल्या राज्यांतून बाहेर पडून ह्या दरोडेखोर वसत असलेल्या निर्जन महावनांत येऊन राहिला आहेस तरीही तुझ्या धर्माचरणांत कांहीं कमी पडलेलें नाहीं. अश्वमेध, राजसूय, पुंडरीक आणि गोसव हे महायज्ञ देखील तूं विपुल दक्षिणा देऊन केलेस. सारांश, तूं सर्व प्रकारचें धर्माचरण केलेंस तरीही, राजा, तुझ्या बुद्धीवर दैवाचा घाला पडून द्यूतामध्यें तुझा भयंकर पराजय झाला व तुझें राज्य, संपत्ति, आयुधें, फार तर काय, तुझे बंधु आणि मी हीं देखील शत्रूंनीं जिंकून घेतलीं. तूं सरळ, कोमल अंतःकरणाचा, उदार, विनयशील आणि सत्यवादी असा असूनही तुला द्यूतरूपी संकट उत्पन्न करणारी ही बुद्धि आठवली तरी कशी? तुझें दुःख आणि ही अशा प्रकारची विपत्ति पाहिली ह्मणजे माझें मन अगदीं भ्रमिष्टासारखें होऊन जाऊन खिन्न होतें. सर्वही लोक ईश्वराच्याच अधीन आहेत, स्वतंत्र नाहींत, अशा विषयीं पूर्वीचा असा एक इतिहास लोक सांगत असतात. प्राण्याचीं सुखें, दुःखें आणि प्रिय व अप्रिय गोष्टी हीं सर्व त्याच्या गर्भोत्पत्तीसाठी शुक्राची प्रवृत्ति होण्यापूर्वीच परमेश्वरानें ठरवून ठेविलेलीं असतात, हें अगदीं खास आहे. हे नरवीरा, ज्याप्रमाणें लांकडाची कळसूत्री बाहुली तिच्या चालकानें हालविली ह्मणजे अंग नाचवूं लागते त्याचप्रमाणें ह्या सर्व लोकांची स्थिति आहे. हे भरतवंशजा, परमेश्वर आकाशाप्रमाणें सर्वही प्राण्यांस व्यापून राहिला आहे व तोच त्यांच्या हातून पुण्य अथवा पातक घडवितो. ज्याप्रमाणें दोरीला बांधून ठेविलेला एखादा पशु असतो त्याप्रमाणेंच खरोखर प्राणी हा अस्वतंत्र आहे. तो ईश्वराच्या अधीन असल्यामुळें त्याची दुसऱ्यावरही सत्ता नसते व स्वतःवरही नसते. सूत्रांत ओंविलेला मणि अथवा वेसण घातलेला बैल ह्यांप्रमाणें ह्या प्राण्याची पराधीन स्थिति असल्यामुळें तो परमेश्वराच्या आज्ञेनुसार वागत असतो. ठीकच आहे; कारण, जर जन्माच्या पूर्वीं हा परमेश्वरस्वरूपीच होता व शेवटींही त्याच्याच ठिकाणीं लीन होऊन जाणार, तर मग ह्या मध्यस्थितींत तरी तो दुसऱ्याच्या अधीन कसा असणार? नद्यादिकांच्या तीरावरून पडून प्रवाहांत सांपडलेल्या वृक्षाप्रमाणें मनुष्य कांहीं वेळ देखील स्वतंत्र नसतो. प्राणी

हा खरोखर अज्ञानी असून तो स्वतःच्या सुखाविषयीं अथवा दुःखाविषयींही स्वतंत्र असत नाहीं. ईश्वर जशी प्रेरणा करील त्याप्रमाणें हा स्वर्गाला किंवा नरकाला जातो. हे भरतवंशजा, ज्याप्रमाणें गवताचीं अग्रें प्रचंड वायूच्या अधीन होऊन रहातात त्याप्रमाणें सर्वही प्राणी परमेश्वराच्या अधीन झालेले असतात. परमेश्वर हा सर्वही प्राण्यांस व्यापून राहिलेला असून त्यांची शुभ अथवा अशुभ कर्मांकडे प्रवृत्ति करीत असतो, पण तो अमुक ह्मणून मात्र ओळखितां येत नाहीं. तो प्रभु परमात्मा ज्याच्याकडून शुभाशुभ फलदायक कर्म करवितो तें हें शरीर त्याचें वसतिस्थान असून केवळ निमित्तमात्र आहे. पहा ईश्वरानें कसा हा मायेचा प्रभाव करून ठेविला आहे तो! तो आपल्या मायेनें प्राण्यास मोहित करितो व त्याच्या मायेनें मोहित झाल्यामुळेंच प्राणी इतर प्राण्यांचा वध करितात. वेदवेत्त्या मुनींच्या दृष्टीनें त्या प्राण्यांचें स्वरूप निराळ्या प्रकारचें (परमात्मस्वरूपी) असतें. पण ईश्वराच्या मायेनें मोहित झाल्यानें ते निराळ्याच मार्गानें वायूच्या सोसाट्याप्रमाणें वेगानें चाललेले असतात. मनुष्य त्या त्या गोष्टी एका प्रकारानें होतील असें मानीत असतो, पण परमेश्वर त्या निराळ्या प्रकारच्याच करितो अथवा त्यांचा नाशही करून टाकितो. युधिष्ठिरा, ज्याप्रमाणें अचेतन आणि क्रियाशून्य अशा काष्ठानें काष्ठ तोडावयाचें अथवा पाषाणानें पाषाण फोडावयाचा किंवा लोखंडानेंच लोखंडाचे तुकडे करावयाचे, त्याप्रमाणें तो स्वयंभू भगवान् प्रपितामह परमेश्वर माया निर्माण करून प्राण्यांकडूनच प्राण्यांचा वध करवितो. ज्याप्रमाणें बालक खेळणीं घेऊन खेळत असतो त्याप्रमाणें हा स्वैरवृत्ति भगवान् ह्या प्राण्यांच्या योगानें क्रीडा करीत असतो; तो त्यांच्या परस्परांच्या भेटीही करतो आणि त्यांची ताटातूटही करतो. हे राजा, मला वाटतें, हा परमेश्वर प्राण्यांशीं मातेप्रमाणें अथवा पित्याप्रमाणेंच वर्तन करीत नसून त्याचें त्यांजविषयीं इतर एखाद्या प्राण्याप्रमाणें रोषाचेंच वर्तन असतें. ह्मणूनच, सदाचारसंपन्न आणि विनयशील अशा सज्जनांस उदरनिर्वाहाच्या काळजीमुळें कृश व्हावें लागत आहे आणि दुष्ट लोक सुखी असून द्रव्याविषयींचा विचार करण्यांत गुंग झाले आहेत, असें दिसून येतें. युधिष्ठिरा, तुझी ही विपत्ति आणि दुर्योधनाचें तें ऐश्वर्य हीं पाहूनच मला त्या विषमदृष्टि परमेश्वराची निंदाच करावी लागत आहे. आर्यांच्या शास्त्राचा अतिक्रम करणारा, क्रूर, लोभी आणि धर्माचा अपकर्ष करणारा अशा दुर्योधनाला ऐश्वर्य दिल्यानें ह्या परमेश्वराला फळ तरी काय मिळालें कोण जाणे! जर कर्मांचा संबंध हा केवळ कर्त्याशींच असून इतरांशीं नसतो हें खरें आहे, तर दुर्योधनासारख्या दुष्टास ऐश्वर्य देणें व तुजसारख्या धर्मनिष्ठास विपत्तींत पाडणें ह्या दुष्कर्माच्या योगानें परमेश्वर खरोखर निर्दय ठरत आहे. पण, जर कर्मजन्य पातकांचा संबंध कर्त्याकडे मुळींच नाहीं असें ह्मटलें, तर दुर्योधनाला ऐश्वर्य मिळणें हें ईश्वराकडे नसून त्याला बल हेंच कारण आहे असें ठरतें व त्यामुळें तुजसारख्या दुबळ्या लोकांची मला कींव येते.

अध्याय एकतिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचें प्रत्युत्तर.

युधिष्ठिर ह्मणालाः—द्रौपदि, तूं केलेलें भाषण मीं ऐकिलें. तें उत्कृष्ट आहे, त्यांतील पदांची ठेवण विलक्षण आहे व त्यांत सुकुमारपणाही आहे हें खरें, पण त्यांत नास्तिकपणा आहे. हे राज-

कन्ये, मी फलाच्या इच्छेनें केव्हांही कर्म करीत नाहीं. दान करणें हें कर्तव्य असल्यामुळेंच मी दान करितों व होम करणें हें-ही कर्तव्य असल्यामुळेंच मी होम करितों. द्रौपदि, कर्मजन्य फल मिळत असो अथवा नसो,गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें तें अवश्य केलें पाहिजे ह्मणूनच मी तें शक्त्यनुसार करीत असतों. हे सुंदरि, शास्त्रमार्गाचें अतिक्रमण न करितां सज्जनांच्या आचरणाकडे लक्ष्य देऊन मी जें हें धर्माचरण करीत आहें तें कांहीं त्याच्या फलप्राप्तीसाठीं नव्हे. द्रौपदि, माझें अंतःकरण स्वभावतःच धर्माच्या ठिकाणीं निश्चल होऊन राहिलें आहे. मला फलाची इच्छा नाहीं. धर्म करावा आणि फल मिळावें हा केवल व्यापार होय. असला धर्माचा व्यापार करणारा मनुष्य धर्मवेत्यांमध्यें निकृष्ट आणि निंद्य मानलेला आहे. फलप्राप्तीच्या इच्छेनें धर्म करणाऱ्या मनुष्यास धर्मफलाची प्राप्ति होत नाहीं. तसेंच वेदावर विश्वास नसल्यामुळें धर्माचें फल मिळेल किंवा नाहीं ह्याविषयीं ज्या दुरात्म्यास शंका वाटत असेल त्यालाही तें मिळत नाहीं. वेद हेंच मुख्य प्रमाण असल्यामुळें त्याच्या अनुरोधानें मी तुला असें सांगतों कीं, तूं धर्माविषयीं केव्हांही शंका बाळगूं नको. कारण, धर्माविषयीं संशय घेणाऱ्या मनुष्यास पशुपक्ष्यादिकांच्याच योनींत जन्म घ्यावा लागतो. तसेंच जो विचारशक्तिशून्य मनुष्य धर्माविषयीं अथवा श्रुतिस्मृत्यादिक प्रमाणांविषयीं संशय बाळगितो तो वेदांस मुकणाऱ्या शूद्राप्रमाणें अजरामर अशा मोक्षास मुकतो. हे विचारवति, वेदाचें अध्ययन करणारा, धर्मनिष्ठ आणि सत्कुलांत जन्म पावलेला पुरुष जरी लहान असला तरी धर्मनिष्ठ राजांनीं त्याची वृद्धांमध्यें गणना करावी. जो मंदबुद्धि पुरुष शास्त्राचें अतिक्रमण करून धर्माविषयीं संशय बाळगितो, तो शूद्रापेक्षांही अत्यंत पातकी असून तस्कराच्याही वर आहे. महातपस्वी महात्मे मार्कंडेयमुनि हे धर्माच्याच योगानें दीर्घायुषी होऊन इहलोकीं संचार करीत आहेत हें तूं प्रत्यक्षच पाहिलेलें आहेस. व्यास,वसिष्ठ,मैत्रेय,नारद, लोमश, शुक आणि इतरही सर्व ऋषि ह्यांचींही अंतःकरणें धर्माच्याच योगानें शुद्ध झालेली आहेत व त्यांना अलौकिक सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे. तूं प्रत्यक्ष पहातेच आहेस कीं, ह्यांच्या अंगीं अलौकिक सामर्थ्य असून हे निग्रह आणि अनुग्रह ह्यांविषयीं समर्थ व देवापेक्षांही अत्यंत श्रेष्ठ आहेत. पण हे निष्पापे, लौकिक आणि यौगिक ह्या दोहों-प्रकारच्या प्रत्यक्षांचें व संपूर्ण वेदांचें ज्ञान असलेले हे देवतुल्य मुनि, धर्म हेंच मनुष्याचें पहिलें कर्तव्य होय असें सांगत असतात. तेव्हां, हे कल्याणि राजपत्नि द्रौपदि, तूं अज्ञान बुद्धीनें परमेश्वराची अथवा धर्माची निंदाही करूं नको आणि त्याविषयीं संशयही घेऊं नको. धर्माविषयीं संशय घेणारा अज्ञ मनुष्य ज्यांना धर्मतत्त्वाच्या निर्णयाचें ज्ञान झालें आहे त्या सर्वही लोकांना वेडे समजतो, तो दुसऱ्याचें खरें मानीत नाहीं, आपलेंच तेवढें खरें समजतो, उद्धट बनतो,व त्यामुळें त्याच्या हातून स्वतःच्या कल्याणाची अर्थात् धर्माची हेळसांड होते. ज्याच्या योगानें इंद्रियें संतुष्ट होतील अथवा ज्याचें इंद्रियांस ज्ञान होईल असें लोकांस प्रत्यक्ष दिसणारें तेवढें काय तें आहे असें त्या मूर्खाला वाटतें. इतर गोष्टींविषयीं तो अज्ञ बनून जातो.धर्माविषयीं संशय घेणाऱ्या मनुष्यास प्रायश्चित्त देखील नाहीं. तसेंच विषयाचें चिंतन करीत रहाणाऱ्या त्या कृपण आणि पापी मनुष्यास सद्गति मिळत नाहीं. वेद व शास्त्र ह्यांतील गोष्टींची निंदा करणाऱ्या मनुष्यानें शिष्टाचाराचा त्याग केला

असल्यामुळें तो काम आणि लोभ ह्यांच्याच ठिकाणीं अत्यंत आसक्त होतो व त्यामुळें नरकास जातो. तसेंच, हे कल्याणि, जो सुज्ञ मनुष्य संशय न घेतां धर्माचेंच अवलंबन करितो, त्याला मरणोत्तर ब्रह्मरूपाची प्राप्ति होते. जो मनुष्य ऋषींनीं सांगितलेल्या प्रमाणांचें अतिक्रमण करितो, धर्मपालन करीत नाहीं व शास्त्रमर्यादेचें उल्लंघन करितो त्या मूर्खास कोणत्याही जन्मामध्यें सुख लागत नाहीं.सुंदरि,त्याला ऋषिवचनें अथवा शिष्टाचार हे प्रमाण नसतात. त्याला इहलोकही नाहीं व परलोकही नाहीं हें अगदीं ठरलें आहे. ह्मणूनच, हे द्रौपदि, सर्वज्ञ व सर्व प्रकारचा विचार करणारे अशा ऋषींनी कर्तव्य ह्मणून सांगितलेला व शिष्ट लोकांनीं आचरिलेला जो सनातनधर्म त्याविषयीं तूं संशय घेऊं नको. हे द्रौपदि, समुद्राच्या परतीरावर जाऊं इच्छिणाऱ्या व्यापाऱ्यास जशी नौका, तशीच स्वर्गास जाण्याची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यास धर्म हीच तारून नेणारी नौका होय. हे अनिंदिते, धर्मनिष्ठ लोकांनीं आचारिलेला धर्म जर निष्फल असता तर हें सर्वही जग घोर अंधकारामध्यें मग्न होऊन गेलें असतें, कोणासही मोक्ष मिळाला नसता, सर्वही पशूंप्रमाणेंच उपजीविका करून राहिले असते, ब्रह्मविद्येकडे कोणाचीच प्रवृत्ति झाली नसती व कोणालाही आपल्या अभीष्ट वस्तूंची प्राप्ति झाली नसती. तपश्चर्या, ब्रह्मचर्य, यज्ञ, वेदाध्ययन, दान आणि सरलता हीं जर निष्फलच असतीं तर मग आमच्या पूर्वींच्या व त्याच्याही पूर्वींच्या श्रेष्ठ लोकांनीं धर्माचरण केलें नसतें. ह्या सर्वही धर्मक्रिया जर अत्यंत निष्फल असून केवल फसवणुकीच्या असत्या तर ऋषि, देव, गंधर्व, असुर आणि राक्षस हे सामर्थ्यसंपन्न लोक आदरानें धर्माचरण काय म्हणून करते ? अर्थात् मुळींच करतेना ! पण, द्रौपदि, पुण्याचें फल परमात्मा देतोच हें पूर्णपणें समजूनच त्यांनीं धर्माचरण केलेलें आहे. कारण, धर्म हाच अविनाशी सुखाचा हेतु होय. सारांश, धर्मही निष्फल नाहीं व अधर्मही निष्फल नाहीं. कारण, विद्या आणि तपश्चर्या ह्यांचीं फलें हीं प्रत्यक्षच दृष्टिगोचर होतात. द्रौपदि, तुझ्या जन्माचा जो वृत्तान्त ऐकण्यांत येतो त्याचाच तूं विचार कर, म्हणजे झालें. पराक्रमी धृष्टद्युम्न कसा उत्पन्न झाला हें तर तुला माहीतच आहे. सुंदरि, एवढाच दृष्टान्त धर्मफलाच्या प्राप्तीविषयीं बस्स आहे, ज्ञानी मनुष्याला कर्मांच्या फलाची तर प्राप्ति होतेच, पण ती जरी थोडी झाली तरीही ज्ञानी लोकांस संतोष होतो; आणि अविचारी अज्ञानी लोक पुष्कळ फल मिळालें तरीही असंतुष्टच राहतात. असल्या लोकांना परलोकामध्यें धर्मजन्य सुख मिळत नाहीं. हे सुंदरि, शास्त्रांत सांगितलेल्या पुण्य व पाप कर्मांच्या फलाची उत्पत्ति व प्राण्यांची उत्पत्ति आणि नाश ह्यांचें ज्ञान देवांनीं गुप्त ठेविलें आहे. बहुतकरून हे सर्वही लोक ह्यांविषयीं अज्ञानीच असतात. एखाद्यालाच ह्यांचें ज्ञान होतें व तेंही हजारों कल्पांच्याच अंतीं ! पण तें झालें तर त्याचें कल्याण होत नाहीं. कारण, ह्या गोष्टी देवांना गुप्त ठेवावयाच्या आहेत. ह्यामुळें ह्यांचें ज्ञान मनुष्यास होणें इष्ट नाहीं. देवतांची माया अज्ञेय असते हें प्रसिद्धच आहे. जे आशेचा नाश करून नियमनिष्ठपणें राहतात व तपश्चर्येनें आपलें पातक दग्ध करून सोडून शुद्ध अंतःकरण करितात, त्या ब्राह्मणांसच ह्या गोष्टीचें ज्ञान होतें, इतरांस होत नाहीं. ह्मणूनच फल दृष्टिगोचर होत नाहीं. ह्मणून देवता अथवा धर्म ह्यांविषयीं शंका घेऊं नये. दोषदृष्टि न होतां प्रयत्नपूर्वक दान करावें व यज्ञयाग

करावे. धर्माचा हा सार्वकालिकच स्वभाव आहे कीं, त्याचें फल इहलोकांत मिळतें असें ब्रह्मदेवानें आपल्या पुत्रांना सांगितलें हें कश्यपमुनीस माहीत आहे. ह्यास्तव, द्रौपदि, तुझा हा संशय धुक्याप्रमाणें एकदम नाहींसा होऊन जाऊं दे. तूं तें सर्वही खरें आहे असा पक्का निश्चय कर, ही नास्तिकबुद्धि सोडून दे, परमेश्वराची निंदा करूं नको, धर्माला दोष देऊं नको, तर त्याचें अध्ययन कर व त्याविषयीं पूज्य बुद्धि वागवित जा. पुनः तुझे विचार अशा प्रकारचे होऊं नयेत. द्रौपदि, ज्याच्या अनुग्रहानें भक्त अमरपणा पावतो, त्या उत्कृष्ट देवतेची अर्थात् परमेश्वराची अवज्ञा तूं कोणत्याही प्रकारें करूं नको.

अध्याय बत्तिसावा.

—:*:—

द्रौपदीचा नीतिवाद.

द्रौपदी ह्मणाली:—पार्था, मी धर्माला दोषही देत नाहीं व त्याचा अवमानही करीत नाहीं. प्रजापालक परमेश्वराची अवज्ञा मी काय ह्मणून करीन? हे भरतवंशजा, दुःख झाल्यामुळें मी अशी बडबडत आहें, असें समज; व आणखी देखील मी बडबडणार! तें तूं शांत मनानें ऐकून घे. हे शत्रुनाशका, ज्ञानी मनुष्यानें इहलोकीं कर्म अवश्य केलें पाहिजे. कारण, कर्म न करितां केवळ वृक्षादिक स्थावरांची उपजीविका चालते, इतर लोकांची चालत नाहीं. गाईचीं वासरेंही क्षुधा लागतांच स्तनपान करितात व सूर्यकिरणांचा ताप झाला ह्मणजे छायेचा आश्रय करितात. सारांश, युधिष्ठिरा, कर्माच्याच योगानें प्राण्यास उपजीविकेची प्राप्ति होते. हे भरतकुलश्रेष्ठा, जंगम प्राण्यांमध्यें विशेषेंकरून मनुष्यें कर्माच्याच योगानें इहलोकीची व परलोकींचीही उपजीविका संपादन करण्याची इच्छा करितात. हे भरतवंशजा, सर्वही प्राण्यांस उद्योग कसा करावयाचा ह्यांचें ज्ञान असतें व उद्योग केल्यामुळेंच त्यांना लोकांस दृग्गोचर होणारें असें प्रत्यक्ष फल मिळतें. प्रत्येक प्राणी—मग तो जगताचा उत्पादक असो अथवा पालक असो—आपापल्या प्रयत्नावरच उपजीविका करीत असतो असें दिसून येतें. ह्याला दृष्टान्त पाण्यांत उभा राहणारा बगळा हा होय. प्राण्यांनीं जर कर्मच (उद्योग) सोडून दिलें तर त्यांची कोणत्याही प्रकारें उपजीविका चालावयाची नाहीं. ह्यास्तव, त्यानें उद्योगाचाच अवलंब केला पाहिजे; त्याचा कोणत्याही प्रकारें त्याग करितां कामा नये. तेव्हां तूंही उद्योग कर; असा खिन्न होऊन बसूं नको; चढीव आपल्या शरीरावर उद्योगाचें चिलखत. आपण जें कांहीं करावयाचें तें केलें आहे असें ज्यास वाटत असेल असला पुरुष हजारामध्यें सुद्धां असेल कीं नाहीं ह्याचा संशयच आहे; आणि तो आहे असें जरी घेऊन चाललें तरी देखील संपादन केलेल्या वस्तूंचें संरक्षण व त्यांची अभिवृद्धि ह्यांसाठीं त्याला प्रयत्न हा केलाच पाहिजे. नाहींतर संपत्ति कितीही असली तरी तिचा नाश होऊन जाईल. दान आणि उपभोग ह्यांच्या योगानें हिमवान् पर्वताचा सुद्धां क्षय होईल, मग इतरांची कथा काय! सारांश, जर कर्म (उद्योग) केलें नाहीं तर सर्वही लोकांचा उच्छेद होऊन जाईल. कर्माचें जर फल मिळत नसतें तर लोकांचा अभ्युदयही झाला नसता. मनुष्यें निष्फल कर्म करीत असतात असें दृष्टिगोचर होतें, पण त्यांची उपजीविका मात्र कर्म केल्यावांचून कोणत्याही प्रकारें चालत नाहीं. सारांश,कर्म एखादे वेळीं निष्फल होईल, पण फल मात्र कर्मावांचून मिळावयाचें नाही. ह्या लोकामध्यें

दैववादी व हठवादी (कोणतीही गोष्ट आपोआपच घडून येते, त्याला दैवही नको व उद्योगही नको, असें मानणारे) हे उभयतांही शठ असून कर्मवादी पुरुषच प्रशंसनीय होय. जो मनुष्य केवळ दैववादी बनून सुखानें झोंप घेऊं लागेल तो दुर्बुद्धि उदकांत पडलेल्या कच्च्या मडक्याप्रमाणें नष्ट होऊन जाईल. त्याचप्रमाणें हठवादाची दुर्बुद्धि असणारा मनुष्य देखील कर्म करण्याचें सामर्थ्य असतां ते न करितां स्वस्थ बसला तर एखाद्या अनाथ आणि दुबळ्या मनुष्याप्रमाणें फार दिवस वांचणार नाहीं. मनुष्यांस अकस्मात् एखादी वस्तु मिळाली तर ती आपोआपच मिळाली असें ते मानितात; कारण तीविषयीं कोणींही प्रयत्न केलेला नसतो. ह्यासच हठवाद असें म्हणतात. तसेंच, हे पार्था, मनुष्याला लौकिक उपायांवांचून पूर्वजन्मीं केलेल्या कर्मांचें जें फल मिळतें तेंच दैव होय असा सिद्धान्त आहे. पुरुषाला स्वतःच्या प्रयत्नानें जें फल मिळतें त्याला पौरुष असें ह्मणतात. हें प्रत्यक्ष दिसणारें आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, साहजिक रीतीनें एखाद्या गोष्टीविषयीं मनुष्य प्रवृत्त झाला असतां, कारणावांचून जें त्याला फल मिळतें त्याला स्वभाव असें ह्मणतात. ह्याप्रमाणें हठानें असो, दैवानें असो, स्वभावानें असो, अथवा प्रयत्नानें असो, मनुष्याला जी कांहीं प्राप्ति होते तें त्याच्या पूर्वकर्मांचेंच फल होय. परमेश्वर देखील निरनिराळ्या प्रकारचे हेतु धरून, मनुष्यानें जीं पूर्वजन्मीं कर्मे केलीं असतील त्यांचा विभाग करून त्यांच्या अनुरोधानेंच त्यास फल देतो. मनुष्य जें जें कांहीं बरें वाईट कर्म करीत असतो तें परमेश्वरानेंच त्याजकडून घडविलेलें असतें व पूर्वजन्मींच्या कर्मांचें फल हेंच त्याच्या उत्पत्तीचें कारण असतें असें समज. तें कर्म करण्याचें साधन देह हेंच असून परमात्म्याचीं कर्मे करण्यासाठींच ह्याचें अस्तित्व आहे. तो ज्याप्रमाणें प्रेरणा करील त्याप्रमाणें हा पराधीन देह कर्म करितो. हे कुंतीपुत्रा, सर्वही प्राणी जरी पराधीन आहेत तरी परमेश्वर निरनिराळ्या कृत्यांकडे योजना करून त्यांजकडून कर्मे करवीत असतो. हे वीरा, प्रथम मनुष्य प्रत्येक गोष्ट कशी करावयाची हें सुज्ञपणें विचार करून मनांत ठरवितो आणि नंतर प्रयत्न करूनच त्या संपादन करितो. सारांश, पुरुष हा त्यांच्या प्राप्तीस कारण आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, कर्मे किती प्रकारचीं आहेत ह्याची गणनाही करणें अशक्य आहे. कारण गृहें, नगरें इत्यादिकांच्या सिद्धीस पुरुष कारण होतो व अशा प्रकारची सिद्धिही अनेक प्रकारची असल्यानें तन्मूलक कर्मांचेही प्रकार अत्यंत आहेत हें उघडच आहे. तिळामध्यें तेल, गोस्तनामध्यें दूध आणि काष्ठामध्यें अग्नि आहे हें प्रथम ज्ञानसंपन्न मनुष्याच्या बुद्धीला समजतें व नंतर त्याच्या प्राप्तीविषयींचा उपाय तो शोधून काढतो; आणि पुढें साधनें संपादन करून त्यांची प्राप्ति करून घेण्याविषयीं प्रवृत्त होतो. ह्याप्रमाणें प्राणी ज्या प्राप्तीवर उपजीविका करितात ही कर्मांचीच सिद्धि होय. कर्मांतील विशेषावरून, हें कर्म चांगलें उत्कृष्ट प्रकारें केलेलें असल्यामुळें तें चतुर अशा कर्त्यानें केलेलें असावें आणि हें तसें नसल्यामुळें अनभिज्ञ कर्त्याकडून घडलेलें असावें असें अनुमान करितां येतें. सारांश, फळ उत्कृष्ट अथवा निकृष्ट प्रकारचें मिळणें हें कर्त्याच्याच गुणांवर अवलंबून आहे. जर प्रयत्नानें साध्य होणाऱ्या गोष्टींना पुरुष हा कारण नसता, तर मग त्याला यज्ञयागादिक इष्ट व वापीकूपादिक पूर्त ह्या कर्मांचें फल मिळालें नसतें. तसेंच, कोणी शिष्यही झाला नसता व कोणी गुरुही झाला नसता. कारण, शिष्य व

गुरु हें नातें त्यांच्या कर्मावरच अवलंबून आहे. मनुष्य हा कर्ता आहे ह्मणूनच कर्म सिद्ध झालें ह्मणजे त्याची प्रशंसा करितात आणि त्याची सिद्धि झाली नाहीं तर पुरुषाची निंदा करितात. मग तो त्या कर्माचा कर्ता नाहीं असें कसें होईल ? सर्वच गोष्टी आपोआप घडतात असें कित्येक ह्मणतात; त्यांना दैवच कारण आहे असें कांहीं लोक सांगतात; व प्रयत्नच त्यांस कारणीभूत आहेत असे कांहीं पुरुष उद्गार काढितात. ह्याप्रमाणें तीन प्रकारचीं मतें सांगितलेलीं आहेत. ह्या तीनच कारणांच्या योगानें कार्य घडतें असें नाहीं. कारण, दैव, हठ अथवा पुरुषप्रयत्न ही सर्व पूर्वजन्मींच्या कर्माचींच रूपांतरें आहेत, असें दुसऱ्या कांहीं लोकांचें मत आहे. अर्थात् जशीं हीं तीन त्याचप्रमाणें पूर्वकर्म हेंही एक कार्यसिद्धीचें कारण आहे. ह्यावर कांहीं लोक असें ह्मणतात कीं, हठाच्या योगानें व दैवाच्या योगानेंही पुष्कळ गोष्टी घडून आलेल्या दिसतात. सारांश, मनुष्याला मिळणारें फल कांहीं दैवाच्या योगानें, कांहीं हठाच्या योगानें व कांहीं स्वभावाच्या अर्थात् प्रयत्नाच्या योगानें मिळतें; ह्यांशिवाय त्याला चौथें पूर्वकर्मरूपी कारण मुळींच नाहीं. असा सिद्धान्त करणारे लोक मोठे शहाणेच समजले पाहिजेत. सारांश, हें त्याचे ह्मणणें अगदीं चुकीचें आहे. तत्त्वज्ञानी लोक असें ह्मणतात कीं, परमेश्वर जी इष्ट अथवा अनिष्ट फलें प्राण्यांस देतो तीं त्यांच्या पूर्वकर्माच्याच अनुरोधानें देतो. असें नसतें तर प्राण्यांमध्यें कोणीही दैन्ययुक्त झाला नसता. जर पूर्वकर्म नसतें तर मग मनुष्य ज्या ज्या गोष्टीच्या प्राप्तीसाठीं जें जें कर्म करितो तें तें सफलच झालें पाहिजे. कारण, त्याच्या प्रयत्नांत कोणत्याही प्रकारची कसूर झालेली नसते. सारांश, हठादिक तीन गोष्टी ह्या कार्यसिद्धीचें द्वार असून कर्म हेंच मुख्य कारण आहे, असें ज्यांस वाटत नसेल आणि ह्या कारणांच्या योगानें कोणतीही गोष्ट सिद्ध होणार नाहीं असें ज्यांचें मत असेल ते लोक मूर्ख होत. कर्म (प्रयत्न) हें केलेंच पाहिजे, असा मनूचा सिद्धान्त आहे. कारण, जर मनुष्यानें प्रयत्नच केला नाहीं तर तो अगदीं हीन दशेस पोहोंचतो. युधिष्ठिरा, प्रयत्न करणाऱ्या मनुष्यास प्रायः फलप्राप्ति होते. पण फलप्राप्ति जरी निश्चयानें होण्यासारखी असली तरीही ती आळशी अर्थात् प्रयत्न न करणाऱ्या मनुष्यास होत नाहीं. प्रयत्न करूनही जर फलप्राप्ति झाली नाहीं तर आपलें दुष्कर्मच त्यास प्रतिबंधक आहे असें समजावें, पण प्रयत्न केल्यावांचून राहूं नये. कारण, हे राजेंद्रा, प्रयत्न (कर्म) केला ह्मणजे मनुष्यावरचा दोष उडतो. जो मनुष्य आळशीपणानें कांहींएक उद्योग न करितां निजून राहिलेला असतो त्याला दारिद्य येतें; व उद्योगी अर्थात् प्रयत्न करणाऱ्या मनुष्यास निःसंशय फलप्राप्ति होऊन ऐश्वर्य उपभोगावयास मिळतें. फलप्राप्ति होईल किंवा नाहीं अशा सशयांतच पडून राहिलेल्या लोकांचीं कार्यें केव्हांही घडत नाहींत; तर जे अशा प्रकारचा संशय टाकून देतील त्यांचींच कार्यें सिद्धि पावतात. पण अशा प्रकारचे संशय सोडून देऊन कार्य करण्यामध्यें सक्त झालेले लोक खरोखर दुर्मिळ असतात. सारांश, मनुष्यानें प्रयत्न केला पाहिजे; आळशीपणानें स्वस्थ राहून उपयोगी नाहीं. आज हा आम्हांवर अनिशय अनर्थ ओढवलेला आहे, पण जर तूं प्रयत्न करूं लागलास तर तो निःसंशय टळेल. तूं प्रयत्न केल्यानंतरही जर फलप्राप्ति झाली नाहीं तर तुझ्या, भीमसेनाच्या, अर्जुनाच्या आणि नकुलसहदेवांच्या हातून

कार्यसिद्धि होत नाहीं असें तरी ठरून जाईल दुसऱ्यांच्या अर्थात् शत्रूंच्या प्रयत्नास फल येतें, कीं आपलेच प्रयत्न सफल होतात हें, प्रयत्न केल्यानंतर बऱ्याच वेळानें जें फल येईल त्यावरूनच कळून येत असतें; कर्म केल्यावांचून कळून येत नाहीं. शेतकरी नांगरानें जमीन नांगरून त्यांत बीज पेरून स्वस्थ बसतो. कारण, बीज उगवून येण्याला पर्जन्य हा कारण आहे. तेव्हां, पर्जन्यानेंच जर अनुग्रह केला नाहीं व त्यामुळें फलही मिळालें नाहीं तर त्याजविषयींचा दोष शेतकऱ्याकडे नाहीं. कारण, त्याच्या हातून जें होण्यासारखें होतें तें त्यानें केलेलेंच आहे. दुसऱ्या पुरुषानें जें जें केलें असतें तें तें सर्व मींही केलें आहे, असें असतांही जर त्याचें फल मिळालें नाहीं तर त्यांत माझा कोणत्याही प्रकारें दोष नाहीं, असा विचार प्रयत्न करणाऱ्या धैर्यसंपन्न मनुष्यानें केला पाहिजे. त्याबद्दल त्यानें स्वतःस दोष देणें योग्य नाहीं. हे भरतवंशजा, प्रयत्न केला असतांही आपली गोष्ट सिद्ध होत नाहीं ह्मणून मनुष्यानें खेद बाळगूं नये. कारण, कार्यसिद्धि होण्याला जसे प्रयत्न तशीं दुसरींही दोन कारणें आहेत. प्रयत्न केला ह्मणजे सिद्धि होईल अथवा एखादे वेळीं न होईल, पण प्रयत्नाकडे मुळीं प्रवृत्तिच नसणें हें मात्र ह्याच्या अगदीं उलट आहे. कारण, प्रयत्न जर केला नाहीं तर सिद्धि होणार किंवा नाहीं हें कळण्यालाही मार्ग नाहीं. प्रयत्न केला तरीही एखादे वेळीं कार्यसिद्धि होत नाहीं ह्याचें कारण, कार्यसिद्धीला पुष्कळ गोष्टी जुळून याव्या लागतात. ह्या अंगभूत गोष्टी जर जुळून आल्या नाहींत तर फल कमी मिळतें अथवा मुळीं मिळतही नाहीं, ही गोष्ट खरी आहे. पण तेवढ्यामुळें कार्याविषयीं मुळीं उद्योगच करूं नये असें ह्मणणें चुकीचें आहे. कारण, कार्याविषयीं उद्योगच न केल्यास त्याचें सिद्धिरूपी मुख्य फलही मिळणार नाहीं व आपल्या अंगीं असणारे शौर्यादिक गुण देखील केव्हांही दिसून यावयाचे नाहींत. देश, काल इत्यादिक कार्यसिद्धीचीं अंगें आहेत. ह्मणूनच सुज्ञ मनुष्य आपला उत्साह आणि सामर्थ्य ह्यांच्या मानानें देश, काल, सामादिक उपाय व आपलें कल्याण ह्यांचा विचार संपत्तीच्या अभिवृद्धीसाठीं आपल्या बुद्धीनें करीतच असतात. कारण तीं कार्यसिद्धीचीं साधनेंच आहेत. पण त्यानें कार्याची सिद्धि होईलच असें नाहीं, पराक्रम हाच काय तो कार्यसिद्धि कशी होते तें सांगणारा आहे. कारण, कार्यें करूं लागलें तरीही त्यांची सिद्धि मुख्यत्वेंकरून पराक्रमावरच अवलंबून असते. पराक्रमाचा उपयोग सर्वत्र व्हावयाचा नाहीं हें खरें; व ह्मणूनच, बुद्धिमान् मनुष्याला ज्या वेळीं आपला प्रतिपक्ष आपल्यापेक्षां अनेक गुणांनीं अधिक आहे असें वाटेल त्या वेळीं सामोपचाराच्याच योगानें त्यानें आपली कार्यसिद्धि करण्याचें मनांत आणावें, पण त्याचा पराजय करण्याविषयींचा प्रयत्न करीतच असावें. युधिष्ठिरा, प्रत्यक्ष समुद्र किंवा पर्वत ह्यांसारखा अजरामर जरी शत्रु असला तरी देखील त्याला संकटांत पाडण्याची आणि देशांतून हांकलून देण्याची इच्छा केली पाहिजे. प्रतिपक्षास पराजित करण्याची संधि आलेली दिसतांच त्याविषयीं उद्योग करूं लागणारा मनुष्य, उद्योग जरी सफल झाला नाहीं तरी कर्तव्य बजावल्यामुळें आपल्या व दुसऱ्याच्या ऋणांतून मुक्त होतो. उद्योगाचें फल मिळालें नाहीं ह्मणून स्वतःस तुच्छ समजूं नये. कारण, आपणाला तुच्छ समजणाऱ्या मनुष्यास केव्हांही चांगलें ऐश्वर्य प्राप्त होत नाहीं. हे भरतवंशजा, लोकांच्या कार्यसिद्धीची ही अशी व्यवस्था

आहे. काल व स्थिति ह्यांच्या मानानें प्रयत्न करणें हेंच त्या सिद्धीचें मूळ कारण आहे. हे भरतकुलश्रेष्ठा, पूर्वी माझ्या पित्यानें एक पंडित ब्राह्मण घरीं ठेऊन घेतला होता, त्यानें ही बृहस्पतिप्रोक्त नीति माझ्या पित्याला सांगितली व बंधूंना शिकविली. त्या वेळीं त्यांच्याकडून मीं ती घरामध्यें ऐकिली होती. पुढें कांहीं कामाकरितां मी एकदा पित्याजवळ जाऊन ऐकत बसलें होतें, तेव्हां त्या ब्राह्मणानें मलाही ती समजावून सांगितली.

अध्याय तेहतिसावा.

—:०:—

भीमसेनाचा अभिप्राय.

वैशंपायन ह्मणाले:—जनमेजया, द्रौपदीचें भाषण ऐकल्यानंतर क्रुद्ध होऊन गेलेला असहिष्णु भीमसेन सुस्कारे टाकीत धर्मराजाजवळ येऊन क्रोधानें ह्मणाला:—युधिष्ठिरा, सत्पुरुषास योग्य अशा राज्यप्राप्तीच्या–धर्मास अनुसरून असलेल्या–मार्गास लाग. धर्म, अर्थ आणि काम हीं न मिळवितां आम्ही निवळ वनांत राहून काय उपयोग ! दुर्योधनानें आमचें राज्य धर्मानें, सरळपणानें अथवा पराक्रम गाजवून घेतलेलें नसून मायावी द्यूत करून बळकाविलेलें आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या उष्टीं खाऊन राहणाऱ्या निर्बल कोल्ह्यानें अत्यंत बलिष्ठ अशा सिंहाच्या तोंडांतील मांस कपटानें काढून घ्यावें, त्याप्रमाणें त्यानें आमचें राज्य हिरावून घेतलें आहे. हे राजा, थोड्याशा धर्माच्या छायेखालीं राहून त्याच्यासाठीं धर्म आणि काम ह्यांच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा अर्थाला झुगारून देऊन तूं काय ह्मणून दुःख भोगीत राहिला आहेस ? तुझ्याच असावधपणामुळें, गांडीवधनुष्य धारण करणाऱ्या अर्जुनानें संरक्षण केलें असल्यामुळें जें प्रत्यक्ष इंद्राला देखील हिरावून घेतां यावयाचें नाहीं तें आमचें राज्य शत्रूंनीं पाहतां पाहतां हिरावून घेतलें ! थोट्या मनुष्याचीं बेलफळें अथवा पांगळ्यांच्या गाई ह्यांप्रमाणें आमचें ऐश्वर्य आह्मी धडधडीत जिवंत असतांना परक्यांनीं बळकाविलें. त्याला कारण केवळ तूं आहेस. हे भरतवंशजा, धर्मवासनेवर विश्वास ठेवून असणाऱ्या तुजला रुचलें आहे ह्मणूनच आह्मी अशा तऱ्हेचा दुःखाचा स्वीकार करून राहिलों आहों. हे भरतकुलश्रेष्ठा, तूं केलेल्या शास्त्रोपदेशाच्या योगानें अंतःकरण आवरून धरून आह्मी आपल्या मित्रांना काळजीनें कृश आणि शत्रूंना मात्र आनंदित करीत आहों. आह्मी तुझें शास्त्र ऐकत बसलों आणि त्याच वेळीं त्या धृतराष्ट्राच्या कारट्यांना ठार करून सोडिलें नाहीं ह्या दुष्कृत्यामुळें आह्मांला ताप भोगावा लागत आहे. तें असो; पण, राजा, तुला स्वतःला प्राप्त झालेल्या ह्या वनवासरूपी पशुवृत्तीकडे तरी लक्ष्य दे. ह्या वृत्तीचें अवलंबन दुबळे लोकच करीत असतात; बलसंपन्न लोक तिचा आश्रय करीत नाहींत. श्रीकृष्ण, अर्जुन, अभिमन्यु, संजय, मी, नकुल अथवा सहदेवही ह्या वृत्तीस चांगलें ह्मणत नाहीं. राजा, तूं " धर्म धर्म ! " ह्मणत सदोदीत व्रतें करून कृश होऊन गेला आहेस. एखाद्या क्लीबाला योग्य अशा तऱ्हेची ही उपजीविका तुला वैराग्यामुळें तर प्राप्त झाली नसेलना ? ऐश्वर्य संपादन करण्याविषयीं असमर्थ असणारे निंद्य लोक स्वार्थाचा विघात करणाऱ्या ह्या वैराग्यावरच प्रेम करीत राहतात. ह्मणूनच, राजा, तूं दूरदर्शी असून व आम्हांमध्यें पौरुष आहे हें तुला दिसत असतांही तूं क्रूरपणाच्या अभावाचाच पिच्छा धरून आपणावर ओढवणाऱ्या अनर्थाकडे मुळींच लक्ष्य देत नाहींस. आह्मांला संग्रामांत मरण आलें तरी त्याचें दुःख नाहीं,

पण आह्मी सामर्थ्यसंपन्न असतां अपराध सहन करूं लागल्यामुळें हे धृतराष्ट्राचे पोरटे आह्मांला निःशक्त असें समजतात ह्याचें मात्र दुःख वाटतें. समरांगणांत जाऊन माघार न घेतां सरळपणानें युद्ध करीत असतां आतां सर्वांनाही जरी मरण आलें तरी देखील तें फार उत्तम. कारण, त्यामुळें आह्मांला सद्गति मिळेल; आणि, हे भरतकुलश्रेष्ठा, आह्मींच जर त्यांना ठार केलें व सर्व पृथ्वी संपादन केली तरी तेंही अतिशय उत्तमच आहे. सारांश, वैराची फेड आणि विपुल कीर्ति ह्यांची इच्छा असल्यामुळें, स्वधर्मानें वागणाऱ्या आमचें युद्ध हें सर्वथैव कर्तव्यच आहे. कर्तव्याचें स्वरूप जाणन स्वतःसाठीं युद्ध करीत असतां त्यामध्यें पराजय येऊन जरी शत्रूंनीं राज्य पटकावलें तरी देखील आमची प्रशंसाच होईल; निंदा होणार नाहीं. हे राजा, जो धर्म मित्रांच्या आणि आपल्याहा अपकर्षास कारण होतो तो धर्म नसून प्रत्येक दुःख अथवा अधर्माचें बीज होय. बा युधिष्ठिरा, मनुष्य सदोदीत सर्वथैव इतर पुरुषार्थांचा त्याग करून धर्माचरण करूं लागला ह्मणजे तो धर्म अर्थसाध्य असल्यामुळें धर्माचरणाविषयीं असमर्थ बनतो; आणि असें झालें ह्मणजे, सुख आणि दुःख ही जशीं प्रेताला सोडून जातात त्याप्रमाणें धर्म आणि अर्थ हे दोन्ही पुरुषार्थ त्याचा त्याग करितात. ज्याचा धर्म केवळ धर्माकरितांच आहे तो केवळ दुःख भोगणारा, शहाणा नव्हे. ज्याप्रमाणें अंध मनुष्याला सूर्याच्या कांतीचें ज्ञान होत नाहीं त्याप्रमाणें त्याला धर्माचा अर्थच समजत नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. तसेंच, ज्याचा अर्थ हा स्वतःकरितांच असेल त्यालाही अर्थाचें तत्त्व कळलें नसून, ज्याप्रमाणें पोटभरू लोक स्वतःच्या उदरपोषणाकरितांच अरण्यामध्यें धेनूंचें संरक्षण करीत असतात त्याच प्रकारचा तो होय. जो अर्थाभिलाषी पुरुष धर्म आणि अर्थ ह्या दुसऱ्या दोन पुरुषार्थांचें मुळींच आचरण करीत नाहीं तो वध करण्यास योग्य व ब्रह्महत्या केलेल्या मनुष्याप्रमाणें सर्वही प्राण्यांमध्यें निंद्य होय. तसेंच, सदोदीत केवळ कामाचा अभिलाष धरून जो मनुष्य दुसऱ्या दोन ह्मणजे अर्थात् धर्म व अर्थ ह्या पुरुषार्थांचें आचरण करीत नाहीं त्याला मित्र नाहींतसे होतात आणि तो धर्म व अर्थ ह्या दोहोंपासूनही भ्रष्ट होतो. पाणि नाहींसें झालें ह्मणजे ज्याप्रमाणें मत्स्यांना मृत्यु येतो, त्याप्रमाणें स्वैरपणें कामामध्येंच रममाण होऊन राहिलेल्या धर्मार्थशून्य अशा त्या मनुष्याला कामाचा नाश झाला ह्मणजे निश्चयानें मृत्यु येतो. ह्मणूनच शहाणे लोक धर्म आणि अर्थ ह्या पुरुषार्थांकडे केव्हांही दुर्लक्ष्य करीत नाहींत. कारण, ज्याप्रमाणें अरणी ही अग्नीचें उत्पत्तिस्थान त्याप्रमाणेंच धर्म आणि अर्थ हे कामाचें उत्पत्तिस्थान होत. सारांश, अर्थ हा सर्वथैव धर्ममूलक व धर्म हाही सर्वथैव अर्थमूलक असून ते उभयतां मेघ आणि समुद्र ह्यांच्याप्रमाणें परस्परांच्या उन्नतीस कारणभूत आहेत. पुष्पांच्या माला, चंदनादिकांचा स्पर्श व सुवर्णादिकांची प्राप्ति इत्यादिकांच्या योगानें जो आनंद होतो तो अंतःकरणाचा संकल्प ह्याच काम होय. त्याचें शरीर दृग्गोचर होत नाहीं. हे राजा, अर्थाचा अभिलाष करणारा पुरुष त्याच्या प्राप्तीसाठीं विपुल धर्म करूं इच्छितो व कामाची इच्छा करणारा पुरुष त्याच्या प्राप्तीसाठीं अर्थसंपादन करूं पाहत असतो. अर्थात् धर्म हा अर्थाचें व अर्थ हा कामाचें साधन आहे असें सिद्ध होतें. कामाच्या योगानें इतर पुरुषार्थ संपादन करण्याची मनुष्य इच्छा करीत नाहीं. कामाच्या योगानें इतर अभीष्टाची सिद्धि व्हावयाची नाहीं. कारण, सिद्धि

होण्यास साधन लागतें व काम हा इतर पुरुषार्थांचें साधन नसून, ज्याप्रमाणें काष्ठापासून झालेलें भस्म असतें त्याप्रमाणें तो केवल फल असतो व त्याचा प्रत्यक्ष प्रीति उत्पन्न करणें हा उपयोग होऊन गेलेला असतो. ह्यामुळें तो फलच आहे, साधन नव्हे, असें शास्त्रज्ञांनीं ठरविलेलें आहे. हे राजा, ज्याप्रमाणें पक्ष्यांचा वध करून त्यांवर उपजीविका करणारा मनुष्य त्या पक्ष्यांचा वध करितो त्याप्रमाणें प्राण्यांची हिंसा करणें हें अधर्माचें स्वरूप होय. काम आणि लोभ ह्यांच्या अधीन होऊन जो मनुष्य धर्माच्या स्वरूपाचें ज्ञान संपादन करीत नाहीं तो दुष्ट इहलोकीं व परलोकींही सर्व प्राण्यांचा वध्य होऊन राहतो. असो; हे राजा, स्त्रीधनादिक वस्तु हा ज्याचा परिवार आहे त्या अर्थाचें तुला अगदीं स्पष्ट ज्ञान आहे. तसेंच ह्याचीं साधनें व त्यांचें अनेक प्रकारचे परिणाम ह्यांचीही तुला माहिती आहे. कामाचा जो स्त्रिया, धेनु, अश्व इत्यादिक परिवार आहे त्याची प्राप्तिच न होणें, झाल्यानंतर वियोग होणें, त्याला जरा अर्थात् क्षय लागणें किंवा मरण येणें ह्यांसच अनर्थ असें ह्मणतात. हा आज आमच्यावर आहेच. चक्षुरादिक पांच इंद्रियें, मन आणि बुद्धि हीं आपापल्या विषयाचे ठिकाणीं आसक्त झालीं ह्मणजे जी प्रीति उत्पन्न होते तोच काम होय असें मला वाटतें. हेंच कर्माचें उत्कृष्ट प्रकारचें फल होय. सारांश, मीं सांगितलें आहे अशाच रीतीनें धर्म, अर्थ आणि काम ह्यांचा भेद आहे असें समजून मनुष्यानें केवल धर्म, केवल अर्थ अथवा केवल काम ह्याचाच अवलंब न करितां सदोदीत सर्वही पुरुषार्थांचें सेवन करीत असावें. प्रतिदिवशीं आरंभीं धर्माचें, मध्यें अर्थाचें आणि शेवटीं कामाचें आचरण करावें, असा शास्त्राचा नियम आहे. आपल्या वयामध्यें सुद्धां प्रथम काम, मध्यें अर्थ व शेवटीं धर्म आचरण करावा असा शास्त्रविहित विधि आहे. तेव्हां, हे उत्कृष्ट वक्त्या युधिष्ठिरा, पुरुषार्थांच्या सेवनाचा काल जाणणाऱ्या सुज्ञ मनुष्यानें निरनिराळ्या वेळा ठरवून धर्म, अर्थ आणि काम ह्या पुरुषार्थांचें योग्य प्रकारें सेवन करावें. हे कुरुनंदना राजा युधिष्ठिरा, सुखाभिलाषी पुरुषांच्या आत्यंतिक कल्याणाचें साधन एक मोक्ष अथवा दुसरें निश्चय ठरवून व उपायांची योजना करून मिळविलेला अभ्युदय हें होय. तेव्हां तूं एक मोक्ष तरी सत्वर मिळीव अथवा अभ्युदय तरी संपादन कर. कारण, धड तेंही नाहीं व हेंही नाहीं, अशा रीतीनें मध्येंच लडबडत राहणाऱ्या पुरुषाला आपलें आयुष्य रोगग्रस्त मनुष्याच्या आयुष्यासारखें कष्टदायक होतें. धर्म कोणता हें मलाही माहीत आहे आणि तूं तर सदोदीत त्याचें आचरणच करीत आहेस. युधिष्ठिरा, धर्माचे प्रकार जरी अनेक आहेत तरी अत्यंत विचारसंपन्न असे ज्ञाते लोक कर्मविधायक वाक्यांचीच प्रशंसा करीत असतात. सारांश, ज्ञान्यांच्या मतें कर्मरूपी धर्म हाच श्रेष्ठ आहे. ह्यामुळें दान, यज्ञ, सज्जनांचा संवाद, वेदांचें अध्ययन आणि सरळपणाचें वर्तन हाच धर्म श्रेष्ठ असून इहलोकीं व परलोकीं फलदायक होणारा आहे. पण, हे पुरुषश्रेष्ठा, जरी इतर सर्व गुण असले तरीही अर्थ नसल्यास ह्या धर्माचें आचरण करितां येणें शक्य नाहीं.हे राजा,धर्म हें सर्व जगताचें मूळ कारण असून धर्माहून श्रेष्ठ असें दुसरें कांहींही नाहीं हें खरें, पण हा धर्म विपुल अर्थ असेल तरच आचरण करितां येणें शक्य आहे. सारांश, जरी धर्माची इच्छा असली तरी त्यासाठीं प्रथम अर्थ संपादन केला पाहिजे. पण, राजा, केवल धर्मावर अंतःकरण ठेवून भिक्षा मागितल्यानें अथवा धाडस न केल्यानें मनुष्याला केव्हांही अर्थसंपादन

करितां येणें शक्य नाहीं. ब्राह्मणाला याचनेच्या योगानें अर्थप्राप्ति होते, पण ती याचना तूं क्षत्रिय असल्यामुळें तुला निषिद्ध आहे. तेव्हां, हे नरश्रेष्ठा, तूं आपल्या पराक्रमानेंच अर्थसंपादन करण्याविषयीं प्रयत्न कर. क्षत्रियाला भिक्षावृत्ति अथवा वैश्य आणि शूद्र ह्यांच्या वृत्तिही विहित नसून स्वतःच्या सामर्थ्यावर उपजीविका करणें हाच त्याचा उत्कृष्ट प्रकारचा धर्म आहे, असें ह्मटलेलें आहे. तेव्हां तूं स्वधर्माचें अवलंबन कर, आपणावर चालून येणाऱ्या शत्रूंचा संहार कर आणि अर्जुनाकडून व मजकडून ह्या धृतराष्ट्रपुत्ररूपी अरण्याचा धुव्वा उडवून दे. ऐश्वर्यरूपी अभ्युदय हाच-धर्माचें फल असल्यामुळें-धर्म होय असें ज्ञानी लोकांनीं सांगितलें आहे. तेव्हां तूं ऐश्वर्यरूपी अभ्युदयाचेंच अवलंबन कर. अशा निकृष्ट स्थितींत रहाणें तुला योग्य नाहीं. हे राजेंद्रा, अजून तरी शुद्धीवर ये. तुला सनातनधर्माचें ज्ञान आहेच; तेव्हां तुझा धर्म कोणता हें कांहीं कोणीं सांगावयाला नको. ज्याच्या योगानें लोक उद्वेग पावतात तें संग्रामासारखें क्रूर कर्म हाच ज्यांचा धर्म त्या क्षत्रियांच्या कुलांत तुझा जन्म झाला आहे. प्रजेच्या पालनासाठीं घडून येणारें क्रौर्यरूपी कार्य करणें हें तुजला निंद्य नाहीं. कारण, हे राजा, तूं क्षत्रिय असल्यामुळें परमेश्वरानेंच तुझा हा धर्म कायमचाच ठरविलेला आहे. तेव्हां, हे पार्था, त्याचें आचरण न करितां जर तूं निकृष्ट स्थितीस पोहोंचलास तर लोकांमध्यें तुझा उपहास होईल. कारण मनुष्यें स्वधर्मभ्रष्ट होऊं लागलीं तर त्यांची कोणी प्रशंसा करीत नाहींत. तेव्हां, हे कुरुवंशजा, तूं हा अंतःकरणाचा शिथिलपणा टाकून देऊन त्याला क्षत्रियाप्रमाणें कठोर बनीव आणि शौर्याचा अवलंब करून औताच्या बैलाप्रमाणें हें कार्याचें जूं आपल्या मानेवर घे. राजा, केवल धर्मावर अंतःकरण ठेवून आजपर्यंत कोणाही राजाला केव्हांही पृथ्वी मिळालेली नाहीं; ऐश्वर्य प्राप्त झालेलें नाहीं व संपत्तीचाही लाभ झालेला नाहीं. ज्याप्रमाणें साळंतरपक्षी मांसभक्षणाविषयीं लुब्ध झालेल्या क्षुद्र मधुमक्षिकांस भुलविण्याकरितां जीभ बाहेर काढून बसतो, व तिजवर त्या बसतांच त्यांस भक्षण करितो, त्याप्रमाणें अनेक क्षुद्र लोकांस लांचलुचपत देणें इत्यादि शाठ्य केल्यानेंच राज्यप्राप्ति होते. हे नृपश्रेष्ठा, देवांनींही शाठ्याचा अवलंब करूनच अत्यंत ऐश्वर्यसंपन्न व वडील असल्यामुळें ऐश्वर्योपभोगास योग्य अशा आपल्या बंधूंनाही-असुरांना-जिंकिलें आहे. सारांश, हे महाबाहो राजा, ज्याच्या अंगीं सामर्थ्य असेल त्यालाच सर्व मिळावयाचें हें लक्षांत वागवून तूं अत्यंत शाठ्याचा देखील अवलंब करून शत्रूंना ठार कर. तुला साहाय्य नाहीं असेंही नाहीं. कारण संग्रामाच्या कामीं अर्जुनासारखा धनुर्धर योद्धा अथवा मजसारखा गदायुद्ध करणारा पुरुष आजही कोणी नाहीं व पुढेंही कोणी होणार नाहीं. हे पांडुपुत्रा राजा युधिष्ठिरा, अत्यंत बलवान् जरी पुरुष असला तरी शौर्याच्याच योगानें तो युद्ध करूं शकतो; केवळ शरीर, सैन्य इत्यादिकांचें प्रमाण अथवा उत्साह ह्यांच्या योगानें करूं शकत नाहीं. तेव्हां तूं शौर्याचें अवलंबन कर. कारण, शौर्य हेंच अर्थप्राप्तीचें मूलकारण असून त्याहून भिन्न असें सर्व कांहीं निष्फल व ह्मणूनच तें हेमंतऋतूंतील वृक्षच्छायेप्रमाणें निरुपयोगी आणि अप्रासंगिक होय. उत्कृष्ट प्रकारच्या अर्थाची प्राप्ति होण्यासाठीं अर्थाचाही त्याग केला पाहिजे हें खरें, पण तो बीजाप्रमाणें केला पाहिजे. अर्थात् ज्याप्रमाणें शेतकरी लोक सर्व धान्यापैकीं कांहीं धान्य बीजासाठीं राखून

ठेवून इतराचाच खर्च करितात, त्याप्रमाणें अर्थाच्या कांहीं भागाचाच त्याग केला पाहिजे. ह्याविषयीं, हे कुंतीपुत्रा, तूं संशय मानूं नको. हा देखील अर्थत्याग—ज्या ठिकाणीं अर्थाच्या बरोबरीनें अनर्थाची प्राप्ति होईल, अभ्युदय मुळींच होणार नाहीं, त्या ठिकाणीं करूं नये कारण, तशा ठिकाणीं अर्थत्याग करणें ह्मणजे गाढवाला खरारा करण्यासारखें आहे. ज्याप्रमाणें पुष्कळ अर्थाची प्राप्ति व्हावी ह्मणून थोड्याशा अर्थाचा त्याग करावयाचा, त्याचप्रमाणें, हे नरश्रेष्ठा, जो मनुष्य थोड्याशा धर्माचा त्याग करूनही विपुल धर्म संपादन करील तोच खरा ज्ञानी, असें अगदीं ठाम मत आहे. शत्रूला जर पुष्कळ साहाय्यकर्ते असले तर चतुर पुरुष त्यांच्या—त्यांच्यांत फाटाफूट करितात व अशा रीतीनें त्या ज्ञानशून्य शत्रूला मित्रांनीं सोडिलें ह्मणजे ते वश करून घेतात. सारांश, राजा, मनुष्य जरी अत्यंत बलवान् असला तरी तो शौर्याच्याच योगानें युद्ध करूं शकतो. केवल उद्योग अथवा गोडीगुलाबीनें बोलणें ह्यांच्या योगानें सर्व प्रजा कोणासही आपल्या ताब्यांत ठेवतां येणार नाहीं. दुर्बलांना देखील जर संघशक्ति असली, तर ते, मधुमक्षिका ज्याप्रमाणें मध काढूं जाणाऱ्या मनुष्यास ठार करूं शकतात, त्याप्रमाणें आपल्या बलवत्तर शत्रूचाही सर्वथैव नाश करूं शकतात. सारांश, शत्रु दुर्बल आहेत असें समजून स्वस्थ रहाणेंही योग्य नाहीं. तेव्हां, हे राजा, तूं सूर्याप्रमाणें हो आणि ज्याप्रमाणें सूर्य आपल्या किरणांनीं प्रजेस भक्षणही करितो अर्थात् तींतील रस शोषून घेतो व वृष्टि करून तिचें संरक्षणही करितो, त्याचप्रमाणें तूंही शिष्टांचें पालन आणि दुष्टांचा संहार कर. पृथ्वीचें यथाविधि पालन करणें हाच आमचा अनादिसिद्ध स्वधर्म होय असें मीं ऐकिलेलें आहे व आमचे वाडवडीलही आजपर्यंत तेंच करीत आलेले आहेत. हे राजा, क्षत्रियास विहित असें युद्ध केल्यानें अथवा इतरही प्रकारें जय मिळाल्यानें जशी सद्गति मिळते तशी तपश्चर्येच्या योगानें मिळत नाहीं. तुझें हें दुःख पाहून लोकांचा असा निश्चय झाला आहे कीं, सूर्यातून देखील प्रकाश निघून जाईल आणि चंद्रांतूनही त्यांची कांति निघून जाईल ! कारण, ज्याप्रमाणें प्रकाश हा सूर्याचा अथवा कांति हा चंद्राचा निसर्गसिद्ध धर्म आहे, त्याचप्रमाणें पराक्रम हा तुझा स्वाभावसिद्ध धर्म आहे; असें असतांही तो तुला सोडून गेला आहे. हे राजा, प्रजेचीही तुजवर भक्ति आहे. कारण, निरनिराळ्या सभा जमल्या ह्मणजे त्यांमध्यें तुझी अनेक प्रकारें प्रशंसा होत असते आणि तुझ्या प्रतिपक्ष्याची अनेक प्रकारची निंदा चाललेली असते. त्यांतून देखील हें तर फारच अधिक आहे कीं, सर्व ब्राह्मण आणि कौरवही आनंदानें तूं सत्यप्रतिज्ञ आहेस असें सांगत असतात. तूं मोहामुळें, दैन्यामुळें, लोभामुळें, भीतीमुळें, कामप्राप्तीसाठीं अथवा अर्थ संपादण्याच्या हेतूनेंही कधीं कोणत्याही प्रकारें असत्य भाषण केलेलें नाहींस हें खरें आहे; तथापि ह्या वेळीं तूं आपल्या प्रतिज्ञेचा भंग केलास तरीही हरकत नाहीं. कारण, पृथ्वीच्या प्राप्तीसाठीं राजाच्या हातून जें पातक घडतें तें सर्व पृथ्वी मिळाल्यानंतर विपुलदक्षिणायुक्त यज्ञ करून घालवितां येतें. तेव्हां, राज्यप्राप्ति झाल्यानंतर तूं ब्राह्मणांना गांवें इनाम दे आणि हजारों गोप्रदानें कर, ह्मणजे तुझें पातक नष्ट होईल. कारण, ज्याप्रमाणें चंद्र अंधकारापासून मुक्त होतो त्याप्रमाणें हा विधि करणारा राजा सर्वही पातकांपासून मुक्त होतो. हे कुरुनंदना युधिष्ठिरा, राजधानी आणि देश

ह्यांमध्यें वास्तव्य करणारे सर्वही आबालवृद्ध लोक सांप्रत तुझी प्रशंसा करीत आहेत. तेव्हां हाच तुझा राज्य मिळविण्याचा समय आहे. 'ज्याप्रमाणें कुत्र्याच्या चामड्याच्या बुधल्यांत दूध घातलेलें असावें, शूद्राच्या तोंडीं वेद असावे, दरोडेखोराच्या ठिकाणीं सत्यानें वास्तव्य करावें, अथवा स्त्रीच्या ठिकाणीं सामर्थ्य वसत असावें, त्याप्रमाणेंच दुर्योधनाच्या ठिकाणीं असलेला राजेपणा होय.' अशा तऱ्हेची लोकांमध्यें ह्मण पडली असून तिचें एकसारखें पुरश्चरण चाललेलें आहे. इतकेंच नव्हे, तर, हे भरतवंशजा, आह्मांसहवर्तमान तूं अशा स्थितींत असल्यामुळें ह्या प्रजेपैकीं स्त्रिया आणि बालक हे तर ही ह्मण स्वाध्यायासारखी समजून हिचें अध्ययन करीत असतात. अशी स्थिति असतां, हे शत्रुमर्दना, राज्यभ्रंशरूपी आमच्या पीडेला जर तूंच कारण झालास तर खात्रीनें आह्मी सर्वहीजण नामशेष होऊन गेलों असें समज. तेव्हां आतां तूं विलंब न करितां सर्वसाहित्यसंपन्न अशा ह्या रथामध्यें आरोहण करून ब्राह्मणांस देण्यासाठीं अर्थ संपादन करण्याकरितां ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेऊन आजच हस्तिनापुरावर स्वारी कर. ज्याप्रमाणें इंद्र देवांस आपल्याबरोबर घेतो त्याप्रमाणें तूं अस्त्रवेत्ते, बळकट धनुष्यें धारण केलेले व विषारी भुजंगांसारखे शूर बंधु बरोबर घे; आणि, हे महाबलसंपन्ना युधिष्ठिरा, असुरांचें मर्दन करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तूं आपल्या पराक्रमानें शत्रूंचें मर्दन करून धृतराष्ट्राच्या पोरांपासून राज्य काढून घे. अर्जुनाच्या गांडीव धनुष्यांतून सुटलेल्या, गृध्रपक्ष्यांचीं पंखें लावलेल्या, विषारी सर्पांसारख्या बाणांचा नुसता स्पर्श देखील कोणाही मनुष्यास सहन होणें शक्य नाहीं, मग प्रहाराची गोष्ट पाहिजे कशाला? तसेंच, हे भरतवंशजा, असा कोणीही वीर, हत्ती अथवा घोडाही नाहीं, कीं जो मी संग्रामामध्यें क्रुद्ध होऊन गेलों ह्मणजे माझ्या गदेचा वेग सहन करील. ह्याशिवाय सृंजय, कैकेय आणि यादवश्रेष्ठ ह्यांचें जर साहाय्य आहे तर आह्मांला युद्धांत जय मिळणार नाहीं हें होईल तरी कसें? हे राजा, तुझें सामर्थ्य मोठें असतांही तूं युद्धाविषयीं प्रयत्न करून शत्रूंच्या हस्तगत झालेली पृथ्वी काय म्हणून हिराहून घेत नाहींस?

अध्याय चौतिसावा.

—:*:—

युधिष्ठिराचें उत्तर.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें भीमानें भाषण केल्यानंतर, तो महाप्रभावशाली सत्यनिष्ठ राजा युधिष्ठिर हा धिमेपणानें त्यास असें बोलूं लागला.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे भरतवंशजा भीमा, वाक्यरूपी बाणांच्या टोंकांनीं बोंचून तूं जो मला कमीपणा देत आहेस तो अगदीं खरा आहे; त्याबद्दल मी तुला दूषण देत नाहीं. कारण, माझ्याच अनीतीमुळें तुमच्यावर संकट ओढवलें आहे. मीं राष्ट्र आणि राज्यलक्ष्मी हीं धृतराष्ट्राच्या पुत्रांकडून हिरावून घेण्याच्या इच्छेनें द्यूताचा अंगीकार केला व त्या वेळीं दुर्योधनानें मजबरोबर खेळावयाचें असतां त्याच्यासाठीं कपटी शकुनि माझ्याशीं खेळूं लागला. ह्या महामायावी पर्वतदेशाधिपति शकुनीनें सभेंत पुष्कळ फांसे टाकून मायावी नसणाऱ्या माझा कपटानें पराभव केला; व त्यामुळेंच, भीमसेना, हें कष्टदायक संकट मला पहावें लागलें! शकुनीचे फांसे सम असोत अथवा विषम असोत, अगदीं बरोबर त्याच्या इच्छेप्रमाणें पडतात असें दृष्टिगोचर होतांच मला अंतःकरण आवरून धरितां

आलें असतें हें खरें आहे, पण क्रोध हा मनुष्याच्या धैर्याचा ध्वंस करीत असतो हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. बा भीमा, शौर्य, अभिमान आणि प्रयत्न ह्यांनीं जखडून गेलेलें अंत:करण केव्हांही आवरून धरितां येणें शक्य नसतें व ह्मणूनच मला तसें करितां आलें नाहीं. भीमा, मी तुझ्या वाणीला दोष देत नाहीं. कारण, माझ्या मतें ती गोष्ट तशी होणारच होती. भीमा, आमचें राज्य हिरावून घेण्याच्या इच्छेनें त्या धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनानें ज्यामध्यें द्रौपदी हाच आमचा केवळ आधार अशा संकटांत आह्माला पाडलें आणि दास करून सोडिलें. आह्मी त्या सभेंत गेल्यानंतर सर्वही भरतवंशजासमक्ष एका पणाकरितां मला तो काय ह्मणाला हें तुलाही माहीत आहे व अर्जुनालाही ठाऊक आहे. तो ह्मणाला होता कीं, "राजपुत्रा युधिष्ठिरा, द्यूतांत पराजय झाला तर अरण्यामध्यें जाऊन बारा वर्षेपर्यंत तूं तुझ्या इच्छेप्रमाणें हवें तर प्रकटपणेंही रहा, पण शेवटीं एक वर्षपर्यंत बंधूंसहवर्तमान वेष बदलून गुप्तपणें अज्ञातवास केला पाहिजे. अज्ञातवासांत असतां जर तुह्मी आहां असें आमच्या कानावर आलें अथवा भरतवंशजांच्या हेरांस तुह्मी कळून आलां तर पुन:बारा वर्षें वनवासांत आणि एक वर्ष अज्ञातवसांत राहिलें पाहिजे. तेव्हां, पार्था, ह्याचा काय तो निश्चय कर आणि मग प्रतिज्ञा कर. हे राजा, जर इतक्या वेळांत आमच्या हेरांस देखील तुझा शोध लागला नाहीं, तर तूं अज्ञातवासांतून सुटल्यानंतर आह्मी चकित होऊन जाऊं. ह्या कौरवांच्या सभेंत मी तुला खरेंच सांगतों कीं, पुढें हा पंचनद देश तुझाच आहे. कारण, असें केलेंस ह्मणजे तूं आह्मांला जिंकल्याप्रमाणें होईल व त्या वेळेपासून आह्मी भोग्य वस्तूंचा त्याग करून राहूं." असें त्या राजानें कौरवांच्या देखत मला सांगितलें व मींही त्याला 'ठीक आहे' असें उत्तर दिलें. त्या द्यूतांत आमची बाजू ढिली पडली आणि आम्ही पराजित झालों. ह्यामुळेंच आज अशा रीतीनें प्रत्यक्ष दु:खरूपी बनून कष्टमय अशा अनेक देशांतून व अरण्यांतून आह्मी संचार करीत आहों. त्या वेळीं दुर्योधन शांतीची इच्छा न धरितां केवळ क्रोधाच्याच अधीन झाला, ह्यामुळें सर्वही कुरुवंशज उद्विग्न झाले व ह्मणूनच त्याला कोणीही वश झाले नाहींत. असो; सज्जनांच्या समोर. त्या वेळीं अशा प्रकारची प्रतिज्ञा करून आतां राज्यासाठीं तिचा त्याग कोण बरें करूं शकेल? मला वाटतें, धर्माचा अतिक्रम करून पृथ्वीचें पालन करणें हें सज्जनाला मरणापेक्षां अत्यंत कष्टप्रद होईल. भीमा, ज्या वेळीं द्यूतामध्यें शकुनीचे बाहु दग्ध करण्याच्या इच्छेनें तूं परिघास (एक प्रकारच्या आयुधास) हात घातलास आणि अर्जुनानें तुला थांबविलें, त्या वेळींच जर तूं हें वीरकर्म केलें असलेंस तर तें कांही दुष्कर झालें असतें काय? मुळींच नाहीं. बरें, तुला जर आपल्यापाशीं पौरुष आहे असें ज्ञान होतें, तर मग प्रतिज्ञा करण्याच्यापूर्वीच तूं मला कां सांगितलें नाहींस? प्रसंग आला त्या वेळीं तूंच चुकलास आणि पुढें आतां मला काय वरचेवर विचारितोस? भीमा, द्रौपदी अत्यंत क्लेश पावत आहे असें पाहून शत्रूला क्षमा केल्याबद्दल मला अतिशय दु:ख होत आहे आणि प्रत्यक्ष विषप्राशन केल्याप्रमाणें मी क्लेश पावत आहें. तथापि, हे भरतवंशजा वीरा, कौरववीरांमध्यें मी प्रतिज्ञा करून जें सांगितलें आहे तें अन्यथा होणें शक्य नाहीं. तेव्हां, ज्याप्रमाणें धान्य पेरणारा शेतकरी तें पक्कदशेस येण्याची वाट पाहत असतो, त्याप्रमाणें तूं आपल्या सुखोत्पत्तीची मार्गप्रतीक्षा करीत रहा. शत्रूंनी पूर्वीं फसविलेल्या मनुष्यानें, ते

चांगले शौर्यादिक साधनरूपीं पुष्पें आणि ऐश्वर्यरूपीं फळें ह्यांनी युक्त आहेत असें कळून आल्यानंतर जर त्यांना कापून काढिलें तरच त्याच्या पौरुषाला अत्यंत महत्त्व येतें. खरोखर तोच वीर ह्या मृत्युलोकामध्यें जिवंत असणारा होय; त्याला संपूर्ण ऐश्वर्याची प्राप्ति होते; शत्रुही त्याजपुढें मान वांकवितात; व ज्याप्रमाणें देव इंद्राची सेवा करितात त्याप्रमाणें मित्रही लवकरच त्याची सेवा करूं लागून त्याच्या आश्रयानें आपली उपजीविका करूं लागतात. सारांश, माझी प्रतिज्ञा अगदीं खरी आहे हें तूं पक्कें समज. मोक्षाचा अथवा प्रत्यक्ष जीविताचाही त्याग करावा लागला तरीही मी सत्यरूपी धर्माचा स्वीकार करणार ! कारण राज्य, पुत्र, कीर्ति आणि द्रव्य ह्यांना सत्याचा एका षोडशांशाची सुद्धां सर यावयाची नाहीं !

अध्याय पसतिसावा.

—:०:—

पुनरपि भीमाचें भाषण.

भीमसेन ह्मणालाः—हे महाराजा, तूं कालानें जखडून गेलेला मनुष्य आहेस; व ह्मणूनच, पाण्यावरील फेंसाप्रमाणें क्षणिक अथवा वृक्षावरील फळाप्रमाणें पतनशील आहेस. असें असतांही सर्वांचा संहार करणारा, प्रवाहस्वरूपी, अमर्याद, अनंत, बाणाप्रमाणें शीघ्र जाणारा व प्रत्यक्ष यमस्वरूपीच असा जो काल त्यावर प्रेम करून तूं त्याला एखाद्या प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या वस्तूप्रमाणें स्वाधीन ठेवतां येण्यासारखा समजत आहेस. पण वस्तुतः तशी स्थिति नाहीं. हे कुंतीपुत्रा, डोळ्यांत काजळ घालण्याच्या सळईच्या योगानें क्रमाक्रमानें नाश पावणाऱ्या कज्जलाप्रमाणें निमेषांच्या योगानेंही ज्याचें आयुष्य कमी होतें त्या मनुष्यानें कालाची काय ह्मणून प्रतीक्षा करावी ? ज्याचें आयुष्य खरोखर अमर्याद असेल अथवा आपल्या आयुष्याच्या प्रमाणाचें व त्यांतूनही सर्व कालीं घडणाऱ्या गोष्टींचें ज्याला प्रत्यक्ष ज्ञान असेल, त्यानें कालाची प्रतीक्षा केली तर चालेल; पण, हे राजा, आमची स्थिति तशी नसल्यामुळें, जर आह्मी तेरा वर्षेपर्यंत कालाचीच प्रतीक्षा करीत राहिलों तर तो आमच्या आयुष्याचा ऱ्हास करून आह्मांला मृत्यूच्याही समीप घेऊन जाईल. कारण, मरण हें प्राण्यांच्या शरीराला नेहमींचेंच लागलेलें आहे. तेव्हां तें येण्यापूर्वींच आह्मीं राज्यप्राप्तीसाठीं प्रयत्न केला पाहिजे. जो मनुष्य आपल्या वैराचा प्रतीकार करीत नाहीं व ह्मणूनच कीर्ति न मिळाल्यामुळें अप्रसिद्धपणेंच राहतो, त्याच्या योगानें भूमीला तर पीडा होतेच; कारण तो भूमीला भारभूतच असतो; पण तो स्वतः देखील चिखलांत रुतलेल्या धेनूप्रमाणें क्लेश पावतो. जो मनुष्य उद्योग आणि शौर्य हीं कमी असल्यामुळें वैराचा प्रतीकार करूं शकत नाहीं, त्याचें जन्म निरर्थक असून तो केवळ संकटेंच भोगण्याकरितां जन्मास आला आहे असें मी समजतों. धर्मा, तुझे बाहु ह्मणजे प्रत्यक्ष सुवर्णमयच आहेत. कारण, त्यांच्याच योगानें—बाहुबलानें—सुवर्णप्राप्ति होत असते. तसेंच, तुझी कीर्तिही पृथुराजाप्रमाणें उत्कृष्ट प्रकारची आहे. तेव्हां संग्रामामध्यें बाहुबलानें तूं सुवर्णादिक द्रव्य संपादन करून त्याचा उपभोग घे. हे शत्रुमर्दना राजा, मनुष्यानें आपणाला अपकार करणाऱ्याचा वध केल्याबद्दल जरी तो तात्काळ नरकाला गेला तरी त्याला तो नरक स्वर्गाच्याच योग्यतेचा आहे ! धर्मा, क्रोधामुळें होणारा संताप खरोखर अग्नीपेक्षां देखील अत्यंत प्रखर आहे व ह्मणूनच त्याच्या योगानें अत्यंत संतप्त होऊन गेल्या-

मुळें मला रात्रंदिवस झोंप येत नाहींशी झाली आहे. हा पृथापुत्र अर्जुन देखील धनुष्याची प्रत्यंचा ओढण्यामध्यें—नेमके बाण मारण्यामध्यें—अत्यंत श्रेष्ठ असतांही पिंजऱ्यांत असणाऱ्या सिंहाप्रमाणें केवळ अत्यंत संतप्त होऊनच राहिला आहे. सर्व जगतांत एक असा जो हा अर्जुन एकंदर धनुर्धारी लोकांस मुळींच जुमानीत नाहीं, तोच बंधनांत असलेल्या एका महागजाप्रमाणें अंतःकरणास होणाऱ्या संतापाचें संयमन करीत आहे. तसेंच नकुल, सहदेव, वीरमाता अशी आमची वृद्ध माता व इतरही आमचें बरें व्हावें अशी इच्छा करणारे लोक केवळ मूर्खाप्रमाणें अथवा मुक्याप्रमाणें होऊन बसलेले आहेत. सृञ्जयांसहवर्तमान सर्वही बांधव तुझें प्रिय व्हावें अशी इच्छा करीत आहेत; आणि एक मी व प्रतिविंध्याची माता द्रौपदी अशी दोघें मात्र संतप्त झालों आहों. तरी पण मी जें कांहीं सांगत आहें तें सर्वांनाही प्रिय असेंच आहे. कारण, सर्वही संकटांत पडले असून सर्वही संग्रामाचें अभिनंदन करीत आहेत. हे राजा, कमी बलाचे नीच शत्रु आमचें राज्य हिसकावून घेऊन उपभोगीत आहेत. ह्याहून दुसरी अत्यंत निंद्य अशी विपत्तिच असणें संभवनीय नाहीं. हे शत्रुतापना, स्वभावामध्यें दोष असल्यामुळें तुझ्या शरीरांत कारुण्याचा संचार झालेला आहे व त्यामुळेंच तूं अहिंसक बनून हे क्लेश सहन करीत राहिलेला आहेस. पण, हे राजा, दुसरा कोणीही ह्या तुझ्या कृत्याची प्रशंसा करीत नाहीं. हे राजा, तूं वेदवेत्त्याप्रमाणें आळशी व विचारशून्य असून तुझी बुद्धि वेदाध्ययनामुळें कुंठित होऊन गेलेली आहे व ह्यामुळेंच तिला खरें काय हें कळेनासें झालें आहे. तूं दयाळू व ह्मणूनच ब्राह्मणाच्या स्वभावाचा आहेस. मग क्षत्रियजातींत उत्पन्न तरी कसा झालास कोण जाणे ! कारण, ह्या जातीमध्यें बहुतकरून क्रूर बुद्धीचेच लोक जन्मास येत असतात. तूं मनूनें सांगितलेले राजधर्म ऐकिलेले आहेस. असें असतां, हे महाराजा, क्रूर, शाठ्यसंपन्न, अशांतिप्रिय आणि शासन करण्यास योग्य अशा धृतराष्ट्रपुत्रांची क्षमा काय ह्मणून करीत आहेस ? हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं बुद्धि, शौर्य आणि शास्त्रज्ञान ह्यांनीं युक्त असून सत्कुलामध्यें जन्म पावलेला आहेस; असें असतां आपल्या कर्तव्याविषयीं कांहींच विचार न करितां असा अजगरासारखा स्वस्थ काय बसला आहेस? हे कुंतीपुत्रा, आह्मा सर्वांना गुप्तरूपानें ठेवण्याची तुझी इच्छा ह्मणजे निवळ एक मूठभर गवतानें हिमवान् पर्वतास आच्छादित करण्याचीच इच्छा होय. हे पार्था, ज्याप्रमाणें आकाशामध्यें सूर्याला अज्ञात स्थितींत राहतां येणें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें पृथ्वीवर प्रख्यात असणाऱ्या तुलाही गुप्त वेषानें राहून अज्ञातवास कंठितां यणें शक्य नाहीं. पाणथळ जमीनीमध्यें डाहाळ्या, फुलें आणि पानें असलेल्या मोठ्या वृक्षाला अथवा शुभ्रवर्ण हत्तीला ज्याप्रमाणें अज्ञातस्थितींत राहतां येणें अशक्य आहे, त्याचप्रमाणें अर्जुनाला तरी गुप्तपणें कसा संचार करितां येईल ? हे पार्था, सिंहाच्या तोडीचे नकुल आणि सहदेव हे बालावस्थेंत असलेले तुझे बंधु अज्ञातवासांत कसे राहणार ? युधिष्ठिरा, उत्कृष्ट प्रकारची कीर्ति असेलेली राजपुत्री द्रुपदकन्या, वीरमाता कृष्णा, प्रख्यात असतां गुप्तपणें कशी राहणार ? हे राजा, ह्या आबालवृद्ध सर्वही प्रजा मला ओळखीत आहेत. असें असतां मी अज्ञातवासांत राहणें ह्मणजे मेरूनें गुप्त होऊन राहण्यासारखें आहे असें मला वाटतें. ही झाली आमची गोष्ट ! त्यांतूनही जरी आम्ही अज्ञातपणें राहिलों तरी आम्हांला दुसरे लोक तशा स्थितींत राहूं देणार नाहींत.

कारण, पूर्वी आह्मी राज्यांतून हांकलून दिलेले व ह्मणूनच धृतराष्ट्राच्या अनुरोधानें वागू लागलेले अनेक राजे व राजपुत्र आहेत, ते कांहीं थंड होऊन राहिलेले नाहीत; कारण, आह्मीं त्यांस पीडा दिलेली आहे अथवा त्यांस हांकलून दिलेलें आहे; व ह्मणूनच धृतराष्ट्राचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें ते आह्मांला अवश्य पीडा देणारच असा संभव आहे. ते आमच्या शोधासाठीं गुप्त अशा अनेक हेरांची योजना करतील आणि आमचा शोध लावून धृतराष्ट्रास सांगतील; असें झालें म्हणजे मात्र आह्मांला अतिशय भय प्राप्त होईल. आतां, आह्मी ह्या अरण्यामध्यें चकचकीत तेरा महिने राहिलोंच आहों. ह्याच्याच मानानें तितक्याच वर्षांच्या स्थितीचा विचार कर म्हणजे झालें. कारण, ज्याप्रमाणें पूतिकनामक वृक्ष हा सोमवल्लीचा त्याचप्रमाणें महिना हा वर्षाचा प्रतिनिधि आहे असें विद्वान् लोक म्हणतात. तसेंच तूंही हें कर. आतां, आपण असत्य भाषण केल्याबद्दल पातक लागलें असें जर तुला वाटलें तर तूं राज्यप्राप्तीनंतर त्याचें प्रायश्चित्त कर म्हणजे झालें. हे राजा, उत्कृष्ट प्रकारें जूं ओढणाऱ्या चांगल्या बैलाला पोटभर खावयाला घालून तृप्त केलें म्हणजे मनुष्य ह्या पातकांतून मुक्त होतो. सारांश, हे राजा, तूं शत्रूंना ठार करण्याचा निश्चय कर. कारण प्रत्येक क्षत्रियाला संग्रामावांचून दुसरा धर्मच नाहीं.

अध्याय छत्तिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचें उत्तर.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें भीमसेनाचें भाषण ऐकून शत्रुतापन पुरुषश्रेष्ठ कुंतीपुत्र युधिष्ठिर सुस्कारा टाकून मनांत म्हणूं लागला कीं, 'मीं राजधर्मही श्रवण केलेले आहेत आणि वर्णांचेही आचार ऐकिलेले आहेत. पण नुसते धर्म ऐकून काय उपयोग ?जो भविष्यकालाकडे आणि वर्तमानकालाकडेही लक्ष देऊन वागतो तोच खरा ज्ञानसंपन्न होय. जिचें ज्ञान होणें अत्यंत कठीण अशी उत्तम प्रकारची धर्मव्यवस्था जाणत असतां मी मेरुपर्वताप्रमाणें उन्नतावस्थेंत असणाऱ्या शत्रूंचे केवळ बलात्कारानें कसें मर्दन करूं शकणार ? ' ह्याप्रमाणें क्षणभरसा विचार करून व इतिकर्तव्यतेची दिशा ठरवून तो तात्काळ भीमसेनाला असें म्हणाला.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे महाबाहो भरतवंशजा भीमा, तूं ह्मणतोस तें अगदीं खरें आहे. तथापि, हे भाषणज्ञा, माझें आणखी हें दुसरेंही म्हणणें ऐकून घे हे भरतवंशजा भीमा, केवळ धाडसानें जीं कर्में अत्यंत पापकारक असतांही आरंभिलीं जातात तीं पुढें दुःखदायक होतात. हे महाबाहो, उत्कृष्ट प्रकारची सल्लामसलत, उत्तम प्रकारचा पराक्रम, चांगलें पुण्य आणि अतिशय विचार हीं असतील तरच सर्वही गोष्टी सिद्ध होतात; त्या देखील जर दैव अनुकूल असेल तर! आतां,तूं सामर्थ्याच्या अभिमानानें ताठून गेला असल्यानें केवळ चापलानें जें हें कार्य आरंभावें म्हणतोस त्याविषयीं माझें मत ऐक. भूरिश्रवा, शल, वीर्यवान जरासंध, भीष्म, द्रोण, कर्ण, शौर्यसंपन्न द्रोणपुत्र अश्वत्थामा आणि दुर्जय असे दुर्योधनप्रभृति धृतराष्ट्रपुत्र हे सर्वही अस्त्रविद्येमध्यें चतुर असून शत्रूंचा वध करण्याविषयीं उद्युक्त आहेत. तसेंच, आह्मीं ज्यांना ताप दिला होता अशा मांडलिक आणि पृथ्वीपति राजांनीं कौरवांच्या पक्षाचा आश्रय केला असून सांप्रत त्यांजवर त्यांचें प्रेमही बसलें आहे. ह्यामुळें, हे भरतवंशजा, ते जसे दुर्योधनाच्या हिताविषयीं उद्युक्त आहेत तसे आमच्या हिताविषयीं नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर द्रव्यसंचय आणि

सैन्य ह्यांनीं संपन्न असणारे ते राजे आपले पुत्र, अमात्य व सैन्य ह्यांच्यासह सर्वही कौरव-सैन्याचें संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करतील. कारण, दुर्योधनानें त्या वीरांना आपल्या प्राप्तीचा कांहीं अंश व सर्व प्रकारच्या उपभोग्य वस्तु ह्यांचे वांटेकरी बनविलें असून त्यांचा विशिष्ट प्रकारें बहुमानही चालविलेला आहे. ह्यामुळें ते संग्रामामध्यें त्याच्यासाठीं आपले प्राणही देतील, अशी माझी अगदीं खात्री आहे. हे महाबाहो, जरी भीष्म, द्रोण आणि महात्मा कृप ह्यांचें आह्मांशी आणि त्यांच्याशीं सारखेंच वर्तन आहे, तथापि, त्यांनीं जें राजाचें अन्न खाल्लेलें आहे त्याचीच फेड ते अवश्य करितील असें मला वाटतें; व ह्मणूनच त्याग करण्यास अत्यंत कठीण अशा प्राणांचाही ते संग्रामामध्यें दुर्योधनार्थ त्याग करतील. त्या सर्वांनाही दिव्य अस्त्रांचें चांगलें ज्ञान आहे; सर्वही धर्मनिष्ठ आहेत आणि इंद्रप्रभृति देवानाही अजिक्य आहेत असें मला वाटतें. त्यापैकीं कर्ण तर असहिष्णु, सदोदीत खवळून गेलेला, सर्व प्रकारचीं अस्त्रें जाणणारा आणि अभेद्य कवचानें आच्छादित असा आहे. त्याचा केव्हांही पराजय करितां येणें शक्य नाही. सारांश, ह्या सर्वही नरश्रेष्ठांचा युद्धांत पराजय केल्यावांचून सहाय्यशून्य अशा तुजला दुर्योधनाचा वध करितां येणें अशक्य आहे. भीमा, सूतपुत्र कर्णाची हातचलाखी सर्वही धनुर्धर वीरांच्यावर ताण करणारी आहे, हें अंतःकरणांत घोळत असल्यामुळें मला झोंप देखील येत नाहीं.

व्यासांचें दर्शन व प्रतिस्मृतिविद्येची प्राप्ति

वैशंपायन म्हणालेः—हें भाषण ऐकून अत्यंत असहिष्णु अशा भीमसेनाचें अंतःकरण खिन्न झालें व त्रासून गेल्यामुळें पुढें त्यानें कांहींही भाषण केलें नाहीं. ह्याप्रमाणें त्या उभयतां पांडुपुत्रांचा संवाद चालला असतां उत्कृष्ट प्रकारचे वक्ते असे महायोगनिष्ठ सत्यवतीपुत्र व्यासमुनि हे त्या ठिकाणीं आले व पांडवांची भेट घेऊन त्यांनीं यथायोग्य पूजन केल्यानंतर धर्मराजास म्हणाले.

व्यास ह्मणालेः—हे महाबाहो नरश्रेष्ठा, तुझ्या मनांत काय आहे तें आपल्या बुद्धीनें ओळखून मी ह्याठिकाणीं त्वरेनें प्राप्त झालों आहें. हे भरतवंशजा, भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा. राजपुत्र दुर्योधन आणि दुःशासन ह्यांची जी भीति तुझ्या अंतःकरणांत एकसारखी घोळत आहे तिचा शास्त्रोक्त कर्माच्या योगानें मी नाश करीन. तेव्हां, सांगतों तें ऐक आणि धीर धरून त्याप्रमाणें कर्म कर. हे राजेंद्रा, तूं तसें कर्म केलेंस म्हणजे लागलीच तुझा त्रास नाहींसा होईल. असें म्हणून भाषणपटु अशा व्यासमुनींनी युधिष्ठिरास एकांतांत नेलें आणि युक्तियुक्त असें भाषण केलें. ते म्हणालेः—हे भरतकुलश्रेष्ठा, तुझ्या कल्याणाची उत्कृष्ट वेळ आलेली आहे. कारण, धनुर्धर अर्जुन संग्रामामध्यें शत्रूंचा पराजय करणार आहे. आतां, त्यासाठीं मूर्तिमंत सिद्धिच अशी ही जी मी सांगतों, ती प्रतिस्मृतिनामक विद्या तूं ग्रहण कर. तूं मला शरणागत आहेस, म्हणून जिची प्राप्ति होतांच महाबाहु अर्जुनाला सिद्धि मिळेल, अशी ती विद्या मी तुला सांगतो. ही विद्या मिळाल्यानंतर, हे पांडुपुत्रा, अर्जुनाला इंद्र, रुद्र, वरुण, कुबेर आणि यम ह्यांजकडे जाऊं दे. तपश्चर्या आणि पराक्रम ह्यांच्या योगानें ह्याला देवतांचें दर्शन होणें शक्य आहे हा अर्जुन श्रीनारायणाचें साहाय्य असलेला, अनादि, अनंत, नित्य, महातेजस्वी असा ऋषि, इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूपी व ह्मणूनच अजिक्य असा आहे. त्यांतूनही इंद्र, रुद्र आणि सर्वही लोकपाल ह्यांजकडून ह्यानें अस्त्रें संपादन केलीं म्हणजे हा महाबाहु हें संग्रामरूपी

महाकर्म साहजिकच करूं शकेल. हे कुंती-पुत्रा राजा युधिष्ठिरा, आतां तूं ह्या वनाशिवाय तुम्हांला राहण्यास योग्य असें दुसरें एखादें वन शोधून काढ. कारण, एकाच ठिकाणीं फार वेळ राहणें आनंददायक होत नाहीं. तसेंच, तुह्मी येथें चिरकाल राहिल्याच्या योगानें सर्व तपस्वी लोकांना त्रास होईल; मृगांचा नाश होऊन जाईल व वेली आणि औषधी नामशेष होऊन जातील. तूं तर वेद आणि वेदांगें ह्यांमध्यें पारंगत असणाऱ्या अनेक ब्राह्मणांचें पोषण करीत असतोस व त्याकरितां ह्या वनस्पत्यादिकांची अपेक्षा आहे.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें भाषण केल्यानंतर, लोकव्यवहाराचीं तत्त्वें जाणणाऱ्या, योगनिष्ठ, ज्ञानसंपन्न, सत्यवतीपुत्र भगवान् प्रभु व्यासांनीं पवित्र आणि शरणागत अशा त्या धर्मराजास अत्यंत उत्कृष्ट अशी ती विद्या सांगितली व त्याचा निरोप घेऊन ते त्याच ठिकाणीं गुप्त झाले. बुद्धिमान् धर्मात्मा युधिष्ठिर ह्यानेंही अंतःकरणाचा निग्रह करून व वेळोवेळीं निरंतर अभ्यास करून ती विद्या आपल्या अंतःकरणांत ठसविली. व्यासांच्या भाषणानें त्यास आनंद झाला व पुढें तो त्या द्वैतवनांतून निघून सरस्वतीच्या तीरावरील काम्यक नांवाच्या अरण्यांत गेला. तेव्हां, हे महाराजा जनमेजया, ज्याप्रमाणें देवर्षि देवेंद्राच्या मागून जातात त्याप्रमाणें तपोनिष्ठ आणि शिक्षादिक वेदांगें व वेद ह्यांमध्यें चतुर असलेले ब्राह्मण त्याच्या मागून गेले. हे भरतकुलश्रेष्ठा, निरंतर आपल्या सहवासास असणारे लोक आणि इतर परिवार ह्यांच्या सहवर्तमान ते महात्मे पुनरपि काम्यकवनांत जाऊन राहिले. राजा जनमेजया, पुढें त्या ठिकाणीं धनुर्वेदनिष्ठ असे ते ज्ञानसंपन्न वीर कांहीं कालपर्यंत उत्कृष्ट प्रकारच्या वेदांचें श्रवण करीत वास करीत होते. त्या ठिकाणीं ते मृगप्राप्तीसाठीं विषलिप्त नसलेले बाण सोडून सदोदीत मृगया करीत असत आणि ब्राह्मण, देवता व पितर ह्यांस यथाविधि द्रव्यादिकांचें दान करीत असत.

अध्याय सदतिसावा.

—:०:—

युधिष्ठिराचा अर्जुनास विद्योपदेश.

वैशंपायन म्हणाले:—पुढें कांहीं काळ निघून गेल्यावर मुनीच्या आज्ञेचें स्मरण होऊन धर्मराज युधिष्ठिर सुप्रसिद्ध ज्ञानी अर्जुन ह्यास एकांतामध्यें म्हणाला. प्रथम त्या शत्रुमर्दक धर्मराजानें क्षणभर वनवासाविषयींचा विचार केलासें केलें व नंतर हास्यपूर्वक अर्जुनाच्या अंगावर हात फिरवून सामोपचारानें त्याला म्हटलें.

युधिष्ठिर म्हणाला:—हे भरतवंशजा, भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण आणि अश्वत्थामा ह्यांच्या ठिकाणीं आजकाल चारही पादांनीं युक्त असा संपूर्ण धनुर्वेद निश्चलपणें वास्तव्य करीत आहे. त्यांना सर्वही अस्त्रांचे दैव, ब्राह्म आणि मानुष प्रयोग, त्यांविषयींचे प्रयत्न आणि त्यांजवरील उपाय ह्यांची पूर्णपणें माहिती आहे आणि धृतराष्ट्राच्या पुत्रानें त्यांचें सर्वथैव समाधान केलें असून आपल्या प्राप्तीमध्यें त्यांना वांटेकरी केलेले आहेत. ह्यामुळें ते संतुष्ट झाले असून, तोही जसें वडिलांशीं वागावें तसें त्यांच्याशीं वागत आहे. सारांश, आजकाल ग्राम, नगर, सागर, अरण्यें आणि खाणी ह्यांच्यासहवर्तमान ही सर्वही पृथ्वी, अर्जुना, दुर्योधनाच्याच ताब्यांत आहे. ह्यामुळें ती साहजिक रीतीनें आम्हांस मिळणें अशक्य आहे. आम्हांला काय तो तूंच प्रिय आहेस आणि आमची सर्व भिस्त काय ती तुजवरच आहे. तेव्हां, हे शत्रुनाशका, ह्याविषयीं कांहीं तरी प्रयत्न करण्याचा काल प्राप्त झाला आहे असें माझ्या बुद्धीला वाटतें. बा अर्जुना, मीं व्यास मुनींपासून एक उपनिषद्

संपादन केली आहे. तिचा प्रयोग केला कीं, सर्वही जगाचें उत्कृष्ट प्रकारें ज्ञान होतें. तेव्हां, बा अर्जुना, तो उपनिषद्रूपी वेद शिकून अत्यंत एकाग्र अंतःकरणानें योग्य वेळीं त्याचा प्रयोग कर व देवतांचा अनुग्रह होण्याची मार्ग प्रतीक्षा करीत रहा.हे भरतकुलश्रेष्ठा, अंतःकरण तपश्चर्येवर जडीव, सदाचरणनिष्ठ हो आणि धनुष्य,कवच व खड्ग हीं घेऊन मुनिवृत्तीनें रहा; कोणालाही वाट न सोडतां उत्तरदिशेकडे जा व तिकडे गेल्यानंतर तूं इंद्रालाच शरण जा, म्हणजे तो तुला अस्त्रें देईल. कारण, अर्जुना, वृत्रापासून भीति पावलेल्या देवांनीं त्या वेळीं आपलें अस्त्ररूपी सामर्थ्य इंद्राला अर्पण केलें. ह्यामुळें इंद्रापाशीं सर्वही प्रकारचीं दिव्य अस्त्रें आहेत. एकत्र असलेलीं तीं सर्वही अस्त्रें पुढें तुला इंद्राकडून मिळतील. ह्यास्तव आजच तूं दीक्षा घेऊन इंद्राचें दर्शन घेण्याकरितां जा.

वैशंपायन म्हणाले:—ह्याप्रमाणें भाषण करून प्रभु धर्मराजानें वाणी,देह व अंतःकरण ह्यांचा निग्रह केलेल्या व यथाविधि दीक्षा घेतलेल्या अर्जुनाला ती उपनिषद् शिकविली; आणि नंतर त्या ज्येष्ठ बंधूनें आपल्या शूर बंधूला प्रयाणाची परवानगी दिली.

अर्जुनाचें प्रयाण.

धर्मराजाची आज्ञा होतांच महाबाहु अर्जुन होम करून व अनेक निष्क दक्षिणा देऊन, ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून, गांडीव धनुष्य व अक्षय्य असे दोन विशाल भाते घेऊन, चिलखत घालून, हस्ततलत्राण, गोधा आणि अंगुलित्राण ही बांधून, धृतराष्ट्रपुत्रांच्या वधाच्या उद्देशानें तपश्चर्या करण्यासाठीं निघाला. निघण्यापूर्वीं त्यानें एकदां आकाशाकडे पाहिलें व सुस्कारा टाकिला.त्या वेळीं हातीं धनुष्य घेत-लेल्या अर्जुनास पाहून ब्राह्मण, सिद्ध आणि गुप्त असणारीं भूतें ह्यांनीं "हे कुंतीपुत्रा, तुझ्या अंतः-करणांत ज्या ज्याविषयीं इच्छा असेल तें तें तुला सत्वर प्राप्त होईल" ह्याप्रमाणें अर्जुनास विज-याविषयींचा आशीर्वाद दिल्यानंतर ते ब्राह्मण म्हणाले कीं, ' हे कुंतीपुत्रा, जा. तुला खात्रीनें विजय मिळेल. ' अशा रीतीनें वृक्षस्कंधा-प्रमाणें धिप्पाड मांड्या असलेला अर्जुन निघाला असतां द्रौपदी सर्वांचीं अंतःकरणें आकर्षण करण्यासारखें भाषण करूं लागली.

द्रौपदीचा निरोप.

द्रौपदी म्हणाली: -हे महाबाहो कुंतीपुत्रा धनंजया, तुझें जन्म होतांच कुंतीनें ज्याची तुजविषयीं इच्छा केली होती तें व तुला स्वतः-लाही ज्याची इच्छा असेल तें तुजला प्राप्त होवो. आम्हा क्षत्रियांच्या कुलांत खरोखर कोणीही उत्पन्न होऊं नये हेंच बरें. कारण, शत्रूंना पराजित करण्यासाठीं त्याला अनंत कष्ट सोसावे लागतात. ज्यांची निरंतर भिक्षे-वरच उपजीविका चालते ते ब्राह्मण खरोखर भाग्यशाली व म्हणूनच वंद्य होत. त्या दुष्ट दुर्योधनानें राजसभेंत मजकडे पाहून हसत हसत " अरे ही गाय ! " असें म्हटलें ! हे पार्था, ह्यामुळें मला अत्यंत दुःख होत आहे; पण त्यापेक्षां, तो त्या सभेमध्यें जें अयोग्य असें पुष्कळ बोलला, त्यामुळें होत असलेलें दुःख फार मोठें आहे असें मला वाटतें ह्यामुळें मीं तुझ्या गमनाला अनुमति द्यावी हें खरें आहे; पण ती माझ्यानें कशी देववणार ? कारण, हे वीरा, तुझे सर्वही बंधु तुझ्या वियोगामुळें झोंप आली नाहीं तरीही तुजविषयींच्या गोष्टी कथन करून आपली करमणूक करून घेतील. पण, हे पार्था, तूं चिरकाल प्रवासांत राहिलास म्हणजे माझें मन सुखोपभोगांकडे लागावयाचें नाहीं; द्रव्याकडे लागावयाचें नाहीं; फार तर काय, जीविताकडे सुद्धां लागावयाचें नाहीं आणि

त्याला त्याच्या योगानें संतोषही होणार नाहीं. तथापि, हे कुंतीपुत्रा, आह्मां सर्वांचें सुखदुःख, जीवित, मरण, राज्य अथवा ऐश्वर्य हीं सर्व काय तीं तुझ्यावरच अवलंबून आहेत, म्हणूनच मी तुला निरोप देतें. तुझें कल्याण होवो. हे निष्पापा, बलिष्ठांच्या विरुद्ध असणारें हें आमचें कार्य तूं तडीस ने. हे महाबलसंपन्ना, ह्या विजयसंपादनासाठीं तुझें प्रयाण निर्विघ्नपणें आणि सत्वर होवो. ह्यासाठी मी धात्याला आणि विधात्याला नमस्कार करितें. तुझें कल्याण असो. बरें, ये तर आतां. तुझें क्षेम असो. हे धनंजया, मार्गामध्यें ऱ्ही, श्री, कीर्ति, द्युति, पुष्टि, उमा, लक्ष्मी आणि सरस्वती ह्या देवता तुझें संरक्षण करोत. अर्जुना, तूं ज्येष्ठ बंधूचा सत्कार करितोस; तेव्हां, त्यानें सांगितलेली गोष्ट तुझ्या हातून घडो. हे भरतकुलश्रेष्ठा, वसु, रुद्र, आदित्य, मरुद्गण, विश्वेदेव आणि साध्य ह्यांस मी तुला सुखप्राप्ति व्हावी ह्मणून शरण जातें. हे भरतवंशजा, अंतरिक्ष, पृथ्वी आणि स्वर्ग ह्यांमध्यें वास्तव्य करणाऱ्या प्राण्यांपासून आणि दुसरेही जे कोणी तुझ्या कामांत आड येण्यासारखे असतील त्यांपासूनही तुझें कल्याण होवो!

अर्जुनास इंद्राचें दर्शन व उपदेश.

वैशंपायन म्हणाले:—असें आशीर्वादात्मक भाषण करून ती कीर्तिशालिनी द्रौपदी थांबली. नंतर बंधु आणि धौम्य ह्यांना प्रदक्षिणा करून तो महाबाहु अर्जुन आपलें सुंदर धनुष्य हातीं घेऊन निघाला. धर्मराजानें उपदेश केलेल्या ऐंद्रयोगानें युक्त असलेला तो पराक्रमी आणि बलवान् अर्जुन जाऊं लागला असतां सर्वही प्राणी त्याच्या मार्गावरून दूर झाले. बा जनमेजया, तो शत्रुतापन महामति योगनिष्ठ अर्जुन तेथून तपस्वी लोकांनीं वास्तव्य केलेल्या पर्वतावर गेला; व नंतर तेथून वाऱ्यासारखा अंतःकरणाच्या गतीनें चालूं लागून एकाच दिवसांत-ज्यावर देव वास करितात अशा-पवित्र व दिव्य हिमालय पर्वतावर गेला. पुढें त्या आलस्यशून्य अर्जुनानें हिमालय व गंधमादन हे पर्वत ओलांडून दुसरेही दुर्गम प्रदेश उल्लंघन केले. तदनंतर तो इंद्रकीलनामक पर्वतावर जाऊन तेथें थांबला. त्या वेळीं "येथेंच रहा!" अशी वाणी आकाशांतून त्याच्या कानीं आली. तेव्हां, ती वाणी कोणाची हें पाहण्यासाठीं त्या सव्यसाची अर्जुनानें चोहोंकडे दृष्टि फेंकिली असतां एका वृक्षाच्या मुळाशीं त्याला एक तपस्वी दिसला. तो ब्रह्मतेजानें देदीप्यमान, पिंगट वर्णाचा, जटा धारण केलेला व कृश असा होता. अर्जुन त्या ठिकाणीं उभा राहिला आहे असें पाहून तो महातपस्वी त्याला म्हणाला, "बाबारे, धनुष्यबाण घेऊन, चिलखत चढवून व हस्ततलत्राण आणि तरवार बांधून ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालेला क्षत्रियधर्मनिष्ठ असा तूं कोण आहेस? येथें शस्त्रांचें कांहीं काम नाहीं. कारण, हा प्रदेश ज्यांनीं क्रोध व आनंद इत्यादि विकार दूर घालवून दिले आहेत अशा शांतियुक्त ब्रह्मनिष्ठ तपस्वी लोकांचें वसतिस्थान आहे. येथें धनुष्याचें सुद्धां कांहीं काम नाहीं. कारण, ह्या ठिकाणीं केव्हांही संग्राम व्हावयाचा नाहीं; तेव्हां, बाबा, ठेवून दे हें धनुष्य बाजूला! हे वीरा, तूं वीर्यसंपन्न आणि तेजस्वी म्हणूनच प्रत्यक्ष मोक्षासारख्या ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालास. दुसऱ्या मनुष्यास असें केव्हांही येतां यावयाचें नाहीं." ह्याप्रमाणें तो ब्राह्मण हसल्यासारखें करून वरचेवर अर्जुनाला ह्मणाला; तथापि त्याला अत्यंत दृढनिश्चयी अर्जुनास उत्साहभ्रष्ट करितां आलें नाहीं. तेव्हां सतुष्ट होऊन व हसल्यें करून तो ब्राह्मण त्याला म्हणाला, 'हे शत्रुनाशना,

वर माग. तुझें कल्याण असो. मी इंद्र आहें.' तो असें बोलतांच कुरुकुलधुरंधर शूर अर्जुन नम्र होऊन हात जोडून म्हणाला, 'भगवन्, आपल्याकडून संपूर्ण अस्त्रें संपादन करण्याची माझी इच्छा आहे. मला संपादन करण्याची जी कांहीं अभीष्ट वस्तु ती हीच तेव्हां आपण मला हाच वर द्या.' हें ऐकून इंद्रानें मनामध्यें संतुष्ट होऊन उत्तर दिलें कीं, 'अर्जुना, तूं येथें आला आहेस, तेव्हां आतां तुला अस्त्रें घेऊन काय करावयाचीं आहेत! तुझ्या इच्छेस वाटतील ते लोक मागून घे. खरोखर तूं प्रत्यक्ष मोक्षाच्याच ठिकाणी आलेला आहेस.' त्या इंद्रानें असें भाषण करितांच अर्जुन म्हणाला, 'हे देवाधिपते, लोभास हेतुभूत असें द्रव्य, सुखोपभोग, केवल सुखस्वरूपी असें देवत्व अथवा सर्वही देवांचें अधिपतित्व ह्यांची मी इच्छा करीत नाहीं. कारण, मीं जर आपल्या त्या बंधूना अरण्यांत सोडून दिलें आणि वैराचा प्रतिकार केला नाहीं, तर सर्वही लोकांमध्यें माझी कायमची अपकीर्ति होईल.' अर्जुनानें असें भाषण करितांच सर्व लोकांस वंद्य असलेला इंद्र त्याचें समाधान करीत मधुर अशा वाणीनें त्याला म्हणाला:—बा अर्जुना, ज्या ठिकाणीं गेल्यानंतर मनुष्याला पुनः संसारांत पडावें लागत नाहीं अशा ठिकाणीं वास्तव्य करणाऱ्या श्रीशंकराच्या साक्षात्काराविषयीं तूं प्रयत्न कर. कारण, हे कुंतीपुत्रा, त्याचा साक्षात्कार झाल्यानंतर तुझे मनोरथ पूर्ण होतील व तूं स्वर्गाकडे येशील. असें अर्जुनाला सांगून इंद्र गुप्त झाला व नंतर अर्जुनही त्या ठिकाणीं योगनिष्ठ होऊन राहिला.

कैरातपर्व.

—:*:—

अध्याय अडतिसावा.

—:*:—

जनमेजयाची जिज्ञासा.

जनमेजय ह्मणाला:—भगवन्, सरळमार्गी अर्जुनाला अस्त्रांची प्राप्ति कशी झाली ही गोष्ट सविस्तर ऐकावी अशी माझी इच्छा आहे. तो पुरुषश्रेष्ठ आजानुबाहु तेजस्वी अर्जुन निर्भयपणें त्या निर्जन अरण्यांत गेला. पण, हे ब्रह्मज्ञ श्रेष्ठा, त्या ठिकाणीं गेल्यासारखें त्यानें तेथें राहून केलें तरी काय, व भगवान् शंकर व इंद्र ह्यांस कसें संतुष्ट केलें, हें आपल्या प्रसादानें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. कारण, हे सर्वज्ञा, स्वर्गलोक आणि मनुष्यलोक ह्यांतील सर्व गोष्टी आपणांला माहीत आहेत. हे ब्रह्मनिष्ठा, शत्रूंवर प्रहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ व संग्रामामध्यें पराजय न पावणारा अशा अर्जुनानें पूर्वी अंगावर रोमांच उभे राहतील अशा प्रकारचा अत्यंत आश्चर्यकारक व अद्वितीय संग्राम श्रीशंकराशीं केला असें ह्मणतात. त्याचें श्रवण केल्यामुळें नरश्रेष्ठ व शूर अशा कुंतीपुत्रांचीं अंतःकरणें दैन्य, आनंद आणि विस्मय ह्यांच्या योगानें धडधडूं लागलीं होतीं, असें ऐकण्यांत आहे; तेव्हां, अर्जुनानें हें व आणखी दुसरेंही जें जें कांहीं केलें असेल तें तें संपूर्ण मला कथन करा. ह्या अर्जुनाचें अगदीं क्षुल्लक कृत्य सुद्धां निंद्य आहे असें माझ्या दृष्टीला वाटत नाहीं. तेव्हां त्या शूराचें सर्वही चरित्र मला कथन करा.

वैशंपायनांचें उत्तर.

वैशंपायन ह्मणाले:—बा कौरवश्रेष्ठा जनमेजया, त्या महात्म्याची ही गोष्ट मी तुला सांगतों. ही गोष्ट दिव्य, मोठी व अद्भुत रमांचें केवळ उदाहरणच अशी असून, हे निष्पापा, अर्जुनानें देवाधिदेव श्रीशंकर ह्यांच्याशीं झोंबाझोंबी केल्याचा वृत्तांत हिजमध्यें आहे. आतां अर्जुनाला शंकरांची भेट कशी झाली हें आधीं तूं बरोबर रीतीनें ऐक.

तपश्चर्येसाठीं अर्जुनाचा वनप्रवेश.

धर्मराजाच्या आज्ञेवरून तो निस्सीमपराक्रमी महाबलवान् महाबाहु कुरुकुलोत्पन्न अर्जुन तें दिव्य धनुष्य आणि सुवर्णाची मूठ असलेलें खड्ग घेऊन देवाधिपति इंद्र व देवाधिदेव श्रीशंकर ह्यांचें प्रत्यक्ष दर्शन घेण्याकरितां उत्तर दिशेस हिमालयाच्या शिखराकडे गेला. हे राजा, अंतःकरण निश्चल असलेला, दृढनिश्चयी व सर्वही लोकांतील महारथी इंद्रपुत्र अर्जुन तपश्चर्या करण्यासाठीं अत्यंत त्वरेनें घोर आणि कांटेरी अशा अरण्यांत एकटाच शिरला. ह्या अरण्यांत नानाप्रकारचीं पुष्पें होतीं; अनेक प्रकारचे पक्षी वास्तव्य करीत होते; नानाप्रकारच्या पशुसमूहांनीं तें व्याप्त होऊन गेलेलें होतें; आणि सिद्ध व चारण हे त्या ठिकाणीं वास करीत होते. कुंतीपुत्र अर्जुन मनुष्याचें वारेंही नसलेल्या त्या अरण्यांत गेला, तेव्हां आकाशामध्यें शंख व दुंदुभि ह्यांचा शब्द होऊं लागला, पृथ्वीवर मोठी पुष्पवृष्टि झाली व विशाल अशा मेघसमूहानें सर्वही आकाश आच्छादित करून सोडिलें. अर्जुन हिमालयाच्या पायथ्याशीं असणारे दुर्गम वनप्रदेश उल्लंघन करून त्याच्या पृष्ठभागीं जाऊन राहिला, तेव्हां त्याला एक प्रकारची शोभा आली. त्या ठिकाणीं पक्ष्यांच्या मंजुळ शब्दांनीं गजबजून गेलेले प्रफुल्ल वृक्ष, व मोठमोठे भोंवरे असलेल्या व वैडूर्यरत्नाप्रमाणें स्वच्छ अशा नद्या, हीं त्याच्या दृष्टीस पडलीं. ह्या नद्यांच्या कांठीं हंसकारंडवादि पक्षी जणू आपल्या शब्दानें त्याची प्रशंसाच करीत होते; सारस पक्षी शब्दं

करीत होते; कोकिळांचा आलाप चाललेला होता व क्रौंच आणि मयूर ह्यांनीं त्या नद्यांस शब्दमय करून सोडिलें होतें; व त्यांच्या कांठीं सुंदर अरण्यें होतीं. पवित्र, शीतल आणि निर्मल अशा जलानें युक्त असलेल्या त्या पर्वतावरील नद्या पाहून अर्जुनाचें अंतःकरण आनंदित झालें व तो त्या रम्य अशा वनप्रदेशांत रममाण होऊं लागला. पुढें तपश्चर्या करूं लागल्यानंतर उग्र तेज असलेला तो अर्जुन दर्भाचें वस्त्र परिधान करून व दंड आणि कृष्णाजिन ह्यांनीं विराजमान होऊन वृक्षावरून भूमीवर आपोआप गळून पडलेलें एखादें पान खाऊन राहूं लागला. नंतर तीनतीन दिवस पूर्ण झाल्यावर एकएक फळ खाऊन एक महिना व सहासहा दिवसांनीं एकएक फळ खाऊन त्यानें दुसरा महिना काढला. तिसऱ्या महिन्यांत तो पंधरा दिवसांनीं आहार करूं लागला व चौथा महिना सुरू होतांच तो भरतकुलश्रेष्ठ महाबाहु पांडुपुत्र केवळ पायाच्या अंगठ्यावर निराधार उभा राहून व वर हात करून वायुभक्षण करीत राहिला. तो महात्मा सदोदीत स्नान करीत असल्यामुळें त्याच्या जटा विजेसारख्या तेजस्वी आणि कमलाप्रमाणें मृदु झाल्या. तदनंतर सर्वही ऋषि अर्जुन उग्र तपश्चर्या करीत आहे हें सांगण्यासाठीं श्रीशंकराकडे गेले आणि त्या देवश्रेष्ठास प्रणाम करून अर्जुनाचें तें कृत्य सांगूं लागले. ते म्हणाले:—हा महातेजस्वी अर्जुन पार पडण्यास कठीण अशी उग्र तपश्चर्या करून हिमालयाच्या पृष्ठभागीं राहिलेला आहे. ह्याच्या तेजानें सर्व दिशा धुपूं लागल्या आहेत. हे देवेश्वरा, त्याचा हेतु काय आहे हें कांहीं आम्हांला कळत नाहीं. आम्हां सर्वांना त्याच्या तपस्तेजानें दाह होत आहे; तेव्हां आपण त्याच्या ह्या कृत्याला चांगल्या प्रकारें आळा घाला. अंतःकरण सुसंस्कृत असलेल्या त्या मुनींचें हें भाषण ऐकून भूताधिपति

महादेव म्हणाले:—अर्जुनासंबंधानें तुम्ही कोणत्याही प्रकारें खेद करूं नका. आनंदानें जसे आलां तसे लवकर परत जा; आळस करूं नका. त्याच्या अंतःकरणांत असलेली इच्छा मला पूर्णपणें माहीत आहे. त्याला स्वर्गाची इच्छा नाहीं, ऐश्वर्याची इच्छा नाहीं, अथवा आयुष्याचीही इच्छा नाहीं. त्याला जें इष्ट आहे तें सर्व मी आज करणार आहें.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें सत्यवादी शंकरांचें भाषण ऐकून ऋषींचें अंतःकरण आनंदित झालें व ते आपापल्या आश्रमाकडे निघून गेले.

अध्याय एकोणचाळिसावा.

—:०:—

किरातार्जुनयुद्ध.

वैशंपायन ह्मणाले:—ते सर्वही महात्मे तपस्वी निघून गेल्यानंतर हातीं पिनाक धनुष्य धारण करणारे सर्वपापनाशक भगवान् शंकर सुवर्णवृक्षाप्रमाणें कांतिमान् असा किरात- (भिल्ल) वेष धारण करून व शोभायमान धनुष्य आणि भुजंगांसारखे बाण ग्रहण करून मोठ्या वेगानें—जेथें अर्जुन होता—तेथें प्राप्त झाले. त्या वेळीं ते जणू दुसरा मेरुच अथवा मूर्तिमंत अग्निच असे दिसत होते. त्यांच्याबरोबर त्यांच्यासारखा वेष व आचरण असलेली देवी पार्वती होती. मागून अनेक प्रकारचे वेष धारण केलेले व आनंदयुक्त असे प्रमथगण चाललेले होते व हजारों स्त्रियाही होत्या. श्रीशंकरांनीं आपलें शरीर किराताच्या पोशाखानें अच्छादित केलेलें होतें. राजा जनमेजया, ते तेथें आले त्या वेळीं त्या प्रदेशास अत्यंत

शोभा आली. नंतर क्षणभरानें तें सर्व अरण्य शद्बशून्य होऊन गेलें; व पाण्याचे प्रवाह आणि पक्षी ह्यांचाही ध्वनि बंद झाला. पुढें तो किरात सरळमार्गी अर्जुनाच्या समीप आला असतां त्याला त्या ठिकाणीं मूक नांवाचा अत्यंत दुरात्मा दैत्य विस्मयकारक आकार असलेलें वराहस्वरूप धारण करून अर्जुनाचा वध करण्याची इच्छा करीत आहे असें दिसलें. अर्जुनानेंही त्या वराहास पाहतांच हातांत गांडीव धनुष्य घेऊन तें सज्ज केलें व त्याच्या दोरीचा टणत्कार केला; आणि भुजंगासारखे बाण घेऊन त्या वराहास म्हटलें, 'ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालेल्या निरपराधी अशा माझा वध करण्याची ज्या अर्थी तूं इच्छा करीत आहेस त्या अर्थी आज मीच प्रथम तुला यमसदनास पाठवितों.' असें ह्मणून, बळकट धनुष्य धारण केलेला अर्जुन त्याजवर प्रहार करणार इतक्यांत किरातरूपी शंकरांनीं एकदम त्याला अडथळा केला. ते म्हणाले, ' इंद्रनीलाप्रमाणें कांति असलेल्या ह्या वराहावर प्रथम मींच नेम धरलेला आहे.तेव्हां तूं ह्याच्यावर प्रहार करूं नको. ' पण अर्जुनानें त्या भाषणाला मुळींच न जुमानतां त्या वराहावर बाणप्रहार केला. इकडे महातेजस्वी किरातानेंही वज्राप्रमाणें बळकट व अग्नीच्या ज्वालेसारखा एक बाण त्याच वेळीं त्याच वराहावर सोडला. त्या उभयतांनीं सोडलेले ते दोन्ही बाण पर्वताप्रमाणें धिप्पाड शरीर असलेल्या मूक दैत्याच्या देहावर जाऊन पडले; व ज्याप्रमाणें विद्युत् आणि वज्र हीं पर्वतावर पडतांच कडकडाट होतो त्याप्रमाणें ते दोन बाण त्या दैत्याच्या शरीरावर पडतांच मोठा कडकडाट झाला. पुढें, मुख प्रदीप्त असलेल्या सर्पासारखे अनेक बाण शरीरांत घुसल्यामुळें तो दैत्य पुनरपि राक्षसाचें भयंकर स्वरूप धारण करून मरण पावला. नंतर बरोबर स्त्रिया असलेल्या व किराताच्या वेषानें आच्छादित झालेल्या त्या सुवर्णतुल्य कांतिमान् अशा पुरुषाकडे त्या शत्रुनाशक अर्जुनाची दृष्टि गेली. तेव्हां, अंतःकरण आनंदित होऊन तो कुंतिपुत्र हसल्यासारखें करून त्याला म्हणाला, ' अरे, ह्या ओसाड अरण्यामध्यें बरोबर स्त्रियांचा समुदाय घेऊन संचार करणारा तूं कोण आहेस ? हे सुवर्णकांते, ह्या घोर अरण्यांत तुला भीति वाटत नाहीं काय ? बरें, तें असो. पण येथें आलेल्या ह्या राक्षसरूपी वराहावर प्रथम मीं नेम धरिला असतां व म्हणूनच तो माझ्या ताब्यांतील असतां, अभिलाषामुळें असो अथवा माझा अनादर करण्यासाठीं असो, तूं ह्याच्यावर काय म्हणून बाण मारिलास हें सांग. आतां तूं माझ्या हातून जिवंत सुटावयाचा नाहींस. माझ्याशीं जें हें तूं आचरण केलेंस ही कांहीं मृगयेची रीति नव्हे. ह्यास्तव, अरे पर्वतवासी पुरुषा, आज मी तुझ्या जीविताची आणि तुझी ताटातूट करितों.' ह्याप्रमाणें त्या सव्यसाची पांडुपुत्रानें भाषण करितांच किरात हसल्यासारखें करून मृदु शब्दांनीं त्याला म्हणाला, ' वीरा, मला ह्या अरण्याची भीति वाटेल असें तूं मजसंबंधानें आपल्या मनांत देखील आणूं नको. कारण, आम्ही वनामध्यें राहत असल्यामुळें आम्हांला सदोदीतच हा प्रदेश संचार करण्यास योग्य असाच आहे. तूं मात्र ह्या ठिकाणीं ही दुष्कर वसति काय म्हणून पतकरलीस कोण जाणे ! अरे तपोधना, आम्ही जे ह्या ठिकाणीं रहातों त्याचें कारण, येथें अनेक पशु आहेत हें होय. पण तूं अग्नीप्रमाणें कांतिमान् आणि सकुमार असल्यानें सुखाचाच उपभोग घेणें योग्य असतां ह्या ओसाड प्रदेशांत एकटाच कां संचार करीत आहेस कोण जाणे ! '

अर्जुन म्हणाला :—ह्या महावनामध्यें तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें दुसरा जणू अग्निच असा मी हें गांडीव धनुष्य आणि अग्नितुल्य बाण ह्यांचा आश्रय करून रहात आहें. तसेंच माझा वध करण्यासाठीं वराहरूपी महापशूचें स्वरूप धारण करून ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालेल्या या भयंकर राक्षसाचा वध मींच केला आहे.

किरात म्हणाला, "मीं आपल्या धनुष्यांतून बाण सोडून प्रथम त्याच्यावर प्रहार केला व त्यास यमसदनास पोहोंचविलें; त्यामुळेंच हा मरून जमिनीवर पडला आहे. मींच ह्याच्यावर पूर्वीं निशाण धरिलें होतें, ह्यामुळें तो प्रथम माझ्याच ताब्यांतील होता व माझ्याच बाणप्रहारानें त्याला ठार केलें. अरे मूर्खा, स्वसामर्थ्यानें धुंद होऊन जाऊन तूं स्वतःचे दोष दुसऱ्याला लावीत आहेस हें कांहीं योग्य नाहीं. तुला फार गर्व चढला आहे, ठीक आहे. आतां कांहीं तूं माझ्या हातून जिवंत सुटणार नाहींस. थांब, हे वज्रतुल्य बाण मी आतां तुजवर सोडितों. तूंही आण आतां आपल्या अंगांत अवसान आणि सोड बाण !" हें त्या किरातांचें भाषण ऐकतांच अर्जुनानें क्रुद्ध होऊन त्याजवर शरप्रहार केले, पण तोही सानंद अंतःकरणानें अर्जुनाचे बाण आपल्या अंगावर घेऊन "हँ, आणखी आणखी !" असें त्याला म्हणाला व "अरे मूर्खा, मूर्खा !" असेंही बोलला आणि म्हणाला, "हँ, कर आतां ह्या मर्मभेदी नाराचसंज्ञक बाणांचा प्रहार !" असें बोलतांच अर्जुनानें त्याजवर एकदम बाणांची वृष्टि केली पुढें ते उभयतांही क्षुब्ध होऊन वारंवार गर्जना करीत भुजंगमासारख्या बाणांनीं परस्परांच्या शरीराचीं सालें काढूं लागले. नंतर अर्जुनानें किरातावर बाणवृष्टि केली व ती त्या किरातरूपी श्रीशंकरानें शांत अंतःकरणानें आपल्यावर घेतली. ह्याप्रमाणें दोन घटकांपर्यंत बाण अंगावर घेतले तरी शरीरास मुळींच जखम न होतां ते किरातरूपी श्रीशंकर पर्वताप्रमाणें अगदीं न हालतां उभे राहिले. आपली शरवृष्टि वायां गेली असें पाहून अर्जुन अत्यंत आश्चर्यचकित झाला व "शाबास, शाबास !" असे उद्गार काढून म्हणाला, अरे! हा तर शरीरानें अगदीं सुकुमार असून हिमालयाच्या शिखरावर पडून राहणारा अर्थात् युद्धकलानभिज्ञ ! असें असतांही गांडीव धनुष्यांतून सुटलेले असंख्यात बाण खुशाल आपले अंगावर घेत आहे, तेव्हां हा कोण बरें असेल ? मला वाटतें, हा साक्षात् देव श्रीशंकर किंवा दुसरा कोणी तरी देव, यक्ष, अथवा दैत्य असावा. कारण, या पर्वतश्रेष्ठ हिमालयावर देव येत असतात; तेव्हां हें कांहीं असंभवनीय नाहीं. शिवाय मीं सोडलेल्या असंख्य बाणसमूहांचा वेग एका श्रीशंकरावांचून कोणालाही सहन करितां येणें शक्य नाहीं. असो; एका श्रीशंकरावांचून हा दुसरा कोणीही देव अथवा यक्ष असला तरीही मी आतां ह्याला तीक्ष्ण बाणांच्या योगानें यमसदनास पाठवितों.' जनमेजया, असें म्हणून किरणांचा वर्षाव करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें अर्जुनानें सानंद अंतःकरणानें शेंकडों मर्मभेदी बाण सोडले. पण ज्याप्रमाणें पर्वत पाषाणांचा वर्षाव आपल्या अंगावर घेतो, त्याप्रमाणें त्रैलोक्य निर्माण करणाऱ्या भगवान् शंकरांनीं ते बाण शांत मनानें आपल्या अंगावर घेतले. पुढें एका क्षणानें अर्जुनाचे सर्वही बाण संपून गेले! हें पाहून मात्र तो अत्यंत भयभीत झाला; आणि ज्यानें पूर्वीं खांडववनामध्यें अक्षय्य असे दोन बाणांचे भाते त्याला दिले होते त्या भगवान् अग्नीचे तो ध्यान करूं लागला आणि म्हणाला, 'अरे, मी आतां ह्या धनुष्यानें सोडूं तरी काय !

माझे सर्वही बाण संपून गेले आणि हा जो पुरुष आहे तो तर कांहीं सांगतांच येत नाहीं ! हा माझे सर्वही बाण गिळंकृत करून सोडितो आहे. असो; आतां हत्तीस भाल्यानें मारितात त्याप्रमाणें मी ह्याला धनुष्याच्या अग्रानें मारून दंडधारी यमाच्या घरीं पोहोंचवितों. ' असें ह्मणून त्या महातेजस्वी अर्जुनानें त्याच्यावर धनुष्याच्या अग्राचा प्रहार केला, धनुष्याच्या दोरीचा फांस टाकून त्याला ओढलें, व जवळ-जवळ वज्रासारख्या कठीण अशा मुष्टीचे त्याजवर आघात केले. ह्याप्रमाणें प्रतिपक्षी वीरांचा फडशा पाडणाऱ्या त्या अर्जुनानें धनुष्याच्या अग्रानेंच त्याच्याशीं युद्ध केलें; पण त्या पर्वतवासी किरातानें तें त्याचें दिव्य धनुष्यही भक्षण करून टाकिलें. तेव्हां अर्जुन हातांत खड्ग घेऊन उभा राहिला व युद्धाचा शेवट करण्याच्या इच्छेनें वेगानें त्या किरातावर चालून गेला. त्या कुरुनंदनानें आपल्या बाहुबलाचा पराक्रम गाजवून, पर्वतावर प्रहार केला तरीही कुंठित न होणारें तें तीक्ष्ण खड्ग किराताच्या मस्तकावर मारिलें, पण तें उत्कृष्ट खड्ग त्याच्या मस्तकास लागतांच भग्न होऊन गेलें. तेव्हां अर्जुन वृक्ष आणि पाषाण ह्यांच्या योगानें युद्ध करूं लागला; व धिप्पाड शरीर असलेल्या किरातरूपी भगवान् शंकरांनीं ते वृक्ष व पाषाणही आपल्या अंगावर घेतले. तदनंतर, महाबलवान् अर्जुन श्वासोच्छ्वासाच्या रूपानें मुखांतून क्रोधाग्नीचा धूर काढीत काढीत वज्रतुल्य मुष्टींनीं किरातरूप धारण करणाऱ्या त्या अजिंक्य श्रीशंकरावर प्रहार करूं लागला. तेव्हां किरातरूप धारण करणाऱ्या भगवान् शंकरांनींही इंद्राच्या वज्राप्रमाणें अत्यंत भयंकर अशा मुष्टींनीं अर्जुनाला पीडित करून सोडिलें. हें मुष्टियुद्ध सुरू होतांच पांडुपुत्र आणि किरात ह्यांच्या मुष्टींचा चट् चट् असा अत्यंत भयंकर आवाज होऊं लागला. ह्याप्रमाणें परस्परांवर हातांचे प्रहार चाललेले तें वृत्र आणि इंद्र ह्यांच्या युद्धासारखें अंगावर शहारे आणून सोडणारें युद्ध पुढें दोन घटकांपर्यंत चाललें. नंतर, बलाढ्य अर्जुनानें किराताला आपल्या वक्षस्थलाचा तडाखा दिला. तेव्हां बलवान् किरातानेंही धडपड करणाऱ्या त्या अर्जुनावर वक्षस्थलाचा तसाच प्रहार केला. बाहुप्रहारानें चूर होऊन गेल्यामुळें आणि वक्षस्थलाच्या घर्षणानें त्या उभयतांच्याही अवयवांतून अग्नीच्या ठिणग्या पडून धूर निघूं लागला. तदनंतर, महादेवांनीं क्रुद्ध होऊन, आधींच पीडित झालेल्या त्या अर्जुनाच्या अंतःकरणास मोह पाडण्यासाठीं आपल्या अवयवांनीं आवळून टाकून आपल्या तेजाचा प्रभाव प्रकट केला. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, तदनंतर अवयव अतिशय आवळून टाकल्यामुळें जखडून गेलेला तो अर्जुन गोळा केल्यासारखा दिसूं लागला. त्या महात्म्या किरातानें आवळून सोडल्यामुळें त्याला श्वासोच्छ्वासही करितां येईना; ह्यामुळें तो गतप्राण झाल्यासारखा निश्चेष्ट होऊन भूमीवर पडला. क्षणभर तशा स्थितींत काढल्यानंतर तो पांडुपुत्र पुनरपि शुद्धीवर येऊन उठला. ह्या वेळीं त्याचें अंग रक्तानें भरून गेलेलें होतें व त्याला अतिशय दुःख झालें होतें. नंतर तो उत्कृष्ट प्रकारें संरक्षण करणाऱ्या भगवान् शंकरांस शरण गेला व मृत्तिकेचें शिवलिंग करून पुष्पमालेच्या योगानें शंकरांची पूजा करूं लागला. तेव्हां आपण वाहिलेली ती पुष्पमाला किराताच्या मस्तकावर जाऊन पडली आहे, असें त्या पांडवश्रेष्ठ अर्जुनाच्या दृष्टीस पडलें. ह्यामुळें त्याचे क्रोधादिक विकार नष्ट होऊन जाऊन तो त्या किराताच्या पायां पडला. तदनंतर श्रीशंकर संतुष्ट झाले व तपश्चर्येच्या

योगानें सर्वही अवयव क्षीण होऊन गेलेल्या त्या अर्जुनास विस्मय झाला आहे असें पाहून मेघासारख्या गंभीर वाणीनें त्याला ह्मणाले.

श्रीशंकर ह्मणाले:—अर्जुना, मी तुझ्या ह्या अद्वितीय कृत्यानें, ह्या शौर्यानें व धैर्यानें संतुष्ट झालों आहें. खरोखर तुजसारखा क्षत्रिय नाहीं. हे निष्पापा, आज तुझें आणि माझें शौर्य व तेज अगदीं बरोबर आहे. हे महाबाहो, मी तुला प्रसन्न झालों आहें. हे भरतश्रेष्ठा, तूं मजकडे अवलोकन कर ह्मणजे, हे विशालनेत्रा, मी तुला ज्ञानदृष्टि देतों. तूं पूर्वींचा ऋषि आहेस. ह्यामुळें सर्व देवही जरी तुझे शत्रु असले तरी तूं संग्रामांत त्यांचा पराजय करशील. तथापि, मी प्रेमानें तुला अकुंठित असें एक अस्त्र देतों. कारण, तें माझें अस्त्र एका क्षणांत ग्रहण करण्याची शक्ति तुला आहे.

वैशंपायन ह्मणाले:–तदनंतर, त्या ठिकाणीं अर्जुनाला, हातीं त्रिशूल धारण करणाऱ्या देदीप्यमान अशा देवाधिदेव शंकरांचें आणि महाकांतिसंपन्न देवी पार्वतीचें दर्शन झालें. त्यांस पाहतांच, शत्रूंचीं नगरें हस्तगत करणारा अर्जुन जमिनीवर गुडघे टेंकून व मस्तकानें प्रणाम करून श्रीशंकरांस आळवूं लागला.

अर्जुन ह्मणाला:–हे कपर्दिन्, हे सर्वदेवेश्वरा, हे भगनेत्रनाशका, हे देवाधिदेवा, हे महादेवा, हे नीलकंठा, हे जटाधरा, सर्व कारणांमध्यें श्रेष्ठ असा प्रभु श्रीशंकर तूं आहेस हें मी जाणत आहें. हे देवा, तूंच देवतांचा आधार आहेस; हें जग तुझ्याचपासून निर्माण झालें आहे; देव, दैत्य आणि मनुष्यें ह्यांनीं युक्त असणाऱ्या त्रैलोक्यासही तूं अजिंक्य आहेस. कल्याणमय, विश्वव्यापक शरीरयुक्त, सुदर्शनचक्रादिक देऊन विष्णूचें कल्याण करणारा व दक्षयज्ञाचा विनाश करणारा असा जो जगत्संहारक रुद्र त्यास नमस्कार असो. ललाटभागीं नेत्र असलेला, सर्वस्वरूपी, वृष्टि करणारा, हातीं त्रिशूल असलेला पिनाक धनुष्याच्या योगानें जगताचें संरक्षण करणारा, सूर्यस्वरूपी आणि जगदुत्पादक अशा किरातास नमस्कार असो. हे भगवन् सर्वभूताधिपते, प्रमथगणांचा अधिपति, जगताचें कल्याण करणारा, लोकोत्पत्तीस कारण असलेल्या मायेचेंही कारण, प्रकृति व पुरुष ह्यांच्याहीपलीकडे असणारा, श्रेष्ठ, अतींद्रिय आणि संहारकारक अशा आपली मी विनवणी करीत आहें. भगवन् शंकरा, मीं जें आपल्या मर्यादेचें उल्लंघन केलें त्याची आपण मला क्षमा करावी. हे देवेश्वरा, आपल्याच दर्शनाच्या इच्छेनें तपस्वी लोकांचें उत्कृष्ट प्रकारचें वसतिस्थान अशा ह्या आपणांस प्रिय असणाऱ्या महापर्वतावर मी प्राप्त झालों आहें. हे भगवन्, सर्वलोकवंद्य अशा आपली मी विनवणी करितों. हे महादेवा, अत्यंत धाडसानें माझ्या हातून घडलेला हा अपराध नष्ट होऊन जावो. हे शंकरा, मीं अज्ञानामुळें जो हा तुमच्याशीं दंगा केला त्याची मला आपण क्षमा करा; कारण मी शरण आलों आहें.

वैशंपायन ह्मणाले:—हें ऐकून महातेजस्वी श्रीशंकरांनीं अर्जुनाचा सुंदर हात धरून व हास्य करून " क्षमा केली " असें ह्मटलें; व अंतःकरण संतुष्ट झालेल्या भगवान् शंकरांनीं अर्जुनाला हातांनीं कवटाळून सांत्वनपूर्वक पुनरपि भाषण केलें.

अध्याय चाळिसावा.

—:*:—

अर्जुनास पाशुपतास्त्राची प्राप्ति.

देवाधिदेव ह्मणाले:—अर्जुना, तूं पूर्वजन्मामध्यें नर असून तुजला नारायणाचें साहाय्य होतें. तूं अनेक अयुत वर्षेंपर्यंत बदरिकाश्रमामध्यें उग्र तपश्चर्या केलीस. श्रेष्ठ असें

अर्जुनास पाशुपतास्त्राची प्राप्ति.

र्में कांहीं तेज आहे तें एक तुझ्या ठिकाणीं आहे, किंवा दुसरें पुरुषोत्तम श्रीविष्णूच्या ठिकाणीं आहे. पुरुषश्रेष्ठ असे तुम्ही उभयतांच आपल्या तेजाच्या योगानें जगताचें पालन करतां. हे सामर्थ्यसंपन्ना, इंद्रास राज्याभिषेक झाला त्या वेळीं मेघाप्रमाणें गंभीर ध्वनि असलेलें अत्यंत मोठें धनुष्य घेऊन तूं आणि श्री कृष्ण ह्या उभयतांनींच दैत्यांना शिक्षा केली. अर्जुना, हेंच तें तुझ्या हातीं असण्याला योग्य असें गांडीव धनुष्य ! हे पुरुषश्रेष्ठा, मायेचा अवलंब करून मीं हें ग्रासून टाकिलें होतें. अर्जुना, हे दोन्ही बाणांचे भातेही पुनरपि तुझ्या योग्य व अक्षय्य असे होतील. तसेंच, हे कुरुनंदना, तुझें शरीरही निरोगी होईल. मी तुला प्रसन्न झालों आहें. अर्जुना, तूं खरा पराक्रमी आहेस. हे पुरुषश्रेष्ठा, तुला अभीष्ट असेल तो वर मजकडून मागून घे. हे संमानदायका, मृत्युलोकामध्यें अथवा स्वर्गामध्यें तुझ्यासारखा कोणीही पुरुष नाहीं. हे शत्रुनाशका, क्षत्रियांमध्यें तूंच मुख्य आहेस.

अर्जुन ह्मणालाः—हे भगवन् वृषभध्वजा, मला जर आपण प्रेमपूर्वक अभीष्ट वस्तु देत असाल, तर, हे प्रभो, ज्यास ब्रह्मशिर असें नांव असून भयंकर, अशा प्रलयकालीं जें संपूर्णही जगताचा संहार करितें व ज्याची देवता रुद्र ही आहे, त्या भयंकर, पराक्रमी, घोर अशा दिव्य पाशुपतास्त्राची मला इच्छा आहे. कारण, हे महादेवा, तें मिळाल्यास कर्ण, भीष्म, कृप आणि द्रोण ह्यांच्याशीं जो माझा प्रचंड संग्राम होईल त्यामध्यें आपल्या प्रसादानें मी त्या सर्वांचाही यथासांग पराजय करीन. ह्यास्तव, ज्याच्या योगानें संग्रामामध्यें दानव, राक्षस, भूतें, पिशाचें, गंधर्व आणि सर्प ह्यांना मी दग्ध करून सोडीन; ज्याचें अभिमंत्रण करितांच हजारों शूल, भयंकर आकाराच्या गदा आणि भुजंगांसारखे बाण निर्माण होतात; व ज्याच्या योगानें मी समरांगणांत भीष्म, द्रोण, कृप आणि नित्य कटु भाषण करणारा सूतपुत्र कर्ण ह्यांच्याशीं युद्ध करूं शकेन, तें पाशुपतास्त्र मिळावें अशी, हे भगवन्, हे भगनेत्रनाशका, माझी मुख्यत्वेंकरून इच्छा आहे. ती आपल्या प्रसादानें सफल झाली म्हणजे मी सामर्थ्यसंपन्न होईन.

श्रीशंकर म्हणालेः—हे प्रभो, माझें प्रिय असें हें पाशुपतास्त्र मी तुला देतों. कारण, हे पांडुपुत्रा, तें जाणणें, सोडणें व पुनः आवरून घेणें ह्याविषयीं तूं समर्थ आहेस. देवेंद्र, यम, कुबेर, वरुण अथवा वायु ह्यांनाही ह्या अस्त्राचें ज्ञान नाहीं; मग तें मनुष्याला कोठून असणार ? अर्जुना, हें विचार केल्यावाचून एकदम एखाद्या पुरुषावर सोडावयाचें नाहीं. कारण, तेज कमी असलेल्या मनुष्यावर तें सोडलें तर जगताचा नाश करून टाकील. ह्या स्थावरजंगमात्मक त्रैलोक्यामध्यें ह्याला वध करितां येणार नाहीं असा कोणीही प्राणी नाहीं. केवल अंतःकरणाच्या योगानें, नुसत्या दृष्टीच्या योगानें, वाणीच्या योगानें आणि धनुष्याच्या योगानेंही ह्याचा प्रहार करितां येतो.

वैशंपायन म्हणालेः—हें ऐकून अर्जुनानें सत्वर शुचिर्भूत होऊन अंतःकरण एकाग्र केलें व शंकराकडे जाऊन त्यांस "अस्त्र शिकवा" असें म्हटलें. तेव्हां, त्यांनीं रहस्य आणि उप संहार ह्यांच्यासहवर्तमान मूर्तिमंत यमाप्रमाणें असणाऱ्या त्या अस्त्राचा पांडवश्रेष्ठ अर्जुनास उपदेश केला. इतक्यांत तें अस्त्रही पार्वतीपति श्रीशंकराप्रमाणेंच अर्जुनासमीप येऊन उभें राहिलें. तेव्हां अर्जुनानेंही प्रेमपूर्वक त्याचा स्वीकार केला असतां पर्वत, वनें, वृक्ष, समुद्र, वनप्रदेश, ग्राम, नगर आणि खाणी ह्यांसहवर्तमान सर्वही पृथ्वी डळमळूं

लागली. त्याच क्षणीं शंख, दुंदुभि व हजारों भेरी ह्यांचे ध्वनि होऊं लागले व प्रचंड वारे सुटून ते एकमेकांवर आदळल्यामुळें मोठा शब्द होऊं लागला. तदनंतर, तें जाज्वल्यमान् व भयंकर अस्त्र मूर्तिमंत होऊन निस्सीमतेजस्वी अशा अर्जुनाजवळ येऊन राहिलें आहे असें देव आणि दैत्य ह्यांस दिसलें. अत्यंत तेजस्वी अशा अर्जुनाला श्रीशंकरांनीं स्पर्श केल्यामुळें त्याच्या शरीरांत जें कांहीं पातक होतें तें सर्वही नष्ट होऊन गेलें. तदनंतर, श्रीशंकरांनीं " स्वर्गास गमन कर " अशी अनुज्ञा दिल्यावर, हे जनमेजया, अर्जुन मस्तकानें प्रणाम करून व हात जोडून त्यांजकडे अवलोकन करूं लागला असतां देवाधिपति, स्वतंत्र, महातेजस्वी व कैलासगिरीवर वास्तव्य करणारे पार्वतीपति श्रीशंकर त्या पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनास—दैत्य व पिशाच ह्यांचा फडशा पाडणारें—गांडीव धनुष्य अर्पण करून, शुभ्रवर्ण तट, टेंकड्या आणि गुहा ह्यांनीं युक्त, व पक्षी व महर्षि ह्यांचें वास्तव्य असलेला असा तो उत्कृष्ट पर्वतश्रेष्ठ हिमालय सोडून अर्जुनाच्या समक्षच पार्वतीसहवर्तमान आकाशांत निघून गेले.

अध्याय एकेचाळिसावा.

—:०:—

अर्जुनास लोकपालांकडून अस्त्रप्राप्ति.

वैशंपायन ह्मणाले:—ज्याप्रमाणें अस्तास गेलेला सूर्य लोकांस दिसेनासा होतो त्याचप्रमाणें पाहतां पाहतां ते शंकर अर्जुनास दिसेनातसे झाले. हे भरतकुलोत्पन्ना जनमेजया, तदनंतर आपणाला प्रत्यक्ष महादेवाचें दर्शन झालें ह्यामुळेंच तो शत्रुवीरनाशक अर्जुन अत्यंत आश्चर्य मानूं लागला आणि मनांत ह्मणूं लागला कीं, ' ज्या अर्थी वरदायक पिनाकधारी त्रिलोचन श्रीशंकरांस मीं प्रत्यक्ष पाहिलें व त्यांना हस्तस्पर्श केला, त्या अर्थी मी खरोखर धन्य आहे. माझ्यावर परमेश्वरानें अनुग्रह केला ह्यामुळें माझा आत्मा अत्यंत कृतार्थ झाला आहे. आतां मीं सर्वही शत्रूंना जिंकिलेंच व माझा हेतुही तडीस गेलाच असें मला वाटतें.' ह्याप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी अर्जुन मनांत विचार करीत आहे तोंच वैडूर्यरत्नाप्रमाणें शरीरकांति असलेला, जलचरसमुदायांनीं वेष्टिलेला, श्रीमान्, जलचरपालक, जलाधिपति, स्वतंत्र व शोभासंपन्न असा वरुण आपल्या कांतीनें सर्वही दिशांस प्रकाशित करीत नाग, नद, नदी, दैत्य, साध्य आणि देवता ह्यांच्यासहवर्तमान त्या ठिकाणीं आला. तो आल्यानंतर, सुवर्णकांति शरीर व अद्भुतरसाचें प्रत्यक्ष उदाहरणच असें स्वरूप असलेला श्रीमान् धनपति प्रभु कुबेर अर्जुनास पाहण्यासाठीं अत्यंत कांतिमान् अशा विमानांतून त्या ठिकाणीं प्राप्त झाला. त्याच्या मागून यक्ष चाललेले होते व त्याच्या कांतीनें आकाश जणू देदीप्यमान होऊन राहिलेलें होतें. तदनंतर त्रैलोक्याचा संहार करणारा, प्रतापशाली, हातीं दंड असलेला, अचिंत्यस्वरूपी, सर्वही प्राण्यांचा नाश करणारा, सूर्यपुत्र, धर्मराज व जणू प्रलयकालचा दुसरा सूर्यच असा असलेला प्रत्यक्ष यम हा त्रैलोक्य, गुह्यक, गंधर्व आणि पन्नग ह्यांस प्रकाशित करीत करीत त्या ठिकाणीं प्राप्त झाला. ह्याप्रमाणें, सूर्यकिरण पडल्यामुळें चित्रविचित्र दिसूं लागलेल्या त्या महापर्वताच्या शिखरावर आल्यानंतर त्या तिघांसही तपश्चर्या करणाऱ्या अर्जुनाचें दर्शन झालें. ते आल्यानंतर क्षणभरानें, ऐरावताच्या मस्तकाजवळ बसलेला व देवसमुदायांनीं वेष्टिलेला भगवान् इंद्र इंद्राणीसहवर्तमान त्या ठिकाणीं आला. त्याच्या मस्तकावर पांढरें छत्र धरिलें असल्यामुळें तो शुभ्रवर्ण

मेघाखालीं असलेल्या चंद्राप्रमाणें शोभत होता; आणि तप हेंच द्रव्य असें समजणारे ऋषि व गंधर्व त्याची स्तुति करीत होते. तो त्या पर्वताच्या शिखराशीं येऊन उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणें त्या ठिकाणीं उभा राहिला. नंतर मेघाप्रमाणें गंभीर आवाज असलेला, ज्ञानसंपन्न आणि उत्कृष्ट प्रकारचा धर्मवेत्ता तो दक्षिणदिशेस वास्तव्य करणारा यम ह्मणाला, " अरे अर्जुना, अर्जुना, हे पहा आह्मी लोकपाल येथें आलों आहों. आम्ही आज तुला दर्शन देत आहों. कारण तूं दर्शनास योग्य आहेस. अर्जुना, तूं पूर्वीचा अचिंत्यस्वरूपी महाबलाढ्य नरनामक ऋषि असून ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेमुळें मनुष्यत्व पावला आहेस. हे निष्पापा, वसुदेवतेपासून उत्पन्न झालेला, महावीर्यवान्, अत्यंत धर्मनिष्ठ पितामह भीष्म ह्याचा तूं संग्रामामध्यें पराजय करशील. तसेंच, हे कुरुनंदना, ज्यांचा स्पर्श अग्नीसारखा आहे असे द्रोणाचार्यांनी संरक्षण केलेले क्षत्रिय, मनुष्ययोनींत जन्म पावलेले महावीर्यवान् दैत्य आणि निवातकवचनामक दानव ह्यांचाही तूं वध करशील. तसेंच, हे धनंजया, सर्वही लोकांस अत्यंत तप्त करणाऱ्या व देदीप्यमान अशा माझ्या पित्याचा अंश जो महावीर्यवान् कर्ण त्याचाही वध तुझ्या हातून घडेल. ह्याप्रमाणें, हे शत्रुनाशका कुंतीपुत्रा, देव, दानव आणि राक्षस ह्यांचेही जे अंश भूमितलावर उत्पन्न झाले आहेत त्यांचा तूं संग्रामांत निःपात केलास म्हणजे त्यांना आपल्या कर्माच्या योगानें संपादन केलेली गति मिळेल आणि लोकांमध्यें तुझी कीर्ति अक्षय्य होऊन राहील. कारण, तूं मोठें युद्ध करून त्यांत साक्षात् महादेवालाही संतुष्ट केलें आहेस. आतां श्रीकृष्णाच्या साहाय्यानें तुला पृथ्वीचा भार कमी करावयाचा आहे; तेव्हां, हे महाबाहो, हें दंडसंज्ञक अकुंठित अस्त्र तूं ग्रहण कर. ह्या अस्त्राच्या योगानें तुला अत्यंत मोठें कार्य करतां येईल."

वैशंपायन ह्मणालेः—हे कुरुनंदना जनमेजया, हें भाषण ऐकून अर्जुनानें मंत्र, उपचार, मोक्ष (सोडण्याचा विधि) आणि उपसंहार ह्यांसहवर्तमान त्या अस्त्राचा यथाविधि स्वीकार केला. नंतर, पश्चिम दिशेस वास्तव्य करणारा जलचराधिपति मेघनीलवर्ण वरुण ह्यानें भाषण केलें. तो म्हणालाः—हे आरक्तविशालनेत्रा, आतां मजकडे पहा. मी जलाधिपति वरुण आहें. अर्जुना, तूं क्षत्रियांमध्यें मुख्य असून क्षत्रधर्मनिष्ठ आहेस. तेव्हां, ज्याची देवता वरुण आहे अशा ह्या मीं उगारलेल्या अकुंठित पाशांचा तूं त्यांचें रहस्य व उपसंहार ह्यांच्यासहवर्तमान स्वीकार कर. हे वीरा, ज्याला तारकासुर हा रोगच लागला होता असा संग्राम चालला त्या वेळीं मी ह्या पाशांच्या योगानें हजारों विप्पाड दैत्य जखडून टाकले होते. ह्यास्तव, हे महाबलाढ्य अर्जुना, माझ्या प्रसादानें मिळालेल्या ह्या पाशांचा तूं अंगिकार कर. हे घेऊन शत्रूंचा वध करण्याविषयीं तूं उद्युक्त झालास ह्मणजे प्रत्यक्ष यमालाही तुझ्या हातून सुटतां येणार नाहीं. जेव्हां तूं हें अस्त्र घेऊन संग्रामामध्यें संचार करूं लागशील, तेव्हां पृथ्वी निःक्षत्रिय होऊन जाईल ह्यांत संशय नाहीं.

वैशंपायन म्हणालेः—ह्याप्रमाणें वरुणानें आणि यमानें दिव्य अस्त्रें समर्पण केलीं असतां कैलासपर्वतावर वास करणारा कुबेर म्हणूं लागला कीं, "हे ज्ञानसंपन्ना महाबलाढ्य पांडुपुत्रा, ज्याप्रमाणें श्रीकृष्णाची भेट व्हावी त्याप्रमाणेंच मला तुझी भेट झाली आहे. अजिंक्य अशा तुझा समागम झाल्यामुळें मी तुजला प्रसन्न झालों आहें. हे महाबाहो, पूर्वजन्मींच्या देवा, सनातन अर्जुना, पूर्वीच्या

कल्पामध्यें आमच्याबरोबर असल्यामुळें तुला प्रत्यहीं श्रम झाले आहेत हे महाबाहो नरश्रेष्ठा, तुझ्या आकारावरून मी प्रतिज्ञापूर्वक असें सांगतों की, तूं मनुष्यांवांचून इतर देखील अजिंक्य प्राण्यांचा पराजय करशील. तथापि, आणखीही तूं अत्यंत उत्कृष्ट अशा ह्या अस्त्राचा सत्वर स्वीकार कर. ह्याच्या योगानें तुला धृतराष्ट्रपुत्रांचें सैन्य दग्ध करून टाकितां येईल. हे सत्यपराक्रमा, तुलाच देण्यासाठीं मीं हें अस्त्र वर काढिलें आहे. तेव्हां तूं ह्या अंतर्धानसंज्ञक माझ्या प्रिय अस्त्राचा स्वीकार कर. हें बल, तेज आणि कांति देणारें असून शत्रूंना निद्रित करून सोडणारें व शत्रूंचा नाश करणारें आहे. ज्या वेळीं महात्म्या श्रीशंकरानें त्रिपुराचा वध केला त्या वेळीं हें अस्त्र सोडून मोठमोठे दैत्य दग्ध करून सोडले होते. हे सत्यपराक्रमा, तुलाच अर्पण करण्यासाठीं मीं हें अस्त्र वर काढिलें आहे. कारण तूं मेरूसारखा गौरवसंपन्न असल्यामुळें हें अस्त्र धारण करण्यास योग्य आहेस." त्यानें असें भाषण करितांच महाबलवान् महाबाहु कुरुनंदन अर्जुन ह्यानें ज्याची देवता कुबेर आहे असें तें अस्त्र यथाविधि ग्रहण केलें. तदनंतर, मेघ अथवा दुंदुभि ह्यांप्रमाणें गंभीर आवाज असलेला देवाधिपति इंद्र क्लेश न होतां कर्में करणाऱ्या अर्जुनास त्याचें प्रिय करण्यासाठीं सौम्य वाणीनें ह्मणालाः—हे महाबाहो कुंतीपुत्रा, तूं पूर्वजन्मींचा ईश्वर आहेस व सांप्रतही तुला उत्कृष्ट प्रकारची सिद्धि मिळाली असून तूं साक्षात् देवस्वरूपीच होऊन गेला आहेस. हे शत्रुनाशका, तुला देवांचें अत्यंत मोठें असें कार्य केलें पाहिजे व त्यासाठींच स्वर्गावर गेलें पाहिजे. तेव्हां, हे महातेजस्वी अर्जुना, तूं तसें करण्यास सज्ज हो. तुझ्यासाठीं मातलिनामक सारथि असलेला रथ पृथ्वीवर येईल, त्यांतून तूं स्वर्गास आलास ह्मणजे हे कुरुकुलोत्पन्ना, मी तुला तेथें दिव्य अस्त्रें देईन.

राजा, पर्वतशिखरावर आलेल्या त्या लोकपालांस अवलोकन करितांच तो ज्ञानसंपन्न कुंतीपुत्र विस्मय पावला. तदनंतर त्या महातेजस्वी अर्जुनानें तेथें वाणी, जल आणि पुष्पें ह्यांच्या योगानें त्या ठिकाणीं प्राप्त झालेल्या त्या लोकपालांचा यथाविधि सत्कार केला. तेव्हां स्वतःच्या इच्छेनुरूप किंवा अंतःकरणतुल्य वेग असलेले ते सर्वही अत्यंत ज्ञानसंपन्न देव अर्जुनाचाही उलट सत्कार करून आल्या मार्गानें निघून गेले. ते गेल्यानंतर, अस्त्रप्राप्ति झाल्यामुळें आनंदित होऊन तो पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन आपणाला कृतकृत्य समजूं लागला आणि आपले मनोरथ पूर्ण झालेच असें मानूं लागला.

इंद्रलोकाभिगमनपर्व.

अध्याय बेचाळिसावा.

—:०:—

अर्जुनाचें स्वर्गलोकीं गमन.

वैशंपायन म्हणाले:—हे राजेंद्रा, लोकपाल निघून गेल्यानंतर तो शत्रुमर्दक अर्जुन इंद्राच्या रथाची मार्गप्रतीक्षा करूं लागला. ज्ञानसंपन्न अर्जुन मार्गप्रतीक्षा करीत आहे, इतक्यांत तो मातलियुक्त महातेजस्वी रथ त्या ठिकाणीं प्राप्त झाला. तो येतेवेळीं आकाशांतील अंधकार दूर करीत आहे, मेघमंडलास जणू फाडीत आहे व महामेघासारख्या गर्जनेनें दाही दिशा भरून टाकीत आहे असें वाटे. त्या रथामध्यें खड्ग, भयंकर शक्ति, आकारानें भयंकर असणाऱ्या गदा, दिव्यसामर्थ्यसंपन्न इष्टें, अत्यंत कांतिमान् विजा, वज्रें, चक्रें, निर्घातसंज्ञक उत्पातासारखे भयंकर, महामेघाप्रमाणें गर्जना करणारे व वायूच्या योगानें फुटणारे तोफेचे गोळे, मुख प्रज्वलित असलेले, अत्यंत भयंकर, धिप्पाड शरीराचे व ह्मणूनच शुभ्रवर्ण मेघसमूहाप्रमाणें दिसणारे सर्प आणि एकत्र जमा करून ठेवलेले पाषाण हे होते. अत्यंत तेजस्वी असल्यामुळें दृष्टीला दिपवून सोडणारे वायुवेगी दहा हजार घोडे तो मायामय दिव्य रथ ओढीत होते. त्याजवर असणारा अतिशय कांतिमान् व नील कमलाप्रमाणें अत्यंत श्यामवर्ण ध्वज व सुवर्णविभूषित असा त्याचा दंड हीं अर्जुनानें अवलोकन केलीं. त्या रथावर असलेल्या तप्तसुवर्णाप्रमाणें शोभायमान अशा सारथीस पाहून महाबाहु अर्जुनाला तो केवळ देवच आहे असें भासलें. ह्यामुळें अर्जुन अशा प्रकारची कल्पना करीत आहे तोंच मातलि त्याच्यापुढें आला व विनयानें नम्र होऊन भाषण करूं लागला.

मातलि ह्मणाला:—हे इंद्रपुत्रा, श्रीमान् इंद्राला तुझी भेट घेण्याची इच्छा आहे. तेव्हां तूं ह्या इंद्रप्रिय रथावर आरोहण कर. तुझा पिता देवश्रेष्ठ इंद्र मला ह्मणाला कीं, ' कुंतीपुत्र अर्जुन ह्या ठिकाणीं आलेला देवतांना पाहूं दे. ' तुला पहाण्याच्या इच्छेनें इंद्र हा देव, ऋषिगण, गंधर्व आणि अप्सरा ह्यांच्या परिवारासह मार्गप्रतीक्षा करीत आहे. तेव्हां, इंद्राच्या आज्ञेवरून ह्या लोकांतून मजबरोबर येऊन तूं स्वर्गावर आरोहण कर. तेथें अस्त्रें मिळालीं ह्मणजे तूं पुनरपि इकडे येशील.

अर्जुन ह्मणाला:—हे मातले, अत्यंत महाभाग्यशाली देवतांना अथवा दैत्यांना, पृथ्वीपति राजांना व विपुल दक्षिणा देऊन यज्ञ करणाऱ्या लोकांनाही हा श्रेष्ठ रथ आरोहण करण्यास मिळणें अत्यंत कठीण आहे. ज्यानें तपश्चर्या केलेली नाहीं अशा मनुष्यास दिव्य महारथ पहाण्यास अथवा स्पर्श करण्यासही महाकठीण ! मग तो आरोहण करण्यास कोठून मिळणार ? तेव्हां, प्रथम तूंच सत्वर जाऊन शेंकडों राजसूय अथवा अश्वमेध ह्यांच्या योगानेंही दुष्प्राप्य अशा त्या रथावर आरोहण कर. हे सत्पुरुषा, तूं रथावर जाऊन स्थिरपणें बसलास व घोडे आवरून धरिलेस ह्मणजे सन्मार्गावर आरोहण करणाऱ्या पुण्यवान् पुरुषाप्रमाणें मीही त्या रथावर आरोहण करीन.

वैशंपायन ह्मणाले:—त्याचें तें भाषण ऐकून इंद्राचा सारथि मातलि ह्यानें रथारूढ होऊन कासण्या धरून घोडे आवरून धरिले. नंतर अंतःकरण आनंदित झालेला अर्जुन भागीरथीमध्यें स्नान करून शुचिर्भूत झाला. तदनंतर त्या कुरुनंदन कुंतीपुत्रानें जप केला व यथायोग्य आणि यथाशास्त्र पितरांचें तर्पण केलें; व पुढें शैलाधिपति मंदराचा निरोप घेण्यासाठीं भाषण करण्यास आरंभ केला. तो

ह्मणालाः—हे पर्वता, पुण्यशील साधु, पवित्र कर्में करणारे मुनि आणि स्वर्गमार्गाचा अभिलाष करणारे लोक ह्यांचें तूं सार्वकालिक आश्रयस्थान आहेस. शैला, तुझ्याच अनुग्रहानें दुःखाचा नाश होऊन ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्यांनीं स्वर्गास जाऊन देवासहवर्तमान संचार केलेला आहे. मुनिजनांचें आश्रयस्थान असणाऱ्या, व अनेक तीर्थयुक्त अशा हे पर्वताधिपते महाशैला, मला तुझा निरोप घेऊनच गेलें पाहिजे. कारण, तुझ्यावर मी सुखानें राहिलेलों आहें. मी तुझ्या टेंकड्या, तुजवरील लतांचे कुंज (जाळ्या) नद्या, झरे आणि पवित्र तीर्थें ह्यांचें अनेकवार अवलोकन केलेलें आहे; त्या त्या ठिकाणी जाऊन तुजवरील अनेक सुगंधि फलांचें भक्षण केलें आहे; तुझ्या शरीरातून निघालेलें अत्यंत सुगंधि आणि अमृताप्रमाणें स्वादिष्ट असें निर्झर—(झरा) प्रवाहरूपी जल मीं प्राशन केलें आहे. सारांश, हे पर्वता, ज्याप्रमाणें बालक आपल्या पित्याच्या अंकावर सुखानें राहतो त्याप्रमाणेंच, हे प्रभो शैलराजा, मी तुझ्या अंकावर (समीपच्या प्रदेशावर) क्रीडा केली आहे. हे शैला, अप्सरांच्या समुदायांनीं व्याप्त व वेदघोषांच्या प्रतिध्वनीनें गजबजून गेलेल्या तुझ्या टेंकड्यांवर मी सदोदीत सुखानें वास करीत होतों. ह्याप्रमाणें पर्वतांचा निरोप घेऊन तो शत्रुवीरनाशक अर्जुन सूर्याप्रमाणें चमकत त्या दिव्य रथावर जाऊन बसला. नंतर, तो सूर्याप्रमाणें दिसणारा व अत्यंत आश्चर्यकारक गति असलेला दिव्य रथ आनंदित झालेल्या त्या ज्ञानसपन्न अर्जुनास घेऊन वर निघून गेला. पुढें धर्मनिष्ठ मनुष्यांच्याही दृष्टीस अगोचर अशा मार्गावर गेल्यानंतर अर्जुनाला आश्चर्यकारक आकार असलेली हजारों विमानें दिसली. त्या ठिकाणीं सूर्य, चंद्र अथवा अग्नि ह्यांचा प्रकाश नसून तीं पुण्याच्या योगानें संपादन केलेल्या आपल्याच कांतीनें प्रकाशत होतीं. तीं तारकारूपी प्रकाशसंपन्न विमानें जरी वस्तुतः अत्यंत मोठीं आहेत तरी अतिशय दूर असल्यामुळें ह्या भूमीवर दीपासारखी बारीक दिसतात. तीं स्वतःच्याच तेजानें प्रकाशणारीं, कांतियुक्त व सौंदर्यसंपन्न विमानें अर्जुनाला आपापल्या ठिकाणीं असलेली दिसलीं. त्या ठिकाणीं राजर्षि, सिद्ध व युद्धामध्यें ठार झालेले वीर पुण्यप्रभावानें संपादन केलेल्या स्वर्गोपभोगासाठीं शेंकडों समुदायांच्या रूपानें वेगानें येऊन पडत होते. ते सूर्याप्रमाणें जाज्वल्यमान तेज असलेले हजारों गंधर्व, गुह्यक, ऋषि आणि अप्सरा ह्यांचे समुदाय हे व त्याचे स्वयंप्रकाशक लोक ह्यांस पाहतांच आश्चर्यचकित होऊन अर्जुनानें मातलीस त्यांजविषयीची माहिती विचारली. तेव्हां तो त्याला प्रेमपूर्वक ह्मणाला, ' हे प्रभो, अर्जुना, पृथ्वीवरून जे तुला तारकारूपी दिसले ते हे आपापल्या स्थानीं वास करणारे पुण्यवान् लोक होत. ' इतकें भाषण झाल्यानंतर स्वर्गद्वारामध्यें असलेला चार दांतांचा ऐरावतनामक विजयी गज शिखरयुक्त अशा कैलासाप्रमाणें अर्जुनाच्या दृष्टीस पडला. असो; ह्याप्रमाणें सिद्धमार्गाचें उल्लंघन केल्यानंतर तो कुरुकुलोत्पन्न पांडवश्रेष्ठ पूर्वी ज्याप्रमाणें पार्थिवश्रेष्ठ मांधाता शोभत होता त्याप्रमाणें शोभूं लागला. पुढें त्या कमलनेत्र अर्जुनानें क्षत्रियांस प्राप्त होणाऱ्या लोकांचेंही उल्लंघन केलें. ह्याप्रमाणें जातां जातां त्या महाकीर्तिमान् अर्जुनाला इंद्राच्या त्या अमरावती नगरीचें दर्शन झालें.

अध्याय त्रेचाळिसावा.

——:०:——

अर्जुनाचा इंद्रसभाप्रवेश.

वैशंपायन ह्मणाले:—सिद्ध आणि चारण ह्यांचें वास्तव्य असलेली व प्रत्येक ऋतूंत पुष्पें येणाऱ्या पवित्र वृक्षांनीं सुशोभित अशी ती रम्य नगरी त्या अर्जुनानें अवलोकन केली. त्या ठिकाणीं सुगंधि कमलें व उत्कृष्ट प्रकारचीं सुगंध असलेलीं पुष्पें ह्यांजवरून आलेल्या व ह्मणूनच अत्यंत उत्कृष्ट सुगंधि असलेल्या वायूनें अर्जुनाला अगदीं कंटाळा आणून सोडला. पुढें अर्जुनानें, पुष्पांच्या योगानें जणू आह्वानच करीत आहेत अशा वृक्षांनीं युक्त असलेलें व ज्यामध्यें अप्सरांचे समुदाय संचार करीत आहेत असें तें दिव्य नंदनवन अवलोकन केलें. अर्जुनानें अवलोकन केलेला तो लोक—ज्यांनीं तपश्चर्या केलेली नाहीं अथवा अग्न्याधान केलेलें नाहीं त्यांस व संग्रामांत पराङ्मुख होणारे, यज्ञ अथवा व्रतें न करणारे, वेदश्रवणशून्य असलेले, तीर्थामध्यें स्नान न करणारे, यज्ञ आणि दान ह्यांचा अधिकार नसलेले आणि यज्ञाला विघात करणारे क्षुद्र लोक ह्यांस—कोणत्याही प्रकारें अवलोकन करितां येणें शक्य नाहीं. असो; दिव्य गायनाच्या योगानें गजबजून गेलेलें तें दिव्य वन पहात पहात त्या महाबाहु अर्जुनानें इंद्राच्या त्या प्रिय नगरींत प्रवेश केला. त्या ठिकाणीं येऊन उभीं राहिलेलीं व इच्छेनुरूप संचार करणारीं हजारों अथवा अयुतावधि[१] देवतांचीं विमानें त्यानें अवलोकन केलीं. ह्या वेळीं अप्सरा आणि गंधर्व हे त्या पांडुपुत्राची स्तुति करीत होते व पुष्पांच्या सुगंधानें युक्त असलेला पवित्र वायु त्याला वारा घालीत होता. तदनंतर गंधर्व, देव, सिद्ध आणि महर्षि ह्यांनीं—क्लेश न पडतां कार्य करणाऱ्या कुंतीपुत्र अर्जुनाचा आनंदानें बहुमान केला. पुढें दिव्य वाद्यांच्या आशीर्वादात्मक ध्वनीनें स्तवन केला जाणारा तो महाबाहु अर्जुन, इंद्राच्या आज्ञेवरून, शंख आणि दुंदुभि वाजत असलेल्या सुरवीथी ह्या नांवानें प्रख्यात अशा विशाल नक्षत्रमार्गावर गेला. त्या वेळीं त्याची चोहोंकडून स्तुति चालली होती. त्या ठिकाणीं साध्य, विश्वेदेव, मरुद्गण, अश्विनीकुमार, आदित्य, वसु, रुद्र, पुण्यात्मे ब्रह्मर्षि राजर्षि, दिलीपप्रभृति अनेक राजे, तुंबुरु, नारद, व हाहाहूहू नामक गंधर्व हे होते. त्या सर्वांची यथाविधि भेट घेतल्यानंतर देवाधिपति इंद्र त्या शत्रुनाशक अर्जुनाच्या दृष्टीस पडला. तेव्हां त्या महाबाहु अर्जुनानें रथांतून खालीं उतरून आपला साक्षात् पिता देवाधिपति इंद्र ह्याचें दर्शन घेतलें. त्याच्या मस्तकावर सुवर्णमय दंड असलेलें शुभ्रवर्ण छत्र धरिलेलें होतें व दिव्य सुगंधानें सुवासित करून सोडलेल्या चवऱ्या त्याजवर वारिल्या जात होत्या. स्तुतिपाठक, विश्वावसुप्रभृति गंधर्व आणि ऋक्, यजु व साम ह्या वेदांचा घोष करणारे ब्राह्मणश्रेष्ठ त्याची स्तुति करीत होते. तेथें गेल्यानंतर बलाढ्य अर्जुनानें त्याला मस्तकानें प्रणाम केला. तेव्हां त्यानें वाटोळे गरगरीत आणि पुष्ट अशा बाहूंच्या योगानें त्याला आलिंगन दिलें; व हातीं धरून, देव आणि ऋषि ह्यांचे समुदाय ज्याची सेवा करितात अशा इंद्रासनावर आपल्याजवळ बसवून घेतलें. तेव्हां अर्जुन विनयानें नम्र झाला असतां शत्रुवीरनाशक देवेंद्रानें त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून त्यास आपल्या मांडीवर बसविलें. अत्यंत गंभीर अंतःकरण असलेला अर्जुनही इंद्राच्या आज्ञेवरून त्या इंद्रासनावर जाऊन जणू दुसरा इंद्रच असा बसला. तद-

१. अयुत ह्मणजे दहा हजार.

नंतर अर्जुनाशीं गोडगोड गोष्टी करीत इंद्र उत्कृष्ट प्रकारचा सुगंध असलेला आपला हात त्याच्या तोंडावरून फिरवूं लागला; धनुष्याची दोरी ओढून बाण सोडण्याच्या योगानें झालेल्या व्यायामामुळें कठीण बनलेले, सुवर्णाचे जणू दोन स्तंभच असे त्याचे दीर्घ आणि उत्कृष्ट बाहु हळू हळू चोळूं लागला; व वज्रधारण केल्यामुळें घट्टे पडलेल्या हाताची त्याच्या दंडावर वरचेवर हळू हळू व गोड गोड भाषणें करीत थाप देऊं लागला. ह्या वेळीं इंद्राचे नेत्र आनंदाच्या योगानें विकसित होऊन गेलेले होते. तो सहस्रनेत्र इंद्र हसल्यें करून आपल्या सहस्र नेत्रांनीं एकसारखा अर्जुनाकडे पहात होता; तथापि त्याची तृप्ति झाली नाहीं. चतुर्दशीदिवशीं उदय पावलेल्या चंद्रसूर्यांच्या योगानें ज्याप्रमाणें आकाशास शोभा येते, त्याप्रमाणें एकाच आसनावर बसलेल्या त्या उभयतांच्या योगानें सभा सुशोभित दिसूं लागली. त्या ठिकाणीं सामगायनामध्यें चतुर असलेले गंधर्व आणि श्रेष्ठ श्रेष्ठ तुंबुरु हे अत्यंत मंजुळ अशा सामध्वनीमध्यें गाथांचें गायन करीत होते. तसेंच घृताची, मेनका, रंभा, विप्रचित्ती, स्वयंप्रभा, उर्वशी, मिश्रकेशी, दंडगौरी, वरूथिनी, गोपाली, सहजन्या, कुंभयोनि, प्रजागरा, चित्रसेना, चित्रलेखा आणि मंजुळ आवाज असलेली सहा ह्या व आणखी दुसऱ्याही अंतःकरण प्रसन्न करण्याच्या कामीं योजना केलेल्या कटितट आणि नितंबभाग विशाल असलेल्या सुंदर सिद्धस्त्रिया नृत्य करीत होत्या. त्या वेळीं त्यांचे स्तन हालत होते व त्या अंतःकरणास रम्य वाटणारे सुंदर कटाक्षविक्षेप व हावभाव करीत होत्या.

अध्याय चवेचाळीसावा.

:o:

अर्जुनास अस्त्रें व गंधर्वविद्या ह्यांची प्राप्ति.

वैशंपायन म्हणालेः—तदनंतर, इंद्राच्या मनांतील अभिप्राय जाणून गंधर्वांसहवर्तमान देवांनीं उत्कृष्ट प्रकारचें पूजासाहित्य घेऊन अर्जुनाची सत्वर पूजा केली आणि पादोदक व आचमनोदक ह्यांचा त्या राजपुत्र अर्जुनाकडून स्वीकार करवून त्यास इंद्राच्या मंदिरांत पोहोंचविलें. ह्याप्रमाणें त्यांनीं संमान केल्यानंतर पांडुपुत्र अर्जुन उपसंहारासहवर्तमान मोठमोठ्या अस्त्रांचा अभ्यास करण्यासाठीं पित्याच्या अर्थात् इंद्राच्या मंदिरांत राहिला. त्यानें इंद्राच्या हातून त्याचें प्रिय वज्रसंज्ञक दुःसह अस्त्र आणि मेघाचा उदय व मयूरांचें नृत्य ह्यांच्या योगानें ताडितां येणारीं महाध्वनियुक्त अशनिसंज्ञक अस्त्रें हीं संपादन केलीं. ह्याप्रमाणें अस्त्रग्रहण केल्यानंतर कुंतीपुत्र अर्जुनाला आपल्या बंधूंची आठवण झाली.तथापि इंद्राच्या आज्ञेनें त्यानें तेथें पांच वर्षें सुखानें वास्तव्य केलें. असो; एकदा प्रसंग आला असतां अस्त्रविद्येंत निपुण असणाऱ्या अर्जुनास इंद्र म्हणाला, "हे कुंतीपुत्रा, नृत्य, गायन आणि देवकृत वाद्यकला हीं तूं चित्रसेनगंधर्वापाशीं शीक. हे कुंतीपुत्रा, मृत्युलोकांत जें जें नाहीं तें तें तूं संपादन कर, म्हणजे तुझें कल्याण होईल." असें म्हणून इंद्रानें त्याची चित्रसेनाशी मैत्री करून दिली. त्या चित्रसेनाचा सहवास घडल्यानंतर अर्जुन निर्बाधपणें त्या ठिकाणीं रममाण होऊन राहिला. चित्रसेनानें त्याला गायन, वादन आणि नृत्य ह्यांचा वारंवार उपदेश केला, तथापि द्यूतामुळें प्राप्त झालेल्या दुःखाचे वेग येत असल्यानें व दुःशासन आणि सुबलपुत्र शकुनि ह्यांचा वध

करण्याविषयींचा क्रोध अंतःकरणांत असल्यामुळें त्याला त्या गायनादिकोंच्या योगानें सुखप्राप्ति झाली नाहीं. पुढें त्या चित्रसेनाशी अप्रतिम स्नेह जडल्यावर केव्हां केव्हां तरी शिकून त्यानें अनुपम गंधर्वविद्या, नृत्य आणि वादन ह्या कला संपादन केल्या. ह्याप्रमाणें अनेक प्रकारचे नृत्यभेद आणि वाद्य व गायन ह्यांतील विषयांचे सर्वही भेद ह्यांचें शिक्षण संपादन केलें, तरीही शत्रुवीरनाशक अर्जुनाला बंधु आणि माता कुंती ह्यांचें स्मरण होत असल्यामुळें सुख वाटेनासें झालें.

अध्याय पंचेचाळिसावा.

—:*:—

अर्जुनाविषयीं इंद्राचा उर्वशीस निरोप.

वैशंपायन म्हणाले:—पुढें एके समयीं अर्जुनाची दृष्टि उर्वशीवर जडली आहे असें कळून आल्यावरून इंद्र चित्रसेनगंधर्वास एकांतांत म्हणाला, ' हे गंधर्वराज, मीं पाठविल्यावरून आज तूं अप्सरांमध्यें श्रेष्ठ अशा उर्वशीकडे जा. म्हणजे ती तुझ्या सांगण्यावरून पुरुषश्रेष्ठ अर्जुनाकडे जाईल. माझ्या आज्ञेनें बहुमान केलेला अर्जुन हा ज्याप्रमाणें अस्त्रविद्या संपादन करून विद्वान् झालेला आहे, त्याप्रमाणें तूं त्याला स्त्रीसमागमामध्यें निष्णात करून सोड. ' इंद्रानें असें भाषण करितांच " ठीक आहे" असें ह्मणून तो गंधर्वराज त्याची अनुज्ञा घेऊन श्रेष्ठ प्रतीची अप्सरा उर्वशी हिजकडे गेला व तिला ओळखून तो आनंदित झाला. नंतर प्रथम तिनें स्वागतपूर्वक बहुमान केल्यावर स्वस्थ बसून ती स्वस्थ बसल्यानंतर तो किंचित् हास्य करून तिला म्हणाला, "हे सुंदरि, सर्व स्वर्गाचा एकच अधिपति जो इंद्र त्यानें तुझ्या अनुग्रहाच्या इच्छेनें पाठविल्यामुळें मी येथें आलों आहें, हें तुझ्या लक्षांत असूं दे. देव आणि मनुष्यें ह्यांमध्यें आपल्या स्वाभाविक गुणांच्या योगानें प्रसिद्ध असलेला, कांति, सुस्वभाव, सुस्वरूप, सदाचार आणि इंद्रियनिग्रह ह्यांच्या योगानें प्रख्याति पावलेला, सामर्थ्य आणि शौर्य ह्यामुळें संमाननीय असलेला, क्षणोक्षणीं नवीन काव्यकल्पना सुचणाऱ्या बुद्धीनें युक्त, शरीरावर विद्वत्ता आणि ऐश्वर्य ह्यांचें तेज झळकत असलेला, शौर्यसंपन्न, क्षमायुक्त, मात्सर्यशून्य, आल्यानें, चार वेद, वेदांगें आणि उपनिषद् ह्यांचें अध्ययन केलेला, गुरुसेवा आणि अष्टगुणसंपन्न बुद्धि[1] ह्यांनीं युक्त असलेला, ब्रह्मचर्य, दक्षता, कुलीनता आणि तारुण्य ह्यांनीं संपन्न असलेला, इंद्राप्रमाणें एकटाच स्वर्गाचें संरक्षण करूं शकणारा, आत्मश्लाघा न करणारा, दुसऱ्यांचा बहुमान करणारा, दानशूर, प्रिय भाषण करणारा, आपल्या मित्रांवर अन्नपानादि अनेक प्रकारच्या उपभोग्य वस्तूंचा जणूं वर्षावच करणारा, सत्यवादी, संमाननीय, वक्ता, सौंदर्यसंपन्न, अहंकार नसलेला, प्रेम करणाऱ्यांवर अनुग्रह करणारा, प्रीतीस पात्र व म्हणूनच लोकांस अभीष्ट असलेला, संग्रामामध्यें न डळमळणारा व इतरांनीं अभिलाष करण्यासारख्या गुणसमुदायानें संपन्न असल्यामुळें महेंद्र अथवा वरुण ह्यांच्या योग्यतेचा असलेला जो वीर अर्जुन तो तुला माहीतच आहे. त्याला अप्सरासंगमरूपी स्वर्गफलाची प्राप्ति झाली पाहिजे. ह्यास्तव, तो इंद्राच्या

१ शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥
हेमचंद्र ॥
(अध्ययन करण्याचा विषय श्रवण करण्याची इच्छा, त्याचें श्रवण, स्वीकार, स्थैर्यसंपादन, शंका, समाधान, अर्थज्ञान आणि तत्त्वज्ञान हे बुद्धीचे आठ गुण होत.)

अनुज्ञेनें आज तुझ्या पायापाशीं येऊन राहूं दे. हे कल्याणि, अर्जुन तुझ्या पायापाशीं येऊन राहत आहे. तेव्हां, मी म्हणतों त्याप्रमाणें तूं करच !' असें चित्रसेनानें भाषण केल्यानंतर किंचित् हास्य करून आणि त्यानें संमानपूर्वक केलेल्या प्रार्थनेचा बहुमान करून ती अत्यंत निर्दोष असणारी उर्वशी आनंदानें त्यास उत्तर देऊं लागली. ती ह्मणाली:—तूं संक्षिप्तपणें अर्जुनाचे जे हे खरे गुण मला सांगितलेस ते ऐकून केवळ अर्जुनासच वरावें अशी इच्छा झाल्यामुळें मीं इतर पुरुषांना, त्यांच्या प्रार्थनेचा अंगीकार करणें अशक्य असल्यामुळें, पीडित करून सोडण्याचा अगदी निश्चय केला आहे. मग आतां ह्यापेक्षां अर्जुनाचा अंगीकार करावयाचा तो काय उरला ? सारांश, इंद्राची आज्ञा, तूं केलेली मागणी आणि अर्जुनाचा गुणसमूह ह्यांमुळें अर्जुनासंबंधानेंच मला कामवासना झाली आहे; तेव्हां मी आनंदानें येईन. जा तूं आतां स्वच्छंदपणें !

अध्याय शेहेचाळिसावा.

—:*:—

ऊर्वशीचें अर्जुनाकडे गमन.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्या कबुलीमुळें कृतकृत्य झालेल्या गंधर्वास निरोप दिल्यानंतर अर्जुनाची प्रार्थना करण्याविषयीं उत्कट इच्छा झालेल्या त्या सुहास्यमुखी उर्वशीनें स्नान केलें; व नंतर अनेक प्रकारचे अलंकार, मनोहर आणि कांतिसंपन्न गंधमाल्यें व सुगंधि माला धारण केल्या. त्या वेळीं अर्जुनाचें सौंदर्य आणि मदनानें सोडलेले बाण ह्यांच्या योगानें अंतःकरण विद्ध होऊन गेलें असून तिची कामवासना प्रदीप्त झालेली होती. ह्यामुळें तिचें अंतःकरण दुसऱ्या कशाहीकडे लागेनासें झालें तिच्या अंतःकरणांत अर्जुनाविषयींचेच विचार एकसारखे सुरू झाले व त्या कल्पनांच्या योगानें मूर्तिमंत अर्जुनच तिच्या मनांत येऊन उभा राहिला. ह्यामुळें ती वर उत्कृष्ट प्रकारचा पलंगपोस अंथरलेल्या विशाल आणि उत्तम अशा शय्येवर पडून त्या कल्पनामय अर्जुनास रमवूं लागली. इतक्यांत रात्रीचा आरंभकाल निघून जाऊन चंद्रोदय झाला. तेव्हां ती नितंबभाग विशाल असलेली उर्वशी तेथून उठून अर्जुनाच्या मंदिराकडे जावयास निघाली. जातेवेळीं मृदु, कुरळ आणि दीर्घ अशा केशपाशावर अनेक पुष्पें बसविल्यामुळें ती सुंदरि अधिकच शोभूं लागलेली होती. तिचा मुखचंद्र भ्रूविक्षेप, भाषणमाधुर्य, कांति आणि सौम्यत्व ह्यांनीं युक्त असल्यामुळें, ती आकाशस्थ चंद्रास जणू युद्धार्थ आव्हानच करीत आहे असें वाटे. दिव्य चंदनानें चर्चिलेले, दिव्य अंगराग (उटी) लावलेले आणि उत्कृष्ट प्रकारचीं अग्रें असलेलें तिचे स्तन गमनकालीं हालत होते; व त्या स्तनांचा भार धारण करावा लागल्यामुळें क्लेश होऊन ती पावलोपावलीं वांकत होती. तिचा मध्यभाग शोभासंपन्न व त्रिवलीरूपी पुष्पमालांनीं अत्यंत रमणीय दिसत होता. शरीराच्या खालच्या बाजूस स्वभावतःच पुष्ट असून पर्वताप्रमाणें विशाल, नितम्बभागाच्या योगानें उन्नत झालेलें, माजपट्टारूपी पुष्पमालिकेनें विभूषित असलेलें मदनाचें केवळ मंदिरच असें जघन (ओटीपोटाच्या खालची बाजू) होतें. हा जघनप्रदेश जरी दिव्य मुनींच्या अंतःकरणाच्या विक्षेपाचें कारण होता तरी सूक्ष्म वस्त्र परिधान केल्यामुळें जसा काय निर्दोषीच असा दिसत होता. तिचे पायही घोटे वर न दिसणारे, तळवे व अंगुलि आरक्तवर्ण असलेले व कांसवाच्या पृष्ठाप्रमाणें उन्नत असे असल्यामुळें शोभत असून त्यांस चाळ बांधल्यामुळें घट्टेही पडलेले होते. ह्या वेळीं

अल्पसें मद्य प्राशन केल्यामुळें तिची चित्तवृत्ति प्रसन्न झालेली असून मदन आणि नानाप्रकारचे हावभाव ह्यांच्या योगानें ती अत्यंत प्रेक्षणीय होऊन गेलेली होती. स्वर्गामध्यें जरी आश्चर्यचकित करून सोडणारे अनेक पदार्थ आहेत तरीही त्या वेळीं आपल्या प्रियाच्या मंदिराकडे चाललेल्या त्या विलासिनी स्त्रीचें शरीर सिद्ध, चारण आणि गंधर्व ह्यांस अत्यंत दर्शनीय होऊन गेलेलें होतें. जातेवेळीं तिनें आपल्या अंगावर पातळ, मेघाप्रमाणें नीलवर्ण व कांतिमान् असा शालू घेतलेला होता. ह्यामुळें सूक्ष्म अशा ढगाच्या तुकड्यानें आच्छादित झालेल्या आकाशांतील चंद्रकलेप्रमाणें ती दिसत होती. असो; अंतःकरण अथवा वायु ह्यांप्रमाणें वेगानें चालणारी ती सुहास्यमुखी एका क्षणांत पांडुपुत्र अर्जुन ह्याच्या मंदिरापाशीं आली. हे नरश्रेष्ठा जनमेजया, ती सुलोचना उर्वशी द्वारदेशांत येतांच द्वारपालांनीं अर्जुनास कळविलें; व त्याची अनुमति मिळाल्यावर ती निर्मल आणि अत्यंत मनोहर अशा त्या मंदिरामध्यें आली. तेव्हां, राजा जनमेजया, रात्रीं स्त्री आपल्या मंदिरांत आल्यामुळें अर्जुनाचें अंतःकरण साशंक झालें, तथापि तो तिला सामोरा गेला. तिला पाहतांच लज्जेमुळें त्याचे डोळे मिटले. तथापि ती देवता असल्यामुळें त्यानें प्रणाम करून तिचा वडील मनुष्याप्रमाणें बहुमान केला.

अर्जुन ह्मणालाः—अत्यंत मुख्य अशाही अप्सरांमध्यें श्रेष्ठ असणारे हे उर्वशि, मी तुला साष्टांग प्रणाम करितों. देवि, तुझी काय आज्ञा आहे सांग. हा मी दास तुझ्या सेवेविषयीं तत्पर आहें.

उर्वशीचा अभिप्राय.

अर्जुनाचें तें भाषण ऐकतांच देहभान नाहींसें होऊन गेलेल्या उर्वशीनें त्या वेळीं चित्रसेन गंधर्वाचें समग्र भाषण त्याच्या कानावर घातलें.

उर्वशी ह्मणालीः—हे मनुजश्रेष्ठा, चित्रसेनानें मला काय सांगितलें व मी एथें कशी आलें तें तुला सांगतें. हे कुरुकुलश्रेष्ठा इंद्रपुत्रा विशाललोचना अर्जुना, तुझ्या आगमनामुळें स्वर्गलोकास अत्यंत आनंद झाला. त्या वेळीं इंद्राचा हृदयाकर्षक असा दरबार भरलेला होता. हे नरश्रेष्ठा, त्या दरबारास रुद्र, आदित्य, वसु आणि अश्विनीकुमार हे सर्वही आले होते. पुढें ऐश्वर्यामुळें देदीप्यमान व शरीरानें अग्नि, चंद्र अथवा सूर्य ह्यांप्रमाणें दिसणारे महर्षिसमुदाय, श्रेष्ठ श्रेष्ठ राजर्षि, सिद्ध, चारण, यक्ष आणि संमाननीय असे सर्वसमुदाय त्या ठिकाणीं येऊन आपापली जागा, मान आणि प्रभाव ह्यांच्या अनुरोधानें योग्य स्थळीं बसल्यावर गंधर्व वीणा वाजवूं लागले. नंतर अंतःकरणाचें रंजन करणारें दिव्य गायन सुरू झालें असतां सर्वही मुख्य मुख्य अप्सरा उत्कृष्ट प्रकारें नृत्य करूं लागल्या. तथापि, हे पार्था, तूं केवळ एकट्या मजकडेच टक लावून पहात होतास. तदनंतर तो देवांचा दरबार आटोपला व तुझ्या पित्याची–इंद्राची–अनुज्ञा घेऊन सर्व देव आपापल्या मंदिराकडे निघून गेले. पुढें, हे शत्रुनाशका, तुझ्या पित्यानें निरोप दिल्यामुळें मी व इतर सर्वही अप्सरा आपापल्या घरीं निघून गेलों. तदनंतर, हे कमलपत्रलोचना, इंद्राच्या आज्ञेवरून चित्रसेन गंधर्व मजकडे येऊन मला ह्मणाला कीं, ' हे सुंदरि, तुजकरितां मला इंद्रानें पाठविलें आहे. तेव्हां, तूं इंद्रास व आपणासही प्रिय असलेली एक गोष्ट कर. ती हीच कीं, हे सुंदरि, सदोदित औदार्यगुणानें संपन्न व संग्रामामध्यें इंद्राच्या तोडीचा शूर असा जो अर्जुन त्यावर आपलें मन ठेव. ' त्यानें मला अगदीं असेंच

सांगितलें. सारांश, हे निष्पापा शत्रुमर्दना' तो चित्रसेन आणि तुझा पिता ह्या उभय तांच्या अनुमोदनानेंच मी तुझी सेवा करण्या- साठीं ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालें आहें. हे वीरा, मीही तुझ्या गुणांच्या योगानें अंतःकरण आकृष्ट झाल्यामुळें मदनाच्या अधीन होऊन गेलें आहें. हे वीरा, तुझी सेवा करावी असा माझ्याही मनाचा फार दिवसांचा हेतु आहे.

अर्जुनकृत उर्वशीनिषेध.

वैशंपायन ह्मणाले:—स्वर्गामध्यें अशा प्रकारें चाललेलें तिचें तें भाषण ऐकून अर्जुन लज्जेनें अत्यंत व्याप्त होऊन गेला व कानांवर हात ठेऊन बोलूं लागला.

अर्जुन ह्मणाला:—हे प्रेमशालिनि सुंदरि, तूं मला सांगतेस ह्मणून मीं आपलें शास्त्रा ध्ययन का मलिन करून टाकूं ? हे सुमुखि, तूं खास मला माझ्या गुरुस्त्रीसारखी आहेस. हे कल्याणि, ज्याप्रमाणें मला महाभाग्यशालिनी इंद्रपत्नी शची त्याचप्रमाणें तूंही आहेस. हे सुहास्यमुखि कल्याणि, मीं त्या वेळीं तुजकडे जें अत्यंत उघड आणि विशिष्ट प्रकारें अव लोकन केलें तेंही कां हें कारणपूर्वक सांगतों ऐक. तूं कोण हें समजल्यानंतर, ' ही आमच्या पौरववंशाची जननी असून अत्यंत आनंदित होऊन गेली आहे. ' असें मनांत आल्यामुळें आनंदानें नेत्र विकसित होऊन मी तुजकडे पाहूं लागलों. तेव्हां, हे कल्याणि अप्सरे, मजविषयीं तूं भलत्याच प्रकारची कल्पना करूं नको. तूं मला गुरूपेक्षांही अत्यंत गुरु आहेस कारण, आमच्या वंशाची अभि- वृद्धिही तुझ्याच योगानें झालेली आहे.

उर्वशी ह्मणाली:—हे इंद्रनंदना वीरा, आह्मां सर्वही अप्सरांस कोणाचाही प्रतिबंध नाहीं. तेव्हां, हे वीरा, तूं माझी गुरुस्त्रीच्या स्थानीं योजना करणें योग्य नाहीं. तसेंच, पुरूच्या वंशांतील जे पुत्र अथवा नातू येथें येतात ते तपोबलानें आह्मांला रमवितात; तथापि त्यांना धर्माचा अतिक्रम केल्याचा दोष लागत नाहीं; अर्थात् तो दोष तुलाही लागणार नाहीं. तेव्हां तूं मला परत पाठविणें योग्य नाहीं. तशांतूनही, हे संमानदायका, मदनानें माझ्या शरीराचा भडका उडवून दिल्यामुळें मी अगदीं विह्वल होऊन गेलें आहें, व माझें तुजवर अत्यंत प्रेमही आहे.

अर्जुन ह्मणाला:—हे दोषशून्ये सुंदरि, मी खरेंच सांगतों तें तूंही ऐक आणि ह्या दिशा, विदिशा व देवताही ऐकूं देत. हे निष्पापे, ज्या- प्रमाणें भूलोकांत कुंती आणि माद्री अथवा ह्या स्वर्गांत इंद्राणी त्याप्रमाणेंच मला तूं आहेस ! किंबहुना माझ्या वंशाची जननी असल्यामुळें तूं त्यांच्याहीपेक्षां अधिक मान्य आहेस. तेव्हां, हे सुंदरि, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवतों. जा तूं येथून ! तूं मला माते- प्रमाणें पूज्य आहेस. ह्यास्तव, तुला माझें पुत्रा- प्रमाणें संरक्षणच केलें पाहिजे.

उर्वशीचा अर्जुनास शाप.

वैशंपायन ह्मणाले:—अर्जुनानें असें भाषण करितांच क्रोधामुळें उर्वशीचें देहभान नाहींसें झालें ! तिनें भिवया चढविल्या आणि अर्जुनास शाप दिला !

उर्वशी ह्मणाली:—अर्जुना, मला तुझ्या पित्यानें अनुज्ञा दिली असून मी कामाच्या अधीन होऊन आपण होऊनच तुजकडे आलेली आहें. असें असतां तूं ज्या अर्थी मला मान देत नाहींस त्या अर्थीं तूं पुरुष नाहींस अशी प्रसिद्धि होऊन षंढाप्रमाणें स्त्रियांमध्यें नृत्य करीत फिरशील !

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें अर्जुनास शाप दिल्यानंतर उर्वशी सत्वर आपल्या घरा- कडे परत आली. ह्या वेळीं क्रोधामुळें तिचे

ओठ स्फुरण पावत होते; व श्वासोच्छ्वास जोरानें चाललेले होते.

इंद्रकृत अर्जुनसांत्वन.

इकडे शत्रुमर्दक अर्जुनानेंही सत्वर चित्रसेनाकडे जाऊन रात्रीं घडलेला उर्वशीचा वृत्तांत त्याला निवेदन केला. त्यानें त्या ठिकाणीं रात्रींचें सर्वही वृत्त सांगितलें व त्यांतूनही तिनें दिलेला शाप पुनः पुनः सांगितला. पुढें चित्रसेनानेंही ती सर्व हकीकत इंद्रास कळविली तेव्हां इंद्रानें आपला पुत्र अर्जुन ह्यास एकांतांत बोलावून आणून चांगलीं भाषणें करून त्याचें सांत्वन केलें व हसत हसत ह्मटलें कीं, "बा अत्यंत सज्जना अर्जुना, आज तुझ्या योगानें कुंती सुपुत्रवती आहे असें सिद्ध होत आहे. कारण, हे महाबाहो, तूं ह्या आपल्या धैर्याच्या योगानें ऋषींच्याही वर ताण केली आहेस हे सम्मानदायका, तुला जो उर्वशीनें शाप दिलेला आहे तोही तुझी अभीष्ट गोष्ट घडवून आणणाराच आहे; ह्यामुळें तुझ्या उपयोगीं पडेल. कारण, हे निष्पापा वीरा, तेराव्या वर्षीं तुह्मांला भूतलावर अज्ञातवासांत रहावयाचें आहे, तेव्हां त्या वेळींच नर्तकाचा वेष आणि पुरुषत्वाचा अभाव ह्यांनीं युक्त होऊन तूं तो शाप भोग ह्मणजे झालें.ह्याप्रमाणें एक वर्षपर्यंत वागलास ह्मणजे पुढें तुला पुरुषत्वाची प्राप्ति होईल."

इंद्रानें असें भाषण केल्यामुळें शत्रुवीरनाशक अर्जुनास अत्यंत आनंद झाला व त्यामुळें शापाची गोष्ट त्याच्या मनांतही येईनाशी झाली; आणि पुढें तो पांडुपुत्र अर्जुन कीर्तिसंपन्न चित्रसेन गंधर्वासहवर्तमान स्वर्गलोकांत रममाण होऊन राहिला. असो; जो मनुष्य प्रत्यही हा अर्जुनाचा वृत्तांत श्रवण करील त्याचा मदन पापवासनेकडे वळावयाचा नाहीं. तसेंच ह्या प्रकारचें हें इंद्रपुत्र अर्जुनाचें दुष्कर आणि पवित्र आचरण श्रवण करणारे मनुष्यश्रेष्ठ मद, दंभ आणि राग ह्या दोषांपासून मुक्त होऊन स्वर्गास जातील व तेथें रममाण होऊन राहतील.

अध्याय सत्तेचाळिसावा.

—:०:—

इंद्राचा लोमशांबरोबर धर्माला निरोप.

वैशंपायन ह्मणाले:—पुढें एकदा महर्षि लोमश इंद्राचें दर्शन घेण्याच्या इच्छेनें फिरत फिरत स्वर्गलोकीं गेला. तेथें त्यानें इंद्राची भेट घेऊन त्यास नमस्कार केल्यानंतर त्याच्या अर्ध्या आसनावर अर्जुन बसला आहे असें पाहिलें. पुढें, महर्षींसही पूज्य असणारा तो द्विजश्रेष्ठ, इंद्रानें अनुज्ञा दिल्यानंतर, वर दर्भासन घातलेल्या आसनावर बसला. अर्जुनास इंद्राच्या आसनावर बसलेला पाहून त्याच्या मनांत आलें कीं, 'अर्जुन क्षत्रिय असतां त्याला इंद्राचें आसन कसें मिळालें? ह्यानें काय बरें पुण्यकर्म केलें असेल अथवा कोणती बरें सद्गति संपादन केली असेल, कीं ज्याच्या योगानें देवांसही वंद्य असलेलें हें स्थान ह्यास मिळालें आहे!' त्याचे हे मनोगत विचार ओळखून वृत्रहन्ता शचीपति इंद्र हसत हसत त्या लोमशमुनीस म्हणाला कीं, "महर्षे, तुझ्या मनांतून जें विचारावयाचें आहे त्याविषयीं मी तुला सांगतों, ऐक. हा अर्जुन मनुष्ययोनींत जन्मलेला आहे, तरी तो केवळ मनुष्य नाहीं. कारण, हा महाबाहु माझा कुंतीच्या ठिकाणीं झालेला पुत्र आहे. हा कांहीं कारणविशेषामुळें अस्त्र संपादण्यासाठीं ह्या ठिकाणीं प्राप्त झालेला आहे. तुला ह्या पुरातन ऋषिश्रेष्ठाची माहिती नाहीं हें आश्चर्य होय. असो; हे ब्रह्मनिष्ठा, हा कोण आणि ह्याचा हेतु काय हें मी तुला सांगतों, ऐक. नर आणि नारायण ह्मणून जे पुरातन श्रेष्ठ ऋषि तेंच हे अर्जुन

आणि श्रीकृष्ण होत. ही पृथ्वी खरोखर पुण्यसंपन्न होय म्हणूनच हे त्रैलोक्यविख्यात नरनारायणसंज्ञक ऋषि कांहीं कार्याकरितां तिजवर अवतीर्ण झाले आहेत. जें देवांच्या अथवा महात्म्या ऋषींच्याही दृष्टीस पडणें शक्य नाही तें ह्यांचें आश्रमस्थान बदरिकाश्रम ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. हे विप्रा, सिद्धचारणांनीं सेवन केलेली भागीरथी जेथून उद्गम पावली असें तें आश्रमपद नरनारायणावतारांत श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यांचें वसतिस्थान होतें. हे महर्षे, ते महातेजस्वी महावीर माझ्या आज्ञेवरून पृथ्वीवर अवतीर्ण झाले असून भूमीचा भार कमी करणार आहेत. आम्ही वरप्रदान केल्यामुळें बेभान होऊन गेलेले निवातकवच नांवाचे कांही दुराचारी असुर आमचें अनिष्ट करण्याविषयीं सज्ज होऊन बसले आहेत व सामर्थ्य आणि उद्दामपणा ह्यांनी युक्त असल्यामुळें ते देवांचा वध करण्याचा विचार करीत आहेत ते देवांस मुळींच जुमानीत नाहींत. कारण, त्या महासामर्थ्यसंपन्न पातालवासी भयंकर दैत्यांना तसा वरच दिलेला आहे; व ह्मणूनच कोणत्याही देवगणांच्या अंगीं त्यांना झुंजविण्याचें सामर्थ्य नाहीं. हे प्रभो, पूर्वी कपिल ह्मणून जो श्रीमान् विष्णूचा अवतार भूमीमध्यें—गुहेंत—वास्तव्य करीत होता व ज्यानें पाताळ खणून काढणारे धिप्पाड शरीराचे सगरपुत्र दृष्टिमात्रानेंच दग्ध करून सोडिले. तोच हा अजिंक्य असा भगवान् श्रीकृष्ण होय. हे द्विजश्रेष्ठा, तो श्रीकृष्ण आणि अर्जुन ह्या उभयतांकडून मिळून महासंग्रामामध्यें आमचें मोठें कार्य होणार आहे ह्यांत संशय नाहीं. ज्याप्रमाणें यमुनेच्या डोहामध्यें कालियादिक सर्पांचा फडशा पाडला त्याप्रमाणें तो श्रीकृष्ण अनुयायांसहवर्तमान त्या दैत्यांचा केवळ दृष्टिमात्रानेंच वध करील, हें खरें आहे. पण थोडक्याशा कार्यासाठीं त्याला क्रोध आणणें योग्य नाहीं. कारण, तेजाचा केवळ महाराशिच असा तो भगवान् क्रुद्ध झाला तर आपल्या तेजानें सर्व जगतास अगदीं दग्ध करून सोडील. हा शूर अर्जुन त्या सर्वांच्याही समोर दंड थोपटून उभा राहण्याला समर्थ आहे. ह्यास्तव, हा संग्रामामध्यें त्यांचा वध करील व नंतर मृत्युलोकांत जाईल. तोंवर तूं आमच्या आज्ञेवरून भूतलावर जा. तेथें तुला काम्यक वनांत वास करणाऱ्या वीर युधिष्ठिराचें दर्शन होईल. नंतर माझ्या सांगण्यावरून तूं त्या सत्यप्रतिज्ञ धर्मनिष्ठ युधिष्ठिरास असें सांग की, ‘ हे युधिष्ठिरा, अर्जुनाविषयीं तूं कांहीं काळजी करूं नको. तो अस्त्रांमध्यें निष्णात झालेला आहे तेव्हां लवकरच तिकडे येईल. बाहुबलांतील दोष नाहींतसे झाल्यावांचून अथवा अस्त्रविद्येंत प्राविण्य संपादन केल्यावाचून संग्रामामध्यें भीष्म, द्रोण इत्यादिकांच्या विरुद्ध उभें राहणें शक्य नाही, ह्मणूनच महाबुद्धि, महाबाहु अर्जुन अस्त्रविद्येंत निष्णात झाला असून दिव्य नृत्य, गायन आणि वादन ह्यांमध्येंही तो पारंगत झालेला आहे. हे शत्रुमर्दना नरपते, तोंवर तूंही आपल्या सर्व बंधूंस बरोबर घेऊन पवित्र अशीं तीर्थें अवलोकन कर. त्या पवित्र तीर्थांमध्यें स्नान केलेंस ह्मणजे पातकांचा नाश होऊन तुझा अंतस्ताप नष्ट होईल व पातक नष्ट झाल्यानंतर तूं सुखी होऊन राज्याचा उपभोग घेशील.’

“ तसेंच, हे विप्रश्रेष्ठा, तूं तपोबलसम्पन्न आहेस तेव्हां तो राजा भूतलावर—तीर्थयात्रेसाठीं—पर्यटन करूं लागला ह्मणजे तूं त्याचें संरक्षण कर. कारण, पर्वतावरील दुर्गम प्रदेश आणि दुसरेही अडचणीचे देश ह्यांमध्यें भयंकर राक्षस रहात असतात. ह्यास्तव त्यांजपासून तूंच त्यांचें संरक्षण केलें पाहिजे.”

उर्वशी अर्जुनप्राप्तीकरितां त्याच्याकडे गेली.

इंद्रानें असें सांगितल्यानंतर अत्यंत नियमनिष्ठ अर्जुनही त्या लोमशमुनींस ह्मणाला, 'हे सज्जनश्रेष्ठा महामुने, आपण युधिष्ठिराचें संरक्षण करा आणि आपण संरक्षण केलेल्या त्या राजाच्या हातून तीर्थयात्रा होईल व दानेंही घडतील असेंही आपण करा.'

वैशंपायन ह्मणालेः—तदनंतर 'ठीक आहे, असें ह्मणून त्यांचें सांगणें मान्य करून तो महातपस्वी लोमश काम्यकवनांत जाण्यासाठीं भूतलावर आला; व त्यानें काम्यकवनांत जाऊन, सभोंवतीं तपस्वी आणि बंधु बसलेल्या कुंतीपुत्र शत्रुनाशक धर्मराजास अवलोकन केलें.

अध्याय अठ्ठेचाळिसावा.

—:*:—

संजयापाशीं धृतराष्ट्राचे उद्गार.

जनमेजय ह्मणालाः—हे विप्रा, निःसीमतेजस्वी अशा अर्जुनाचें हें आश्चर्यकारक कृत्य ऐकल्यानंतर महाज्ञानी धृतराष्ट्र काय ह्मणाला?

वैशंपायन ह्मणालेः—अर्जुन इंद्रलोकास गेला असें व्यासांच्या तोंडून ऐकिल्यानंतर राजा धृतराष्ट्र संजयाला असें ह्मणाला.

धृतराष्ट्र ह्मणालाः—हे सूता, बुद्धिमान् अर्जुनाचें संपूर्ण कृत्य मीं श्रवण केलें आहे. हे सारथे, तुला तें अगदीं बरोबर माहीत आहे काय? हा स्त्रीसंभोगादिकांमध्यें गढून गेलेला, जडबुद्धि, पापिष्ठ निश्चयाचा आणि अत्यंत दुर्विचारी माझा कारटा पृथ्वीचा खास घात करणार! अरे, स्वच्छंदपणाच्या गोष्टींमध्येंही ज्याच्या तोंडून सत्यच भाषण निघत असून अर्जुन हा ज्याचा योद्धा आहे त्याच्या ताब्यांत त्रैलोक्यही येईल. मग ह्या राज्याची काय कथा? कारण, शिळेवर घांसल्यामुळें टोंक तीक्ष्ण झालेले कर्णी आणि नाराच बाण अर्जुन सोडूं लागला ह्मणजे त्याच्यापुढें कोण उभा राहणार आहे? अर्थात् कोणीही नाहीं. मग तो जराशून्य असा प्रत्यक्ष मृत्यु असला ह्मणून काय झालें? सारांश, अजिंक्य अशा पांडवांशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग ज्यांच्यावर येऊन ठेपला आहे असे माझे सर्वही दुष्ट पोरटे मरणाच्या तावडींत सांपडलेले आहेत! तसेंच, रात्रंदिवस जरी मी विचार करीत आहें तरी संग्रामामध्यें गांडीवधनुष्य धारण करणाऱ्या अर्जुनावर चाल करून जाणारा असा रथी मला दिसत नाहीं. द्रोण, कर्ण अथवा भीष्म हे युद्धांत त्याच्यावर चाल करून जातील असा संभव आहे; पण तसें झालें की सर्व जगच 'आतां आपला संहार होतो कीं काय?' अशा मोठ्या संशयांत पडेल. तितकेंही करून आह्मांला जय हा येणारच नाहीं. कारण, कर्ण दयाशील, द्रोणाचार्य अवधानशून्य आणि भीष्म वृद्ध असून अर्जुन तापट, चलाख, बलाढ्य आणि दृढपराक्रमी आहे. ह्यांच्यामध्यें युद्ध जुंपलें तर तें मोठें तुंबळ होईल व त्यांत कोणीही पराभव पावणार नाहींत, हें खरें. कारण, हे सर्वही शूर, अस्त्रवेत्ते आणि मोठा नांवलौकिक मिळविलेले आहेत व ह्मणूनच अजिंक्य अशा त्या वीरांना सार्वभौमत्व संपादन करण्याची इच्छा झालेली आहे. पण अर्जुन मात्र त्यांना ठार केल्यानंतरच स्वस्थ बसेल हें खास. कारण, अर्जुनास ठार अथवा पराजित करणारा असा कोणीही नाहीं. त्यांतूनही, माझ्या संबंधाचा व माझ्या पुत्रासंबंधाचा त्याचा क्रोध शांत होणार कसा? अर्जुनाचें सामर्थ्य फार विलक्षण आहे. कारण त्या इंद्रतुल्य वीरानें खांडववनांत अग्नीला तृप्त करून सोडिलें व राजसूयमहायज्ञांत सर्वही राजे जिंकले. संजया, वज्र जर पर्वताच्या शिखरावर पडलें तर तें त्याचा कांहीं तरी अवशेष ठेवील, पण अर्जुनानें फेंकलेले बाण ज्यांच्यावर पडतील त्यांचा मुळींच अवशेष

ठेवणार नाहींत. ज्याप्रमाणें प्रलयकालीं सूर्याचे किरण सर्व चराचरांस संतप्त करून सोडतात त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या हातून सुटलेले बाण माझ्या पोरांना संतप्त करून सोडतील. त्या अर्जुनाच्या नुसत्या रथध्वनीच्या योगानें देखील हें भारती सैन्य भयभीत होऊन फुटून जाईल, असें मला वाटतें. कदाचित् असें नाहींच झालें, तर अर्जुन त्यांचा वध करण्याविषयीं उद्युक्त होऊन भात्यामधून बाण काढून फेंकीत समरांगणांत येऊन ठाकेल व विधात्यानें सर्वांचा संहार करण्यासाठीं निर्माण केलेला प्रत्यक्ष अंतकच बनून जाईल. मग तर त्याच्या तडाक्यांतून सुटणें अशक्यच आहे !

अध्याय एकोणपन्नासावा.

—:*:—

संजय व धृतराष्ट्र ह्यांचे कौरवांविषयींचे विचार.

संजय म्हणालाः—हे पृथ्वीपते राजा, तूं दुर्योधनासंबंधानें जें सांगितलेंस तें अगदीं खरें, हें कांहीं खोटें नव्हे. कारण, आपली कीर्तिसंपन्न धर्मपत्नी द्रौपदी हिजला सभेंत नेलेली पाहून त्या महातेजस्वी पांडवांच्या अंगांत क्रोधाचा संचार होऊन गेलेला आहे शिवाय, हे महाराजा, दुःशासन आणि कर्ण ह्यांच्या तोंडून निघालेले ते भयंकर शब्द त्यांच्या कानावर पडले आहेत, तेव्हां ते स्वस्थ धीरत पडणार नाहींत असें मला वाटतें. हे महाराजा, मीं असें ऐकिलें आहे कीं, अर्जुनानें धनुर्विद्येच्या योगानें, अकरा मूर्ति धारण करणाऱ्या श्रीशंकरांस संग्रामांमध्यें संतुष्ट केलें. हे राजा, भगवान् शंकरांनीं सामर्थ्याची परीक्षा करण्याकरितां किरातांचें स्वरूप स्वतः घेऊन येऊन अर्जुनाला झुंजविलें. तसेंच त्या ठिकाणीं अस्त्रप्राप्तीच्या उद्देशानें तपश्चर्या करणाऱ्या, पराक्रमी व अजिंक्य अशा अर्जुनाला सुप्रसिद्ध लोकपालांनीं दर्शन दिलें. अशा प्रकारचें ह्या देवतांचें प्रत्यक्ष दर्शन घेण्याची उमेद ह्या भूतलावर अर्जुनावांचून इतर कोणीही मनुष्य बाळगणारा नाहीं. सारांश, हे राजा, अष्टमूर्ति धारण करणाऱ्या महेश्वरासही ज्याची खोड जिरवितां आली नाहीं त्याची संग्रामांत खोड जिरविण्याचा उत्साह कोणत्या शूर पुरुषाला असणार आहे? सारांश, अर्जुनाशीं युद्ध करणें कठीण आहे. असें असतांही ज्यांनीं द्रौपदीला ओढली आणि पांडवांस क्रुद्ध करून सोडलें ते मात्र ह्या युद्धांत अगदीं जवळ जाऊन ठेपले आहेत. हे राजा, सभेंत दुर्योधनानें द्रौपदीला मांड्या उघड्या करून दाखविल्या हें पाहून क्रोधामुळें ओंठास कंप सुटलेला भीम 'अरे, अयोग्य रीतीनें द्यूत खेळणाऱ्या दुष्टा, तेरा वर्षें निघून जातांच भयंकर वेग असलेल्या ह्या गदेनें तुझ्या मांड्या मी फोडून टाकीन!' असें जें ह्मणाला तें अगदीं यथार्थ आहे. सारांश, सर्वही पांडव प्रहार करणाऱ्यांमध्यें श्रेष्ठ असून, निःसीम तेजस्वी, सर्व प्रकारच्या अस्त्रज्ञानानें संपन्न व देवांसही अगदीं अजिंक्य असे आहेत. ह्यामुळें क्रोधानें खवळून गेलेले व त्यांतही भार्येच्या क्रोधाचा पाठबा मिळालेले ते पांडव संग्रामामध्यें तुझ्या पुत्रांचा शेवट लावणार!

धृतराष्ट्र म्हणालाः—हे सूता, कर्णानें कठोर भाषणें करून काय केलें म्हणा. केवळ ती द्रौपदी सभेंत गेली एवढेंच कारण वैरास बस्स आहे. हे सूता, ज्यांना उपदेश करणारा ज्येष्ठ बंधु विनयानें वागत नाहीं ते माझे जडबुद्धि इतर पुत्र आतां विनयानें वागतील हें संभवनीय आहे काय? मुळींच नाहीं. सूता, तो अभागी दुर्योधन, मी अंध झाल्यामुळें कांहींही काम करीत नाहीं ह्यामुळें मला एखाद्या अचेतनाप्रमाणें समजतो व ह्मणूनच माझें सांगणें ऐक-

ण्याची मुळींच इच्छा करीत नाहीं. ह्याचे जे कर्ण, शकुनि इत्यादिक मूर्ख मंत्री आहेत, त्यांना तर बिलकूल विचार नसल्यामुळें ते ह्याचे दोष वृद्धिंगतच करीत आहेत. अरे, अर्जुनानें साहजिकरीतीनें जरी बाण सोडले तरी ते देखील माझ्या पुत्रांना दग्ध करून सोडतील ! मग क्रोधानें सोडल्यास काय विचारावें ? अर्जुनाच्या हातून सुटलेले व दिव्य अस्त्रांच्या मंत्रांच्या योगानें अधिकच जोरावलेले त्या गांडीवसंज्ञक महाधनुष्यांतून बाहेर पडलेले बाण देवांचा देखील धुव्वा उडवून देतील, मग इतरांची कथा काय ? सूता, त्रैलोक्यनाथ संहारशक्तिसंपन्न श्रीकृष्ण हा ज्याचा मंत्री, संरक्षक आणि मित्र त्याला अजिंक्य असें काय आहे ? संजया, प्रत्यक्ष महादेवाशीं भिडून अर्जुनानें बाहुयुद्ध केलें असें जें ऐकिवांत आहे तें तर फारच आश्चर्यकारक होय. पूर्वीं देखील अर्जुनानें आणि श्रीकृष्णानें अग्नीच्या साहाय्यार्थ खांडववनामध्यें जें कांहीं केलें तें तर सर्व लोकांच्या डोळ्यांसमोरच आहे. सारांश, भीम, अर्जुन आणि सात्वतकुलोत्पन्न श्रीकृष्ण हे क्रुद्ध झाले तर त्यांच्यापुढें उभें राहण्याचें माझे पुत्र, अमात्य आणि शकुनि ह्यांचें सामर्थ्य नाहीं !

अध्याय पन्नासावा.

—:०:—

पांडवांचा आहार.

जनमेजय ह्मणालाः—हे मुने, राजा धृतराष्ट्र ह्यानें पांडववीरांस हांकलून दिल्यानंतर जो हा शोक केला तो सर्व निरर्थक होय. नाहींतर महारथी पांडवांस राजपुत्र अल्पबुद्धि दुर्योधन ज्या वेळीं क्रुद्ध करूं लागला त्या वेळीं त्याची त्यानें कशी उपेक्षा केली असती ? असो; वनामध्यें पांडुपुत्रांचा आहार काय होता ? तो आहार वन्य होता अथवा शेतांतील धान्याचा होता, हें आह्मांस सांगा.

वैशंपायन ह्मणालेः—ते पुरुषश्रेष्ठ फलमूलादिक वन्य पदार्थ आणि निर्विष बाणांनीं मारून पाडलेले पशु ह्यांचा आहार—प्रथम ब्राह्मणांस निवेदन करून नंतर करीत. हे राजा, त्या वेळीं ते महाधनुर्धर शूर वनांत वास करूं लागले असतां साग्निक आणि निराग्निक असे दोन्ही प्रकारचे ब्राह्मण त्यांच्या मागून तेथें जाऊन राहिले होते. त्या ठिकाणीं वेदाध्ययन पूर्ण झालेले मोक्षवेत्ते महात्मे ब्राह्मण दहा हजार होते. त्यांचें पोषण युधिष्ठिर करीत असे रुरु आणि कृष्णसारनामक हरिणें व दुसरेही पवित्र वन्य पशु नानाप्रकारच्या बाणांनीं ठार करून तो ब्राह्मणांस अर्पण करीत असे. त्या वेळीं त्या ठिकाणीं कोणीही मनुष्य, निस्तेज, व्याधिग्रस्त, कृश, दुर्बळ, दीन अथवा भयभीत असा दृष्टीस पडत नसे. तो कुरुकुलश्रेष्ठ धर्मराज युधिष्ठिर राजा आपल्या भ्रात्यांचें प्रिय पुत्रांप्रमाणें व आपल्या ज्ञातीचें सख्या बंधूंप्रमाणें पोषण करी. कीर्तिशालिनी द्रौपदी देखील आपले पति व सर्व ब्राह्मण ह्यांस मातेप्रमाणें प्रथम भोजन घालून अवशिष्ट राहिलेलें अन्न भक्षण करीत असे. आहार मिळविण्यासाठीं धर्मराज पूर्वदिशेस, भीमसेन दक्षिणदिशेस आणि नकुलसहदेव हे पश्चिमदिशेस अथवा उत्तरेदिशेस ह्याप्रमाणें प्रत्यहीं जाऊन ते धनुर्धर पांडव मांसासाठीं मृगांचा संहार करीत असत. अशा रीतीनें काम्यकवनांत वास करीत असतां अर्जुनाच्या वियोगामुळें उत्कंठित झालेल्या पांडवांचीं पांच वर्षें जप, हवन आणि अर्जुनाचें स्मरण करितां करितां निघून गेलीं.

अध्याय एकावन्नावा.

—:o:—

धृतराष्ट्रापाशीं संजयाचें पांडववृत्त-निवेदन.

वैशंपायन ह्मणाले:—हे पुरुषश्रेष्ठा, त्यांचें तें अमानुष व आश्चर्यकारक चरित्र ऐकून अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र ह्याचें अंत:करण चिंता व शोक ह्यांनीं व्याप्त झाल्यामुळें तो दैन्यानें अगदीं भरून गेला; आणि सारथि संजय ह्यास हाक मारून आणून लांब व उष्ण असा सुस्कारा टाकून ह्मणाला, 'हे सूता, तो पूर्वी घडून गेलेला द्यूतजन्य भयंकर अन्याय आणि या दु:सह वीर्यशाली पांडवांचें शौर्य, धैर्य, अत्यंत उत्साह आणि परस्परांवरील अलौकिक बंधुप्रीति हीं मनामध्यें येऊं लागल्यामुळें मला दिवसा अथवा रात्रीं केव्हांही क्षणभर देखील शांति मिळत नाहीं. त्यांच्यापैकीं महाभाग्यशाली इंद्रतुल्य कांति असलेले देवकुमार पांडुपुत्र युद्धमदानें धुंद होऊन गेलेले नकुल व सहदेव हे देखील खंबीर आयुधें धारण करणारे, दूरवर बाण मारणारे आणि युद्धाविषयीं कृतनिश्चय असून हस्तलाघवयुक्त अढळ कोप असलेले, निरंतर उद्योग करणारे आणि त्वेषसंपन्न आहेत; ह्यामुळें, ज्या वेळीं सिंहाप्रमाणें पराक्रमी व अश्विनीकुमारांसारखे दु:सह असे ते उभयतां वीर भीम आणि अर्जुन ह्यांना पुढें करून युद्धाच्या अग्राडीस येऊन उभे राहतील त्या वेळीं, संजया, मला वाटतें, माझें सैन्य मुळींच अवशिष्ट राहणार नाहीं. कारण, त्या महारथी देवकुमारांना संग्रामामध्यें प्रतियोद्धाच कोणी नाहीं. ते रागीट स्वभावाचे नकुलसहदेव द्रौपदीला झालेले ते क्लेश सहन करणार नाहींत. तसेंच, महाधनुर्धर यादव व महातेजस्वी पांचाल हे देखील ते क्लेश सहन करणार नाहींत. सत्यप्रतिज्ञ श्रीकृष्ण युद्धामध्यें संरक्षण करीत असल्यामुळें पांडव युद्धांत माझ्या पुत्रांच्या सैन्याला दग्ध करून सोडतील. हे सूतनंदना, युद्धामध्यें राम आणि कृष्ण हे चालक असलेल्या यादवांचा वेग त्या माझ्या सर्वेही पुत्रांना सहन करितां येणें शक्य नाहीं. तसेंच पांडवांपैकीं महाधनुर्धर आणि भयंकर पराक्रमी भीम वीरांना ठार करणारी शिंक्यावर असणारी गदा घेऊन संचार करूं लागेल. भीमाच्या गदेचा तो नुसता वेग आणि वज्राच्या ध्वनीप्रमाणें असलेला अर्जुनाच्या गांडीवधनुष्याचा केवळ टणत्कार हीं देखील सहन करण्याविषयीं कोणीही राजे समर्थ नाहींत. तेव्हां असा प्रसंग आला ह्मणजे मग पूर्वी, दुर्योधनाच्या अनुरोधानें वागल्यामुळें जी मीं ऐकिलीं नाहींत तीं लक्षांत ठेवण्यास योग्य अशीं माझ्या हितचिंतकांचीं वाक्यें मला आठवूं लागतील.

संजय ह्मणाला:—हे राजा, तूं समर्थ असतांही आपल्या पुत्रांविषयीं उपेक्षा केलीस आणि त्याला प्रतिबंध केला नाहींस ही फार मोठी चूक झालेली आहे. हे राजा, पांडवांस द्यूतांत जिंकिलें हें ऐकून मधुदैत्यनाशक श्रीकृष्णानें त्वरेनें काम्यकवनामध्यें जाऊन त्यांची भेट घेतली. द्रुपदाचे पुत्र, विराट, धृष्टकेतु आणि महारथी केकयदेशाधिपति हे देखील त्यांच्या भेटीस गेले होते. त्या वेळीं, हे राजा, भेट घेतल्यानंतर द्यूतामध्यें पराजय पावलेल्या पांडवांना त्यांनीं जें सांगितलें तें हेराच्या द्वारानें मला कळलें व मींही तुला कळविलेंच आहे. त्या ठिकाणीं भेट झाल्यानंतर पांडवांनीं युद्धामध्यें अर्जुनाचें सारथ्यकर्म करण्याविषयीं श्रीकृष्णाची विनंति केली असतां श्रीकृष्णानेंही त्यांना 'ठीक आहे' म्हणून सांगितलें. श्रीकृष्ण देखील त्या वेळीं पांडव वनामध्यें कृष्णाजिनें पांघरून वास्तव्य करीत आहेत असें पाहून क्रुद्ध होऊन गेला व युधिष्ठिरास म्हणाला,

" पांडवांच्या शस्त्रतेजाच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या भीतीनें पीडित होऊन गेलेले, अंग, वंग, पौंड्र, उंड्र, चोल, द्रविड ,आंध्र, समुद्राच्या कांठावरील दलदलीचा प्रदेश, समुद्रतीर, सिंहल, बर्बर, म्लेंच्छ, लंका ह्या सर्वही देशांचे अधिपति, समुद्रापर्यंत असलेल्या पश्चिमेकडील शेंकडों राष्ट्रांचे पालक व पल्लव, दरद, किरात, यवन, शकहार, हूण, चीन, तुषार, सैंधव, जागुड, रामठ, मुंड, स्त्रीराज्य, तंगण, केकय, मालव आणि काश्मीर ह्याही देशाचे राजे निमंत्रण केल्यावरून येऊन ज्या यज्ञामध्यें वाढपे होऊन राहिले होते असें मी पाहिलें आहे, अशा प्रकारच्या त्या राजसूय यज्ञामध्यें इतर नरपतींस अत्यंत दुर्लभ असें जें तुमचें ऐश्वर्य मीं इंद्रप्रस्थामध्यें अवलोकन केलें तें प्रतिपक्षाकडे गमन करणारें व ह्मणूनच चंचल असें ऐश्वर्य ज्यांनी हिरावून घेतलें त्यांचा जीव घेऊन मी परत आणीन ! हे कुरुकुलोत्पन्ना भरतवंशजा युधिष्ठिरा, बलराम, भीम, अर्जुन. नकुल, सहदेव, अक्रुर, गद, सांब, प्रद्युम्न, शूरसेन, वीर धृष्टद्युम्न आणि शिशुपालपुत्र ह्यास बरोबर घेऊन जाऊन संग्रामामध्यें दुर्योधन, कर्ण, दु:शासन, शकुनि आणि दुसराही जो कोणी उलट बाजूनें युद्ध करील तो ह्याप्रमाणें सर्वांचाही तात्काल वध करून मी तें ऐश्वर्य परत आणीन; आणि मग तूं धृतराष्ट्रपुत्रांची संपत्ति संपादन करून आपल्या बंधूंसहवर्तमान हस्तिनापुरामध्यें राहून ह्या पृथ्वीचें पालन कर. "

ह्याप्रमाणें श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकिल्यानंतर त्या वीरसभेमध्यें राजा युधिष्ठिर धृष्टद्युम्नप्रभृति शूर लोक ऐकत असतां श्रीकृष्णास ह्मणाला.

युधिष्ठिर ह्मणाला:—हे जनार्दना, तुझी ही वाणी सत्य असून मला मान्य आहे. तथापि, हे महाबाहो, तूं माझे शत्रु व त्याचे अनुयायी ह्यांस तेरा वर्षांनंतरच ठार कर- आणि मला सत्यप्रतिज्ञ कर. कारण, हे केशवा, मीं राजांच्या समक्ष ह्या वनवासाचा स्वीकार केला आहे. हें धर्मराजाचें भाषण ऐकून त्या धृष्टद्युम्नप्रभृति सभासदांनीं समयोचित आणि मधुर अशा भाषणांनीं, क्रुद्ध झालेल्या श्रीकृष्णाचें समाधान केलें व नंतर त्याच्या समक्ष सरळमार्गी द्रौपदीला ह्मटलें, " हे देवि, तुझ्या क्रोधामुळें दुर्योधनाला आपल्या प्राणांस मुकावें लागेल हें आह्मी खरोखर प्रतिज्ञापूर्वक सांगतों. तेव्हा, हे अत्युत्तम स्त्रिये, तूं शोक करूं नको. हे कृष्णे, त्या वेळीं तुला द्यूतामध्यें जिंकून घेतल्यानंतर तुजकडे पाहून जे लोक हसले होते त्यांचें मास लांडगे आणि पक्षी हे खात खात शरीरांतून बाहेर ओढून काढतील. तसेंच, ज्यांनीं तुला सभेमध्यें ओढीत नेली त्यांचीं मस्तकें ओढीत ओढीत गिधाडें व कोल्हीं त्यांचें रक्त प्राशन करतील. हे पांचालि, त्यांचे अवयव भूमीवर पडले असून मांसभक्षक प्राणी त्यांस वारवार ओढून खात आहेत असें तुझ्या दृष्टीस पडेल. त्याचप्रमाणें ज्यांनीं तुला त्या ठिकाणीं क्लेश दिले अथवा ज्यांनीं तटस्थपणाचा स्वीकार केला त्या सर्वांचा शिरच्छेद होऊन पृथ्वी त्यांचें रक्त प्राशन करील. " हे भरतकुलश्रेष्ठा, ह्याप्रमाणें त्यांनीं अनेक प्रकारचीं भाषणें केलीं. ते सर्वही तेजस्वी व शूर असून सुलक्षणसंपन्न आहेत. त्यांची धर्मराजानें युद्धाच्याकामी योजना केली असल्यामुळें ते सर्वही महारथी तेरावें वर्ष समाप्त होतांच इकडे चाल करून येतील. बलराम, श्रीकृष्ण, अर्जुन,प्रद्युम्न, सांब, युयुधान, भीम, नकुल, सहदेव, केकयराजाचे पुत्र, द्रुपदपुत्र व विराट हे सर्वही अजिंक्य व लोकांमध्यें पहिल्या प्रतीचे शूर आहेत. तेव्हां हे महात्मे आपले अनुयायी व सैन्य ह्यांच्यासहवर्तमान क्रुद्ध होऊन, खव-

ळून गेलेल्या सिंहाप्रमाणें युद्धांत येऊन ठाकले ह्मणजे, ज्यास आपल्या जीविताची आशा असेल असा कोणता मनुष्य त्यांना तोंड तरी दाखविणार आहे ?

धृतराष्ट्र ह्मणाला:—हे सूता, द्यूताच्या वेळीं मला विदुरानें सांगितलें कीं, "हे नरेंद्रा, तूं जर पांडवांना जिंकीत असशील तर हा काल कौरवांच्या केवळ नाशाचा आला आहे हें खास. ह्याच्या योगानें रक्ताचे महाभयंकर प्रवाह वाहतील !" हें जें मला पूर्वीं विदुरानें सांगितलें होतें तें त्याप्रमाणें घडून येणार असें मला वाटतें. सारांश, पांडवांचा हा वनवासाचा आणि अज्ञातवासाचा काल निघून गेला कीं लागलीच तूं सांगितल्याप्रमाणें हें युद्ध होणार ! हें अगदीं निःसंशय होय.

नलोपाख्यानपर्व.

अध्याय बावन्नावा.

—:०:—

भीमाचें युधिष्ठिरापाशीं भाषण.

जनमेजय ह्मणालाः—महात्मा अर्जुन अस्त्रप्राप्तीच्या उद्देशानें इंद्रलोकास गेल्यावर इकडे युधिष्ठिरप्रभृति पांडव काय करीत होते?

वैशंपायन म्हणालेः—अस्त्रप्राप्तीच्या उद्देशानें महात्मा अर्जुन इंद्रलोकास गेला असतां ते भरतकुलश्रेष्ठ द्रौपदीसहवर्तमान काम्यकवनामध्यें वास करीत होते. पुढें कोणे एके समयीं ते भरतकुलश्रेष्ठ दुःखाकुल होऊन गवत उगवून आल्यामुळें हिरवीगार दिसणाऱ्या पवित्र अशा भूमीवर अर्जुनाविषयीं शोक करीत बसलेले होते. ह्या वेळी त्यांचा कंठ दाटून आलेला असून ते अत्यंत क्लेश पावत होते. त्या वेळीं खरोखर अर्जुनाच्या वियोगानें पीडित झाल्यामुळें ते सर्वही पांडव दुःखप्रवाहांत अगदीं तरंगूं लागले होते. ते जसे अर्जुनाच्या वियोगामुळें दुःखाकुल झाले होते तसेच राज्यभ्रष्ट झाल्यामुळेंही कष्टी होऊन गेलेले होते; असो. पुढें महाबाहु भीमसेन युधिष्ठिरास ह्मणाला, " हे महाराजा, आह्मां पांडुपुत्रांचे प्राण ज्याच्यावर अवलंबून आहेत आणि ज्याचा नाश झाला असता पुत्रांसहवर्तमान पांचालदेशाधिपति, सात्यकि आणि श्रीकृष्ण हे निःसंशय नाश पावतील, तो भरतकुलश्रेष्ठ अर्जुन तुझ्याच आज्ञेवरून निघून गेला आहे. ज्या महात्म्याच्या बाहुबलाचा आश्रय केल्यामुळेंच आह्मीं सर्व शत्रूंना जिंकलेंच आणि पृथ्वीही मिळविलीच असें समजत आहों व ज्या धनुर्धराच्या प्रभावाविषयीं विश्वास असल्यामुळेंच सभेमध्यें मी शकुनीसहवर्तमान सर्वही धृतराष्ट्रपुत्रांना स्वर्गलोकास पाठविलें नाहीं, तो धर्मात्मा अर्जुन आह्मांला होणाऱ्या अनेक क्लेशाविषयींचे विचार मनांत येत असतांही तुझ्या आज्ञेवरून निघून गेला! ह्यासारखी दुसरी अत्यंत दुःखाची गोष्ट ती कोणती? युधिष्ठिरा, आम्ही प्रख्यात बाहुबलसंपन्न असून श्रीकृष्ण आमचा पालक आहे; असें असतांही केवळ तुझ्याचसाठीं आह्मी स्वतःचा क्रोध गिळून बसलों आहों. खरोखर श्रीकृष्णाच्या साहाय्यानें आम्हीं कर्णप्रभृति शत्रूंना ठार करून स्वतःच्या बाहुबलानें संपादन केलेल्या संपूर्ण पृथ्वीचें राज्य करण्यास समर्थ आहों. सारांश, आम्हां सर्वांच्याही शौर्यामध्यें मुळींच न्यूनता नसतांनाही आम्ही सर्व केवल तुझ्या द्यूतरूपी दोषामुळेंच त्रस्त होऊन गेलों आहों आणि ते दुर्योधनादिक मूर्ख शत्रु मांडलिकप्रभृतीकडून मिळालेल्या करामुळें अत्यंत बलाढ्य झालेले आहेत. तेव्हां, हे महाराजा, आतां तूं क्षात्रधर्माकडे दृष्टि फिरवावीस हें योग्य आहे. हे महाराजा, ' अरण्याचा आश्रय करून राहणें हा क्षत्रियांचा धर्म नसून राज्य करणें हाच त्यांचा मुख्य धर्म होय ' असें विद्वान् लोक समजतात. तेव्हां,तूं स्वधर्मवेत्ता क्षत्रिय असूनही आपल्या धर्मास उचित असलेल्या मार्गापासून भ्रष्ट होऊं नको. आपण अर्जुनाला वनांतून परत आणूं व श्रीकृष्णाला बोलावून आणून, हे राजा, हीं बारा वर्षें संपण्याच्या पूर्वीच धृतराष्ट्राच्या पोरांना ठार करून टाकूं. हे महाज्ञानी महाराजा युधिष्ठिरा, धृतराष्ट्राच्या पुत्रांनीं जरी आपल्या सैन्यामध्यें व्यूहाची रचना केली असली तरी देखील मी वेगानें जाऊन त्यांना हां हां म्हणतां परलोकास पाठवीन. मी एकटा सर्व धृतराष्ट्रपुत्र, शकुनि, दुर्योधन, कर्ण आणि जो कोणी दुसरा पुरुष उलट बाजूनें युद्ध करील तो ह्या सर्वांनाही ठार करून सोडीन. हे नरपते,

ह्याप्रमाणें शत्रूंना ठार करून मीं वैराग्नि विझवून टाकिला म्हणजे मग पुनः पाहिजे तर तूं वनांत रहाण्यासाठीं ये. असें केलें असतां दोषही घडणार नाहीं. तथापि ह्यांत जर कांहीं पातक घडलें असेल तर, हे शत्रुमर्दना महाराजा, आम्ही नानाप्रकारचे यज्ञ करून तें पातक केवळ उडवून देऊं व उत्कृष्ट अशा स्वर्गास जाऊं. हे राजा, हें असें घडून येईल; पण जर आमचा केवळ धर्माची कास धरून बसलेला राजा जो तूं तो दीर्घसूत्री आणि मूर्ख बनला नाहींस तर. कपटानें वागणाऱ्या लोकांचा कपटानेंच वध केला पाहिजे अशा शास्त्राचा निश्चय आहे; व ह्मणूनच कपटाचें वर्तन करणाऱ्यांचा कपटानें वध केला तर पाप लागतें असें कोठें सांगितलेलें नाहीं. आतां राहिली तुझ्या प्रतिज्ञेची कालमर्यादा ! पण तीही होऊन गेली आहे, कारण, हे भरतवंशजा, धर्मवेत्त्या लोकांस धर्मशास्त्रामध्यें असें आढळून येतें कीं एक अहोरात्र हा संवत्सराबरोबर आहे, त्याचप्रमाणें, हे प्रभो, संकटप्रसंगीं एक दिवस लोटला कीं एक वर्ष पूर्ण होत असतें असें वेद वचनही आमच्या नेहमीं ऐकण्यांत आहे. तेव्हां जर तुला वेद हे प्रमाण असतील तर, हे सत्यप्रतिज्ञा, त्रयोदशवर्षात्मक काल संपूर्ण होऊन गेला आहे असें तूं समजलें पाहिजेस. हे शत्रुमर्दना, दुर्योधन व त्याचे अनुयायी ह्यांचा वध करण्याचा हाच काल आहे. ह्या वेळीं स्वस्थ राहिल्यास, हे राजा, पुढें तो सर्वही पृथ्वी एकचक्री करून सोडील. हे राजेंद्रा, तुला द्यूताची प्रीति असल्यामुळें तूं तशा प्रकारचें वर्तन केलेंस आणि आह्मां सर्वांनाही बहुतकरून या मरणतुल्य अज्ञातवासांत कायमचेंच लोटून दिलेंस. मला असा कोणताच प्रदेश दिसत नाहीं. कीं ज्या ठिकाणीं राहिल्यास त्या अत्यंत दुष्ट दुर्योधनाला हेरांच्या द्वारें आमचें ज्ञान होणार नाहीं. ह्यामुळें तो नीच पुरुष आह्मां सर्वांनाही शोधून काढून पुनः कपटानें ह्या वनवास भोगण्यासाठीं हांकलून देईल. तशांतूनही जर आह्मी अज्ञातवासांतून कसेंही करून पार पडलों तरी तें त्या दुष्टाला कळलें ह्मणजे तो आह्मांस पहातांच पुनरपि द्यूतासाठीं आव्हान करील; आणि, हे महाराजा, असें झालें कीं पुनरपि द्यूत सुरू झालेंच ह्मणून समज. कारण, पुनः देखील तुला द्यूतासाठीं आव्हान केलें तर तूं तें टाळणार नाहींस. त्यांतूनही तूं तर तशा प्रकारचा चतुर ! तुला शुद्धि नाहीं हें ठरलेंच आहे. तेव्हां, हे महाराजा, द्यूतप्रसंग आला कीं तूं पुनरपि वनवास भोगशील. हे महाराजा, आह्मांला यावज्जीव दीन करून सोडणें हें जर तुला योग्य वाटत नसेल तर तूं वेदांत सांगितलेल्या सर्वही धर्मांचें निरीक्षण कर. कपटानें वागणाऱ्या लोकांचा कपटानेंच वध केला पाहिजे असा सिद्धान्त आहे. तेव्हां, तुझी परवानगी झाली तर मी यथाशक्ति दुर्योधनावर चालून जाईन; आणि ज्याप्रमाणें गवतावर फेंकून दिलेला अग्नि गवत जाळून भस्म करितो त्याप्रमाणें मी त्या मूर्खाला ठार करीन. तूं मला अनुज्ञा दे ह्मणजे झालें !

युधिष्ठिराचें उत्तर.

वैशंपायन ह्मणाले:—ह्याप्रमाणें पांडुपुत्र भीम बोलूं लागला असतां धर्मशाली राजा युधिष्ठिर त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण करून त्याचें सांत्वन करण्यासाठीं बोलूं लागला. तो ह्मणाला, " हे महाबाहो, तेरा वर्षें होऊन गेलीं ह्मणजे अर्जुनाला बरोबर घेऊन तूं दुर्योधनाचा वध करिशील हें निःसंशय आहे. हे सामर्थ्यसंपन्ना कुंतीपुत्रा, तूं दुर्योधनाचा वध करण्याचा काल आला आहे असें ह्मणतोस; पण असत्य भाषण करण्याचा मला उत्साह होत नाहीं.

कारण, माझ्या ठिकाणीं हें असत्य वास्तव्य करीत नाहीं. हे कुंतीपुत्रा, निश्चयानें पाप उत्पन्न करणाऱ्या कपटाचें अवलंबन केल्यावांचूनही तुझ्या हातून अनुयायांसहवर्तमान अजिंक्य अशा दुर्योधनाचा वध घडेल." ह्याप्रमाणें धर्मात्मा युधिष्ठिर भीमास सांगत आहे तोंच महाभाग्यशाली महर्षि बृहदश्व त्या ठिकाणीं आला. तो धर्मनिष्ठ मुनि प्राप्त झाला आहे असें पाहतांच धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें त्याची मधुपर्कपूर्वक पूजा केली. नंतर, तो मुनि बसल्यावर त्याच्या श्रमाचा परिहार झाला आहे असें पाहून जवळ बसलेला महाबाहु युधिष्ठिर पुष्कळ दीनवाणें भाषण करूं लागला. तो म्हणाला, "हे भगवन्, कपटनिष्णात आणि अक्षविद्येंत चतुर अशा वंचकांनीं मला आह्वान करून द्यूतामध्यें माझें धन आणि राज्य हिरावून घेतलें. मला अक्षविद्येचें ज्ञान नसल्यामुळें त्या दुष्ट निश्चयी शत्रूंनीं कपटानें माझी प्राणाहून देखील अधिक प्रिय असलेली भार्या सभेमध्यें नेली; व पुनरपि मला द्यूतामध्यें जिंकून कृष्णाजिनें परिधान करवून अत्यंत भयंकर वनवास भोगण्यासाठीं महावनामध्यें हांकलून दिलें. फाशांच्या जुगारीविषयींच्या अत्यंत भयंकर गोष्टी मी ऐकत होतों. तथापि, त्यांजकडे लक्ष्य न देतां द्यूत करून मी ह्या वनामध्यें अत्यंत कष्टानें हे दुःखाचे दिवस काढीत आहें. ह्या वेळीं, द्यूताच्या आरंभापासूनच मला बोध करणाऱ्या व माझ्या कृत्यानें व्याकूळ होऊन गेलेल्या हितचिंतकांचीं जीं वाक्यें माझ्या अंतःकरणात बसलेलीं आहेत त्यांची आठवण होऊन माझ्या सर्व रात्री केवळ विचारांत जातात. त्यांतूनही, जो आह्मां सर्वांचा प्राण, त्या महात्म्या अर्जुनाचा वियोग झाल्यामुळें तर मी अगदीं निर्बल होऊन गेलों आहें प्रियवादी, उदार अंतःकरणाचा, दयाळू आणि आलस्यशून्य असणारा तो अर्जुन अस्त्रविद्येमध्यें निष्णात होऊन परत आला आहे, असें मी केव्हां पाहीन? महाराज, मजपेक्षां अत्यंत अभागी असा एखादा राजा ह्या भूमीवर पूर्वीं कधीं आपल्या पाहण्यांत किंवा ऐकण्यांत आला आहे काय? मला तर वाटतें कीं, माझ्यापेक्षां अत्यंत दुःखी असा कोणीही पुरुष नसेल!"

बृहदश्व म्हणाला—हे महाराजा पांडुपुत्रा, "मजहून अत्यंत अभागी असा कोणीही पुरुष नाहीं" असें तूं ह्मणत आहेस. तेव्हां, हे निष्पापा पृथ्वीपते, जर तुझी ऐकण्याची इच्छा असेल तर तुजहूनही अत्यंत दुःखी असा कोण राजा होऊन गेला हें मी तुला सांगतों.

वैशंपायन ह्मणालेः—हें भाषण ऐकून राजा युधिष्ठिर त्याला ह्मणाला, "सांगावें महाराज! अशा स्थितींत सांपडलेला राजा कोणता, हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे."

बृहदश्व ह्मणालाः—हे धैर्यभ्रष्ट न होणाऱ्या पृथ्वीपते राजा, तुजहूनही अत्यंत दुःखी असा राजा कोण होऊन गेला तें आतां आपल्या बंधूंसहवर्तमान एकाग्रपणें ऐक. पूर्वीं निषध देशामध्यें वीरसेन ह्मणून एक प्रख्यात राजा होता. त्याला धर्म आणि अर्थ ह्या पुरुषार्थांमध्यें निष्णात असा नल नांवाचा एक पुत्र होता. त्या नलराजाला पुष्करानें कपटानें जिंकिलें असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. पुढें तो अत्यंत दुःखाकुल होऊन आपल्या भार्येसहवर्तमान अरण्यांत जाऊन राहिला होता. हे राजा, तो वनवासांत असताना दास, रथ, बंधु अथवा बांधव ह्यापैकीं कांहींही केव्हांही त्याच्याजवळ असत नसे. तूं तर देवतुल्य आणि शूर अशा बंधूंनीं व प्रत्यक्ष जवळ जवळ ब्रह्मदेवासारख्या योग्यतेच्या ब्राह्मणश्रेष्ठांनीं वेष्टित झालेला आहेस; तेव्हां तूं शोक करणें योग्य नाहीं.